Balans van de sociologie

Johan Goudsblom

bron
Johan Goudsblom, *Balans van de sociologie*. SUN, Nijmegen 1990 (derde druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/goud004bala01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

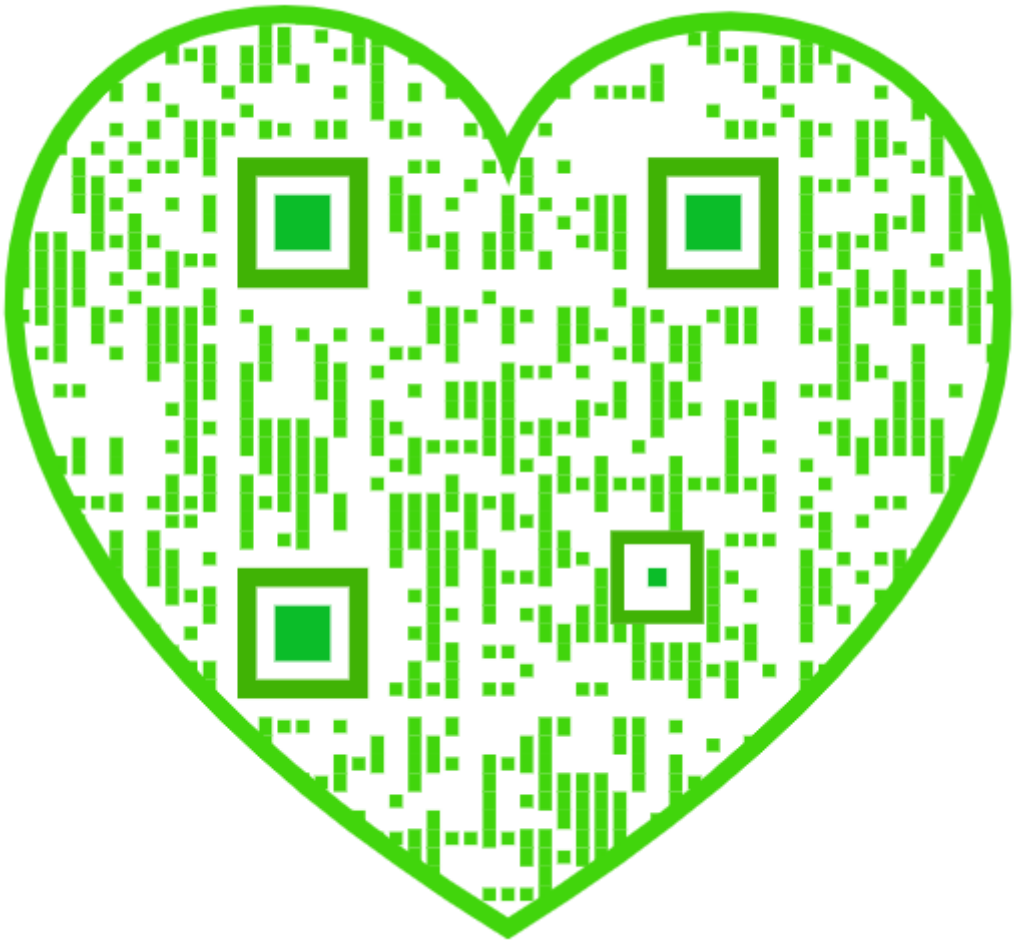

Voor Maria Goudsblom-Oestreicher

Op de foto waarnaar de illustratie op het omslag is gemaakt, is een springkussen afgebeeld zoals we dat in sommige speeltuinen wel aantreffen: een groot, met water gevuld plastic kussen, waar tientallen kinderen tegelijk op kunnen klauteren en dansen en springen. Ieder kind veroorzaakt met zijn gewicht een inzakking in de oppervlakte van het springkussen, waardoor elders de naar buiten gerichte druk toeneemt. Doordat de kinderen zich in steeds wisselende groeperingen over het kussen verplaatsen, brengen zij bewegingen op gang, die geen van hen langdurig kan beheersen, en waar zij zich telkens weer aan moeten aanpassen. Het hele beweeglijke tafereel levert een aanschouwelijk en levendig beeld op van de sociale figuraties die mensen met elkaar vormen.

Voorwoord

Sociologie is een vorm van betweterij. Sociologen werpen zich op als experts in een materie, waarover iedereen al kennis en opinies bezit: de sociale werkelijkheid waarin wij leven. De term waarmee zij hun aanspraak kracht bijzetten, is ‘wetenschap’: zij pretenderen dat hun kennis van de sociale werkelijkheid berust op ‘wetenschappelijke’ waarnemingen en conclusies.

Het woord ‘wetenschap’ heeft verschillende betekenissen. De betekenis waar het in dit verband om gaat is die van een systeem van kennis over bepaalde aspecten van de werkelijkheid, dat bij de huidige stand van ontwikkeling in het menselijk denken kan gelden als superieur aan enig ander - in kwantitatief zowel als in kwalitatief opzicht. Wetenschapsbeoefenaren weten meer over het onderwerp dat zij bestuderen dan leken; en wat zij weten is beter in die zin dat het getoetst is met alle daartoe beschikbare middelen van denken en waarnemen.

Dit zijn de associaties die het woord ‘wetenschap’ oproept. De uitspraak ‘sociologie is een wetenschap’ behelst dan ook een sterke pretentie. Zoals biologen over meer en betere kennis omtrent levende organismen, en chemici over meer en betere kennis omtrent moleculen en atomen beschikken, zo suggereert het woord sociologie dat we hier te maken hebben met een vak, waarvan de beoefenaren superieure, door een forum van deskundigen geautoriseerde kennis bezitten omtrent althans bepaalde aspecten van de sociale werkelijkheid.

Anders echter dan voor de biologie en de chemie is deze pretentie voor de sociologie in hoge mate omstreden. De wetenschappelijke status van het vak is onzeker. En deze onzekerheid lijkt aan bepaalde conjunctuurbewegingen onderhevig te zijn; vooral de laatste jaren is zij zozeer toegenomen, dat enkele sociologen openlijk hun twijfel hebben uitgesproken of zij wel iets meer van de samenleving weten dan niet-sociologen (vgl. Mazur 1968; Phillips 1971. Zie voor de volledige titels de literatuurlijst, p. 175 e.v.).

In dit boek heb ik geprobeerd een balans op te maken van de sociologie zoals die zich nu aan mij voordoet. Uiteraard is mijn visie op het vak beperkt. Er zijn op de hele wereld vele duizenden mensen bezig

met sociologisch werk; de hoeveelheid publikaties die zij produceren is niet meer te overzien. Bovendien liggen de grenzen van wat 'sociologie' is allerminst vast; veel dat gedaan wordt onder de namen van bijvoorbeeld geschiedenis, psychologie, economie, filosofie, journalistiek of literatuur zou met goede redenen ook sociologie genoemd kunnen worden, in zoverre het bijdraagt tot inzicht in de sociale werkelijkheid. Wanneer we al dit werk in aanmerking zouden willen nemen, blijkt de taak een 'balans van de sociologie' op te maken praktisch onuitvoerbaar.

De uitdaging is echter reëel: een algemene inventarisering te maken van wat de sociologie te bieden heeft. Een van de problemen waarvoor het leven ons tegenwoordig stelt, is juist dat bijna alle sociale structuren waarmee wij te maken hebben, zo omvangrijk en ingewikkeld zijn geworden dat ze zich aan ons inzicht dreigen te onttrekken: dat we ons tevreden moeten stellen met glimpen, fragmenten van een geheel dat niemand meer kan overzien. De wetenschappelijke specialisatie is een aspect van de algemene maatschappelijke differentiatie waarbij, om zo te zeggen, de integratie veelal bij de differentiatie is achtergebleven. Dit geldt zeker voor de sociologie: de jaarlijks aanzwellende stromen van publikaties over allerlei vaak zeer specialistische onderwerpen monden niet uit in een duidelijke synthese. Dit boek komt voort uit de behoefte om niet in één van de vele specialistische stromen op te gaan, maar enig zicht te krijgen op het geheel.

De situatie in de sociologie is momenteel weinig overzichtelijk. Op het eerste gezicht lijkt het normale wetenschapsbedrijf ongestoord voort te gaan. Met vaste regelmaat verschijnen de tijdschriften en de boeken; hun aantal stijgt van jaar tot jaar. De meeste publikaties gaan uit van als min of meer vanzelfsprekend aanvaarde theoretische en methodische principes. Maar tegelijk heersen alom onzekerheid en onvrede, en stellen sociologen de uitgangspunten van hun vak opnieuw ter discussie. Niemand wie de sociologie ter harte gaat, kan zich aan deze discussies onttrekken.

In de volgende hoofdstukken zal ik trachten een indruk te geven van enkele van de belangrijkste kwesties waar sociologen zich het hoofd over breken; ik hoop daarbij ook op bepaalde punten enige verheldering te kunnen aanbrengen. Het feit dat ik deze dubbele bedoeling heb met dit boek: voorlichtend èn commentariërend, drukt al een zekere opinie uit omtrent het vak sociologie. Ik meen dat de sociologie niet een zo sterk gespecialiseerde tak van kennis vormt, dat de discussies erover niet voor vakgenoten èn leken, voor profes-

sionals èn dilettanten gelijkelijk interessant kunnen zijn. Anders dan de fysica of de chemie staat de sociologie nog tamelijk open; een tendens die zeker tegengegaan moet worden, is de voortijdige afsluiting (onder meer om prestigeredenen) tot een specialisme, dat voor buitenstaanders ontoegankelijk is gemaakt.

De belangrijkste uitdaging voor sociologen als specialisten is het verwerven van inzicht in de sociale werkelijkheid - het sociale universum dat wij mensen met elkaar vormen, dat ons op allerlei manieren bedreigt, maar waar wij ons niet buiten kunnen plaatsen. Iedereen is dagelijks in de weer zich zo goed en zo kwaad als het kan in dit sociale universum te oriënteren. De opdracht aan sociologen houdt in zich op dit karwei toe te leggen, om niet alleen voor zichzelf, maar vooral ook voor anderen iets meer klaarheid te brengen in de problemen van het samenleven. Wat zij hier tot dusver van terechtgebracht hebben, verdient kritisch te worden bezien, volgens criteria die zowel voor sociologen zelf als voor buitenstaanders ter zake doen.

Het behoort tot het opene van de sociologie dat een groot stuk verleden nog niet definitief is verwerkt en bijgezet. Ideeën van negentiende-eeuwse auteurs vormen nog altijd belangrijke onderwerpen van discussie. Voor zover deze ideeën van individuele auteurs aansluiten bij de ervaringswereld van bepaalde maatschappelijke groeperingen uit hun tijd, is de structuur van de negentiende-eeuwse Europese samenleving voor sociologen nog altijd actueel, als een ‘unbewaltigte Vergangenheit’, waarvan we ons misschien nog te weinig rekenschap geven.

Door in dit boek zoveel mogelijk te werken vanuit een ontwikkelingsperspectief zal ik trachten de continuïteit èn de verschuivingen in de probleemstellingen van de sociologie te laten uitkomen. Ik hoop aldus een te grote hedengerichtheid te vermijden. De problemen die ons nu bezighouden over een wat langere termijn te beschouwen kan ons helpen het relatieve en voorlopige te doorzien van veel wat doorgaat voor absoluut en definitief. Een ontwikkelingsperspectief vervult in dit opzicht een kritische functie. Het kan ons bovendien vertrouwd maken met de gedachte dat de betrekkelijkheid van begrippen en theorieën niet per se iets rampzaligs is - een gedachte die zich soms van mensen meester maakt, wanneer zij tot het inzicht komen dat bepaalde ideeën minder vaststaan dan zij eens gemeend hadden.

Wat er in de loop der jaren aan sociologische kennis is aangeboden, is te vinden in boeken en tijdschriften.[1] (Zie voor de noten, p. 155 e.v.)

Dit boek gaat dan ook voor een belangrijk deel over andere boeken; vandaar de vele verwijzingen, vandaar de lange literatuurlijst, vandaar het vrij grote aantal citaten.

Anders dan in Nederland gebruikelijk heb ik alle aanhalingen uit het Engels, Duits en Frans vertaald. Ik hoop hiermee die lezers van dienst te zijn, die deze talen niet grondig beheersen. Bovendien heeft het vertalen van geciteerde passages mij soms gedwongen tot scherper lezen - meer dan eens met een wat ontluisterend effect. Vooral Amerikaanse sociologen kunnen zich met groot gemak van een nogal gezwollen retoriek bedienen. Deze retoriek, waar men in het origineel gauw overheen leest, valt in een vertaling eerder op.

Dit boek heeft een vrij lange voorgeschiedenis. Het is gebaseerd op colleges die ik sinds september 1968 aan de Universiteit van Amsterdam heb gegeven. Voor het uitwerken van de collegedictaten tot een manuscript heb ik gelegenheid gekregen gedurende het eerste halfjaar van 1972, dat ik op het Nederlands Instituut voor Voortgezet Wetenschappelijk Onderzoek in de Menswetenschappen heb kunnen doorbrengen. Een eerste versie is grondig besproken in een tweetal werkgroepen met doctoraal studenten op het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam in de periode van januari tot juni 1973. De lijst van degenen die het manuscript geheel of gedeeltelijk in één of meer versies hebben gelezen en mij met kritiek en suggesties hebben geholpen, is verlegen makend lang. Toch wil ik de goede gewoonte volgen hen met name te noemen. Het zijn, min of meer chronologisch, Cor Kruijt, Gerard de Zeeuw, Renate Rubinstein, Godfried van Benthem van den Bergh, André Köbben, Piet Nijhoff, Paul ten Have, Cas Wouters, Guus Gijswijt, Cor Lammers, Hugo de Jager, Cees Marijnen, Nico Wilterdink, Paul Kapteyn, Anton Blok en Huyck van Leeuwen. Mijn dank gaat ook uit naar de leden van de beide werkgroepen, en van hen vooral naar Philip Schrameijer en Christien Brinkgreve, die behalve inhoudelijke kritiek ook technische assistentie verleend hebben. Tenslotte wil ik enkele niet-Nederlanders noemen, aan de gesprekken met wie ik veel heb gehad: Edward R. Wiehn, Miller Mair, Samuel Eisenstadt, en vooral Norbert Elias. Zonder de laatstgenoemde zou dit boek niet geschreven zijn.

Amsterdam, 10 oktober 1973

Eindnoten:

1 (p. 9) Ook de wijze van publiceren is typerend voor het opene karakter van de sociologie. Beoefenaren van de natuurwetenschappen publiceren nieuwe ideeën en onderzoeksresultaten vrijwel uitsluitend in de vorm van congresbijdragen (‘papers’) of tijdschriftartikelen. De sociologie verkeert in vergelijking hiermee nog in een ‘pre-paradigmatisch stadium’ (Kuhn 1970, p. 20), waarin ook boeken een grote rol spelen: de belangrijkste problemen, begrippen en methoden van onderzoek staan niet bij voorbaat vast; de individuele onderzoekers moeten deze vaak gedeeltelijk zelf ontwikkelen, en voor de verantwoording hiervan is een tijdschriftartikel te kort.

1
Pretenties en problemen van de sociologie

Het woord sociologie is van vrij recente datum. Het is voor het eerst in een publikatie gebruikt door Auguste Comte in 1838. Gedurende de negentiende eeuw heeft het zeer uiteenlopende geesten geïnspireerd. Apologeten van de slavernij in het zuiden van de Verenigde Staten, Engelse liberalen, Franse socialisten, John Stuart Mill, Leo Tolstoj, Thomas Masaryk en vele anderen hebben de nieuwe term overgenomen om er hun varianten van maatschappijstudie en maatschappijbeschouwing mee aan te duiden. Anderen, die achteraf bezien veel aan het sociologisch denken hebben bijgedragen, hebben het woord sociologie nooit op hun eigen werk toegepast; dit geldt onder andere voor Alexis de Tocqueville en Karl Marx.[1]

Ook vóór Comte waren er al een aantal duidelijke aanzetten gegeven in de richting van een sociologie, bijvoorbeeld door de Schotse moraalfilosofen John Millar, Adam Ferguson en Adam Smith. (vgl. Lehmann 1960; Schneider 1967) en door Franse *philosophes* en utopisten als Turgot, Condorcet, Saint-Simon en Fourier (vgl. Manuel 1962). Vanuit verschillende tradities hebben deze auteurs, elk op zijn manier, getracht de grondslagen te leggen voor een wetenschappelijke bestudering van de samenleving. Het feit dat zij onder nogal uiteenlopende benamingen de geschiedenis zijn ingegaan, wijst er op dat de intellectuele arbeidsdeling in hun tijd een andere was dan tegenwoordig. Een enkeling, zoals Adam Smith, is achteraf uitgeroepen tot grondlegger van een moderne tak van sociale wetenschap, in dit geval de economie. Anderen, met name Fourier, zijn meer bekend gebleven om hun utopische fantasieën dan om hun wetenschappelijke bijdragen. (Vgl. Manuel 1962, pp. 195-248; Lichtheim 1969, pp. 31-38.)

Het kan een aardig gezelschapsspel zijn een soort historisch concours te houden met verschillende favorieten voor de titel ‘de eerste socioloog’. Komt deze eer toe aan Montesquieu?[2] Aan Vico? Of moeten we nog verder teruggaan? Interessanter echter is het te signaleren dat vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw meer en meer Europese intellectuelen zich zijn gaan bezighouden met een wetenschappelijke bestudering van de samenleving, zowel door het schrijven van programmatische geschriften als door daadwerkelijk onder-

zoek. Al de bovengenoemde auteurs en nog vele anderen, streefden naar een ‘wetenschap van de menselijke samenleving’, die een betrouwbaar beeld zou moeten geven van de in het maatschappelijk verkeer werkzame ‘wetten’ of ‘krachten’, en die de mensen in staat zou stellen de problemen van het samenleven beter op te lossen dan zij tot dusver hadden gekund.

Het idee dat er zoiets is als een ‘sociale werkelijkheid’, die op wetenschappelijke wijze bestudeerd zou kunnen worden, is betrekkelijk recent. Het is mij niet bekend wie de uitdrukking ‘sociale werkelijkheid’ het eerst gebruikt heeft; maar voor zover ik kan nagaan kwam deze uitdrukking zelfs in de achttiende eeuw nog in het geheel niet voor. Het feit dat wij de term nu kunnen hanteren alsof ze geen enkele toelichting behoeft, wijst er op dat onze ‘geestelijke uitrusting’ (Fèbvre 1942, pp. 327-352) in dit opzicht anders is dan die van onze voorouders. Voor een inzicht in wat de sociologie is en kan zijn, is het nuttig ons dit te realiseren. Voor allerlei ‘sociologismen’ die tegenwoordig tamelijk gemeengoed zijn, zoals ‘sociale structuur’, ‘sociale positie’, ‘sociale functie’ enzovoort, geldt hetzelfde: het zijn betrekkelijk recente toevoegingen aan onze geestelijke uitrusting, die voor ons betekenis hebben omdat we er van uitgaan dat er zoiets bestaat als een ‘sociale werkelijkheid’.

We kunnen aan de ontwikkeling van de sociologie, zoals die tot dusver is verlopen, drie met elkaar samenhangende aspecten onderscheiden, namelijk a. de geleidelijke ontdekking van een ‘sociale werkelijkheid’, die het object zou kunnen zijn voor wetenschappelijke studie; b. de ontwikkeling van begrippen en methoden om een dergelijke studie te verrichten; en c. de opkomst van intellectuele specialisten die zich met deze studie bezighouden (vgl. Elias 1971c, p. 66). In de ontwikkeling van deze drie aspecten zit een zekere volgorde, die zich heeft weerspiegeld in de opkomst van verschillende termen: eerst kwam het woord maatschappij in gebruik als een algemene aanduiding van de ‘sociale werkelijkheid’, vervolgens het woord sociologie en daarna pas de benaming socioloog.

Over het in de sociologie centrale begrip maatschappij zou een interessante historische en vergelijkende studie te schrijven zijn. In de Griekse en Romeinse oudheid kende men verwante woorden als *polis, societas* en *civitas*, die echter toch een iets andere betekenis hadden. Met name het contrast tussen ‘maatschappij’ en ‘staat’ zou in het klassieke Grieks en Latijn moeilijk uit te drukken zijn geweest. En juist dit contrast heeft in de ontwikkeling van de sociologie een belangrijke rol gespeeld.

Evenals nu nog het geval is met het Nederlandse woord gezelschap, hadden in de moderne Westeuropese talen de woorden maatschappij, *Gesellschaft, société* en *society* aanvankelijk uitsluitend betrekking op kleine groepen, waarin mensen als ‘maten’ of ‘gezellen’ in elkaars directe nabijheid verkeerden. In de zeventiende en de achttiende eeuw werden aan deze oorspronkelijke betekenis gaandeweg nieuwe betekenissen toegevoegd. *La haute société, good society, die gute Gesellschaft* werd de algemene benaming voor de toonaangevende kringen, die zich groepeerden rond de grote Europese vorstenhoven. Kenmerkend voor *la haute société* was, dat de omgangsvormen hier onderworpen waren aan tamelijk strenge regels, die weliswaar niet formeel in wetten van kerk of staat waren vastgelegd, maar waarvan men toch een sterke normerende kracht voelde uitgaan. In deze entourage konden de mensen vertrouwd raken met de ervaring van een ‘maatschappij’, die haar eisen stelt aan de individuele leden - een ervaring die later in de sociologie intellectueel verwerkt is in het begrip ‘sociale controle’.

Een andere betekeniswending onderging het begrip maatschappij in de kringen van de stedelijke burgerij, die allerlei nieuwe organisatievormen initieerde naast, en vaak in concurrentie met de oudere van staat, kerk en gilde: handelsondernemingen, geleerde genootschappen, instellingen op het gebied van de liefdadigheid en de volksopvoeding. Ter aanduiding van deze nieuwe organisaties werden eveneens woorden uit het aloude betekenisgebied van ‘gezelschap’ gebruikt: compagnie, *company*, genootschap, vennootschap, en ook maatschappij, *society, société, Gesellschaft*. Behalve beschrijvende, kregen de woorden maatschappij enzovoort in de moderne tijd ook polemische functies. Vooral in Engeland legden reeds in de zeventiende eeuw burgerlijk liberale schrijvers er de nadruk op dat er belangrijke levenssferen zijn, waarop staat, kerk en gilde geen invloed hebben en ook niet mogen hebben: de sfeer van wat John Locke noemde de *civil society* (1690). Aanvankelijk gold ‘maatschappij’ in deze zin misschien als een levenssfeer náást staat en kerk; maar reeds bij Locke heeft het woord wijdere implicaties: de maatschappij, zo luidt Lockes redenering, gaat aan de staat vooraf, de staat vervult in wezen een dienende functie in en ter wille van de maatschappij. In het achttiende-eeuwse Frankrijk kreeg deze gedachte een revolutionaire strekking: staat, kerk en gilde vormen belemmeringen voor de vrije ontwikkeling van de maatschappij - daarom dient hun invloed aan banden te worden gelegd. Eenzelfde radicale politieke strekking had het woord *Gesellschaft* nog voor de Duitse revolutionairen van 1848 (Conze 1962).

Voor een begrip van de sociologie is dit stukje woordgeschiedenis van belang, omdat het toont hoe de betekenis van de meest algemene sociologische term: maatschappij of samenleving, verweven is met bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. In de tegenwoordige leerboeken wordt 'maatschappij' gewoonlijk gedefinieerd als een weinig problematisch en zeker niet polemisch begrip, en vooral ook als een begrip 'zonder geschiedenis'. Aldus laten de schrijvers een gelegenheid voorbij gaan om een fundamenteel aspect van de sociologische begripsvorming aan de orde te stellen, namelijk dat vrijwel alle sociologische begrippen ontleend zijn aan en voortborduren op een vocabulaire dat zonder wetenschappelijke oogmerken tot stand gekomen is.

Het besef dat er zoiets is als een 'sociale werkelijkheid', is van origine een polemisch besef. Het impliceert dat de maatschappij meer is dan de staat en dat de wetten van de staat wel eens in strijd zouden kunnen zijn met de fundamentele 'wetten van de samenleving'. Dit idee past in een gedachtengang waarin een 'rijk' niet meer gezien wordt als het persoonlijke bezit van een koning en waarin de geschiedenis van een volk niet meer wordt gelijkgesteld met de opeenvolgende daden van vorsten. De mensen die in het rijk leven vormen tezamen een maatschappij, een samenleving; de koning staat niet boven de maatschappij, maar maakt er deel van uit. Deze egalitaire strekking ligt besloten in het begrip maatschappij, zoals dat in de zeventiende en achttiende eeuw is ontwikkeld.

Maar niet alleen bevatte het begrip maatschappij een politiek radicale strekking, er ging ook een wetenschappelijke uitdaging van uit. Immers, van de constatering dat de ontwikkeling van moderne naties als Engeland en Frankrijk niet kan worden verklaard uit de wilsbesluiten van slechts enkele individuen, maar dat hier eerder sprake is van anonieme krachten, sterker dan de wil van zelfs de machtigste vorst - van deze constatering was het maar een kleine stap naar het idee om dit anonieme sociale krachtenveld te bestuderen en te zoeken naar de fundamentele principes die de maatschappelijke ontwikkeling bepalen.

Gegeven het idee dat er een sociale werkelijkheid is, die zich leent tot wetenschappelijke bestudering, doet de vraag zich voor hoe het programma van een dergelijke studie eruit zou moeten zien: welke doelen men daarbij kan stellen, welke normen men moet hanteren. Er zijn in dit verband vier algemene punten te noemen, die in de discussies over de sociologie telkens weer terugkeren, als doelstellingen waar sociologen naar streven, als pretenties van waartoe zij menen in

staat te zijn (vgl. Nooij 1972) en als criteria waarnaar hun prestaties beoordeeld worden, namelijk: precisie, reikwijdte, systematiek en relevantie.[3]

Een eerste ideaal dat de grondleggers van de sociologie reeds voor ogen stond, was het nauwkeurig en gedetailleerd observeren wat er in de sociale werkelijkheid gebeurt. Dit ideaal hield tevens een opdracht in: net zoals Galilei in zijn natuurkundige onderzoekingen de val van lichamen zorgvuldig had waargenomen en geregistreerd, zo zouden ook de beoefenaren van de studie van de samenleving de grootst mogelijke *empirische precisie* moeten betrachten. Door deze empirische oriëntatie zou de sociologie zich onderscheiden van de sociale filosofie - aldus Comte, wiens eigen werk overigens meer lag op het vlak van de programmatische methodologie dan van het eigenlijke onderzoek.

Sociologische kennis zou niet alleen precies moeten zijn; ze zou zich ook moeten kenmerken door een grote *reikwijdte*. In het begrip maatschappij lag al besloten, dat het hier ging om een zeer veel omvattend studie-object, dat zich uitstrekt over vele, zo niet alle aspecten van het menselijk samenleven. De staat, het recht, de godsdienst, de kunst, de wetenschap, de techniek - dit alles zagen de negentiende-eeuwse sociologen en de sociologen *avant la lettre* als deel uitmakend van de maatschappij, en als geworden tot wat het was in een talrijke eeuwen omspannende sociale ontwikkeling. Aan de sociologie als wetenschap van de sociale werkelijkheid werd de opdracht gesteld de wetten te ontdekken die dit totale ontwikkelingsproces bepalen (de 'sociale dynamica' volgens Comte) en de onderlinge samenhang van de instituties binnen één samenleving van moment tot moment vast te stellen (de 'sociale statica').

Om deze opdracht uit te voeren zouden de sociologen zich moeten bedienen van *theoretische systematiek*. Ook bij de formulering van dit ideaal stonden de natuurwetenschappen model. De waarnemingen die Galilei had verricht, waren geen willekeurige waarnemingen geweest van willekeurige gebeurtenissen; nee, het ging om de verificatie van theoretische ideeën, waartoe hij was gekomen op grond van wiskundige berekeningen. In het werk van Newton was een indrukwekkende synthese bereikt van wiskundig gefundeerde inzichten, geformuleerd als wetten, met behulp waarvan een zeer groot aantal in de natuur waarneembare gebeurtenissen eenduidig kon worden verklaard. Een dergelijke theoretische synthese zou ook mogelijk moeten zijn in de sociale wetenschappen; de theorie zou wat men had waargenomen kunnen verklaren, en aanleiding geven tot nieuwe observaties om de sociale werkelijkheid nog beter te doorgronden.

Hoewel idealiter de reikwijdte zou voortvloeien uit een gelukkige combinatie van precisie en systematiek, is in de verdere ontwikkeling van de sociologie herhaaldelijk gebleken dat er tussen deze criteria een moeilijk op te heffen spanningsverhouding bestaat. Nadruk op precisie of systematiek kan maken dat men op slechts enkele beperkte aspecten van de sociale werkelijkheid let, terwijl omgekeerd encyclopedische ambities in de richting van een grote reikwijdte ertoe kunnen leiden dat men het minder nauw neemt met de eisen van precieze waarneming en logisch sluitende bewijsvoering.

Deze spanningsverhouding wordt nog extra gecompliceerd door een vierde kennisideaal, dat van meet af aan in de sociologie heeft meegespeeld, namelijk om het met een hedendaagse term aan te duiden, de *maatschappelijke relevantie*. De eerdergenoemde idealen hebben alle betrekking op wat we kunnen noemen 'intrinsieke' kenmerken van kennis: hoe precies zijn de waarnemingen waarop onze kennis berust? Hoe sluiten de onderdelen van wat wij weten in elkaar? Hoe groot is het terrein dat onze kennis bestrijkt? Met de relevantie komen we op het terrein van het nut, het belang dat aan de kennis kan worden toegekend: de bijdragen die ze biedt om problemen van het samenleven op te lossen.

Voor zover er over dit soort zaken expliciet was gediscussieerd, was dit in de Europese samenlevingen lange tijd vooral een aangelegenheid geweest van theologen en filosofen. Aanvankelijk hadden, om het kras te stellen, de priesters deze discussies gemonopoliseerd: zij stelden de vragen en zij gaven de antwoorden; er konden daarbij hooglopende geschillen ontstaan, maar deze bleven 'binnenskerks'. Sinds de Renaissance mengden ook wereldse schrijvers zoals Machiavelli en Montaigne zich in de debatten; in de zeventiende en achttiende eeuw gingen zij steeds meer de boventoon voeren. Het waren filosofen, en niet langer theologen, die in deze tijd de meest originele bijdragen leverden aan discussies over problemen van staatsinrichting en ethiek. De zeventiende- en achttiende-eeuwse filosofen zetten aldus de traditie van Plato en Aristoteles voort; zij namen de rol weer op van niet-priesterlijke autoriteiten inzake het menselijk zijn en welzijn. En het was deze traditie die, naast de succesrijke natuurwetenschappen, de grondleggers van de sociologie heeft geïnspireerd.

Saint-Simon en Comte stelden het heel nadrukkelijk: de tijd was gekomen om de beide tradities te combineren, de natuurwetenschappelijke en de sociaal-filosofische. De filosofie, zo zouden zij gezegd kunnen hebben, is een te belangrijke zaak om over te laten aan de

filosofen. Die behandelen de problemen waar het om gaat te abstract, ze denken nog te veel in metafysische categorieën. Het komt er nu op aan politieke en morele stelsels te ontwerpen die berusten op wetenschappelijk onderzoek, op empirische studies van bestaande maatschappijen en hun ontwikkeling. In de voorafgaande eeuwen had men honderduit gefilosofeerd over 'het sociaal contract', zonder dat iemand ooit maar één empirisch voorbeeld had kunnen produceren.[4] In plaats van dergelijke speculaties zou nu een wetenschappelijke theorie ontwikkeld moeten worden, waaruit empirisch gefundeerde aanwijzingen zouden zijn af te leiden om de crisis van de moderne maatschappij te overwinnen en tot een betere samenlevingsvorm te komen.

De betekenis van de criteria precisie, systematiek, reikwijdte en relevantie is op het eerste gezicht tamelijk evident. Zonder nauwkeurige observaties zouden sociologen weinig meer kunnen opbrengen dan loze beweringen en zonder systematiek weinig meer dan losse feiten. Bij een te eenzijdige aandacht voor problemen van precisie en systematiek dreigt het gevaar dat men zich blindstaart op bepaalde aspecten en uit het oog verliest dat die aspecten slechts te begrijpen zijn vanuit een inzicht in de ontwikkeling van de gehele sociale werkelijkheid waarvan ze deel uitmaken; vandaar dat ook de reikwijdte van belang is. En de zin van dit alles zou er in moeten liggen, dat de aldus opgedane kennis kan worden toegepast om bepaalde problemen van het samenleven beter te doorzien en aan te kunnen.

Bij nadere beschouwing blijken de vier criteria echter verre van eenduidig te zijn. Ze zijn ieder voor zich én in hun onderlinge samenhang problematisch en controversieel. Ze laten zich met evenveel recht in een vragende vorm formuleren, die de nodige scepsis uitdrukt: is in de sociologie ook maar bij benadering een zelfde precisie en systematiek mogelijk als in de fysica? Is het ideaal van een wetenschap die zich zou uitstrekken over praktisch alle aspecten van het menselijk samenleven in alle tijden niet belachelijk hoog gegrepen? Kunnen vanuit de sociologie werkelijk bijdragen worden verwacht voor een betere inrichting van de samenleving?

Deze vragen hebben iets bedrieglijks. Doordat ze in de tegenwoordige tijd gesteld zijn, kunnen ze op twee manieren gelezen worden, namelijk als verwijzend naar de mogelijkheden waartoe de sociologie in staat is *nu*, anno 1973 of 1990, dan wel *in het algemeen*, eens voor altijd. De verleiding is tamelijk groot om deze tweede interpretatie te volgen, om problemen zoals de hier aangeduide te behandelen als problemen van een tijdloze kennistheorie. Echter,

kenmerkend voor de capaciteiten van mensen om wetenschappelijke kennis te verwerven is juist, dat ze niet eens voor altijd vastliggen: ze zijn in de loop der tijd ontwikkeld en hoe ze zich in de toekomst verder zullen ontwikkelen is onmogelijk te voorspellen (vgl. Popper 1972). De meest reële manier om over de mogelijkheden en de beperkingen van de sociologie te oordelen is door na te gaan hoe het vak zich tot dusver heeft ontwikkeld: wat er bereikt is, welke omstandigheden bevorderend gewerkt hebben op de sociologische kennisverwerving, en welke weerstanden er kunnen worden gesignaleerd.

Een eerste vraag die zich hierbij voordoet is door wie en onder welke sociale omstandigheden de sociologie beoefend werd en wordt. In de negentiende eeuw waren het bijna zonder uitzondering niet aan een universiteit verbonden intellectuelen, die het programma van een wetenschap van de samenleving voor zich zagen en trachtten uit te werken. Er bestond tussen deze pioniers weinig onderling contact; voor zover dit er wel was, leidde het vaker tot naijver en kritiek dan tot samenwerking. Zo werd de sociologie in de negentiende eeuw voornamelijk bedreven door eenlingen, die er naar streefden een afgerond systeem van kennis te presenteren, dat zou zijn gekenmerkt door een grote reikwijdte en een duidelijke relevantie (vgl. Abrams 1968).

Tegen het einde van de negentiende eeuw werd de sociologie voor het eerst als officieel leervak aan een universiteit ingevoerd; dit gebeurde in 1893 aan de toen net opgerichte, niet door oude tradities belaste Universiteit van Chicago. In Europa kwam academische erkenning bij de benoeming van L.T. Hobhouse aan de Universiteit van Londen in 1907 en van Emile Durkheim aan de Sorbonne in 1913. Sindsdien heeft de sociologie zich ontwikkeld tot een gevestigde universitaire discipline, met vaktijdschriften, leerboeken, congressen, verenigingen enzovoort. Vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft het vak een hoge vlucht genomen.

Deze institutionele ontwikkeling had ook inhoudelijke consequenties. Teneinde de academische respectabiliteit van hun vak te laten uitkomen, gingen de sociologen een sterkere nadruk leggen op precisie van observatie en theoretische systematiek; tegelijk trachtten zij de relaties met zustervakken te regelen door de sociologie duidelijk af te grenzen van andere sociale wetenschappen zoals de economie, de psychologie en de geschiedenis. Het ideaal van de reikwijdte raakte hierbij enigszins in diskrediet; grandioze schema's à la Comte, die de ontwikkeling van de hele mensheid en al het menselijk weten omvatten, werden als te speculatief afgewezen. Ook ten aanzien van

de relevantie werden de pretenties herzien; in plaats van vérstrekkende suggesties voor een ideale inrichting van de samenleving, al dan niet langs revolutionaire weg te verwezenlijken, beperkten sociologen zich nu bij voorkeur tot op empirisch onderzoek gebaseerde korte-termijn-beleidsadviezen.

Typerend voor deze hele ontwikkeling is, dat de polemische functie van het begrip maatschappij uit de sociologie verdween. In het nietwetenschappelijke spraakgebruik van alledag behield het woord maatschappij een sterke emotionele lading; het kreeg onder andere de betekenis van een anonieme boosdoener, de collectieve schuldige aan allerlei moeilijk op te heffen misstanden. Maar intussen werkten sociologen aan een 'waardenvrije' terminologie, waarin ook het begrip maatschappij een plaats kreeg. De exacte bewoordingen verschilden, maar de strekking was in praktisch alle leerboeken en theoretische verhandelingen gelijk: 'maatschappij' werd opgevat als 'een self-sufficient sociaal systeem' (Etzioni 1968, p.57).[5] Hoewel de definities in abstracte termen gesteld waren, bleek uit de toelichtingen dat de auteurs bij het woord maatschappij in de eerste plaats dachten aan een nationale staatssamenleving.[6] Verreweg de meeste leerboeken met definities verschenen in Amerika; de nationale staatssamenleving die model stond voor het sociologische begrip maatschappij in het algemeen was de Verenigde Staten.

Het centrum van de sociologische ontwikkeling lag sinds omstreeks 1935 onbetwist in de Verenigde Staten. Hier is de sociologie voor het eerst op grote schaal aan universiteiten onderwezen, hier werden een aantal grootscheepse onderzoekingen verricht, hier werden methoden ontworpen en theorieën opgesteld, die de inhoud van het vak voor lange tijd beslissend bepaalden. Toen de Engelsman John Madge in 1962 een boek publiceerde onder de veelbelovende titel *The Origins of Scientific Sociology*, koos hij twaalf onderzoekingen die als mijlpalen in de ontwikkeling van de empirische sociologie konden gelden; het was geen persoonlijke gril van Madge, dat van deze twaalf alleen de eerste studie: die van Durkheim over zelfmoord, Europees was en alle andere Amerikaans - inderdaad gaven de Amerikanen de toon aan.

Een sterk optimisme en zelfvertrouwen kenmerkten de generatie van Amerikaanse sociologen die na 1935 opkwam. Nog voor de twintigste eeuw half om was, verscheen er al een verzamelbundel onder de trotse titel *Twentieth Century Sociology* (Gurvitch en Moore 1945). Ondanks de internationale opzet domineerden in deze bundel de Amerikaanse bijdragen. In een daarvan ontvouwde Talcott Parsons

de these ‘dat de sociologie juist bezig is zich te verheffen tot de status van een rijpe wetenschap’. Deze these laat zich lezen als een feitelijke, maar ook als een programmatische bewering. Dezelfde retorische figuur: het uitspreken van verwachtingen als feiten, komt herhaaldelijk terug, bijvoorbeeld in de zin: ‘We staan op de drempel van een geheel nieuw tijdperk in de sociologie en de aangrenzende gebieden van sociale wetenschap’. De beslissende doorbraak zag Parsons in het tot stand komen van een theoretisch systeem, bestaande uit ‘een geheel van logisch samenhangende algemene begrippen met empirische betekenis’ (Parsons 1954, p. 212).

Parsons' ideeën over het belang van de theorievorming zijn overgenomen door zijn bekendste en meest invloedrijke leerling Robert K. Merton. Hoewel Merton meende dat de sociologie nog niet toe was aan algemene theorieën - in plaats daarvan bepleitte hij het ontwikkelen van minder ambitieuze ‘theories of the middle range’ -, luidde zijn oordeel over de wetenschappelijke status van het vak zeer gunstig:

> ‘In hun arbeid aan het bouwwerk van de sociologie gedurende de laatste decennia hebben de theoreticus en de empiricus geleerd samen te werken (...) Specialisatie en integratie zijn hand in hand ontwikkeld. Dit alles heeft niet alleen geleid tot het besef dat theorie en empirisch onderzoek op elkaar afgestemd behoren te zijn, maar tot het resultaat dat zij dit ook inderdaad zijn’ (Merton 1967, p. 156).[7]

Vele andere citaten zouden te geven zijn, van meer en minder bekende Amerikaanse sociologen, die alle getuigen van dezelfde stemming. Men meende dat de sociologie het stadium had bereikt van wat Thomas Kuhn later zou noemen een normale wetenschap (Kuhn 1970): een stadium waarin individuele onderzoekers zichzelf niet langer het hoofd hoeven te breken over allerlei onopgeloste fundamentele problemen, maar waarin een ieder aan het werk kan gaan om, uitgerust met een degelijk theoretisch apparaat en een stel beproefde onderzoekstechnieken, de lege plekken op de kenniskaart in te vullen (vgl. Friedrichs 1970, pp. 11-56). Een treffend getuigenis van deze stemming vinden we in het voorwoord dat Paul F. Lazarsfeld schreef bij een bundel opstellen van Samuel F. Stouffer:

> ‘Deze bundel is daarom niet alleen het verslag van het werk van één man; hij symboliseert ook de groei van een wetenschap’ (Stouffer 1962, p. xv).

Academische erkenning op grote schaal van het vak sociologie kwam in West-Europa pas na de Tweede Wereldoorlog. In deze periode, die werd gekenmerkt door de stichting van vele nieuwe leerstoelen en een sterke groei van het aantal studenten, toonden vele, vooral jongere Europese sociologen zich ontvankelijk voor het Amerikaanse optimisme ten aanzien van het vak. Het in 1959 verschenen *Moderne sociologie. Systematiek en analyse* van J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers, dat jaren lang het toonaangevende leerboek in Nederland is geweest, is van dit optimisme doortrokken. Enkele zinnen uit het voorwoord geven de stemming goed weer, en tonen daarbij de invloed van met name Merton:

> 'Er is een convergentie in het sociologisch denken en onderzoeken te constateren, die tot een geïntegreerd wetenschapssysteem begint te leiden.' 'Het streven naar een omvattend kennissysteem, steunend op empirisch onderzoek en bestemd als analytisch instrument is naar onze mening kenmerkend voor de huidige ontwikkeling van de sociologie.' De tijd is nu gekomen voor 'de moderne sociologie, te verstaan als het dynamische en evenwichtige samenspel van theorievorming en onderzoek ten bate van een steeds verder verfijnd analytisch kennissysteem' (Van Doorn en Lammers 1959, pp. 11-12).[8]

Een sleutelwoord in deze passages is 'analytisch'. Het is, zo stellen Van Doorn en Lammers, door hun analytische aanpak dat de moderne sociologen zich onderscheiden van eerdere generaties, die de sociologie bedreven hetzij door grootscheepse theoretische constructies te ontwerpen, hetzij door enorme hoeveelheden beschrijvend materiaal te vergaren. Een wetenschappelijke sociologie kan uiteraard niet voortkomen uit vrije intellectuele bespiegelingen, maar moet verbonden zijn met degelijk empirisch onderzoek. In het empirisch onderzoek moeten we echter niet streven naar een weergave van de volledige sociale werkelijkheid, want aan het verzamelen van feiten komt nooit een einde; nee, het onderzoek dient te zijn gericht op theoretisch belangrijke problemen. De gewenste verbinding tussen theorie en empirie wordt tot stand gebracht door 'analytische categorieën': begrippen of meetbare grootheden welke die aspecten van de sociale werkelijkheid voor het onderzoek toegankelijk maken, die voor de theorie van betekenis zijn.

De aangehaalde citaten van Parsons, van Merton, van Van Doorn en Lammers ademen een groot vertrouwen in de sociologie, een vertrouwen dat geschraagd werd door de snelle institutionele uitbrei-

ding van het vak. Dit vertrouwen was wijd verbreid. Typerend is de eerste paragraaf van het bekende leerboek *Sociology* van Harry M. Johnson, waarin met bescheiden trots gemeld wordt 'dat de sociologie tot op zekere hoogte de volgende kenmerken van een wetenschap vertoont:

1. Ze is *empirisch*; d.w.z. gebaseerd op waarneming en redenering, niet op bovennatuurlijke openbaring, en haar resultaten zijn niet speculatief (...)
2. Ze is *theoretisch*; d.w.z. er wordt in geprobeerd veelomvattende waarnemingen samen te vatten in abstracte logisch samenhangende proposities die tot doel hebben causale relaties in het onderzoeksgebied te verklaren.
3. Ze is *cumulatief*; d.w.z. sociologische theorieën bouwen op elkaar voort, waarbij nieuwe theorieën de vroegere verbeteren, uitbreiden en verfijnen.
4. Ze is '*non-ethisch*'; d.w.z. sociologen vragen niet of bepaalde sociale handelingen goed of slecht zijn; zij trachten ze slechts te verklaren' (Johnson 1960, p. 2).

De meeste sociologen uit de jaren vijftig en zestig zouden zich waarschijnlijk zonder meer hebben kunnen verenigen met deze vier punten, waarin de criteria precisie en systematiek heel wat duidelijker zijn te herkennen dan de reikwijdte en de relevantie. De accenten zouden verschild hebben; voor sommigen zou de precisie het zwaarst gewogen hebben, voor anderen de systematiek. Maar zowel over het cumulatieve effect van de combinatie empirie-theorie als over het principieel 'non-ethische' karakter van de sociologie zou weinig verschil van mening hebben bestaan.

'Als wetenschap heeft de sociologie de kloof tussen theorie en onderzoek reeds overbrugd; dit is waar zowel in principe als in het werk van verschillende begaafde geleerden.' Aldus schreef Hans Zetterberg in het voorwoord bij de derde druk van zijn *On Theory and Verification in Sociology* (1965a, p. viii), een boek bestemd om sociologen te tonen hoe zij op waarlijk wetenschappelijke wijze theorieën kunnen ontwikkelen en toetsen. In *Social Theory and Social Practice* heeft Zetterberg zijn ideeën over het belang van de sociologische theorie nader uitgewerkt. Zijn uitgangspunt is aardig. Sociologen, zo stelt hij, beantwoorden verzoeken om advies meestal met een aanbod om onderzoek te verrichten. Beschikken zij dan niet over een kennisvoorraad waar zij uit kunnen putten? Zetterberg meent van wel: 'Er is een geheel van beproefde sociologische kennis, samengevat als de prin-

cipes van de theoretische sociologie, dat superieur is aan de noties die ons gezond verstand heeft over de maatschappij' (Zetterberg 1965b, p. 22). Deze kennis ligt klaar om door praktizerende sociologen te worden toegepast.

Wat weten we dan zoal? In de eerste plaats beschikken we over wetenschappelijke termen, een sociologische taxonomie die ons in staat stelt sociale verschijnselen in een duidelijk en samenhangend begrippenkader te plaatsen. Om deze bewering te staven presenteert Zetterberg een vrij gedetailleerd uitgewerkte taxonomie. Wat hij niet vermeldt is dat deze taxonomie, hoewel verwant aan die van Parsons, uniek is, speciaal door hem persoonlijk voor dit overzicht opgesteld, hetgeen aan de wetenschappelijke status ervan toch wel enige afbreuk doet.

In de tweede plaats, stelt Zetterberg, kennen we wetten. Als eerste wet noemt hij: 'het aantal mogelijke handelingen per persoon is beperkt' (Zetterberg 1965b, p.79). Maar is dit wel een 'wet'? Wat voor regelmatigheid wordt hiermee uitgedrukt? Wet nummer acht luidt: 'personen die in aanraking komen met een grote verscheidenheid aan meningen, zijn geneigd minder stabiel te zijn in hun eigen meningen' (idem, p. 84). Hoe exact is zo'n 'wet', die alleen geformuleerd kan worden bij gratie van termen als 'groot', 'zijn geneigd', en 'minder'? De meeste door Zetterberg zo triomfantelijk geëtaleerde 'wetten' lijken het oordeel van een niet-socioloog te bevestigen, dat de sociologie weinig meer te bieden heeft dan hoogdravend geformuleerde *Binsenwahrheiten* of onzin (Van het Reve 1972, p. 61).

Het leerboek van Johnson stelt na de veelbelovende aanhef over de wetenschappelijkheid van de sociologie al evenzeer teleur. Sommige hoofdstukken hebben een sterk systematische opzet, volgens door Parsons ontworpen schema's; andere, waarin onderwerpen aan de orde komen waar Parsons zelf in 1960 nog niet zijn licht over had laten schijnen, zijn geschreven vanuit diverse *ad hoc* gezichtspunten, alsof er geen parsoniaanse theorie bestond. De schijn van wetenschappelijkheid wordt onder meer opgehouden door een kwistig gebruik van definities, waaronder ronduit potsierlijke als: 'Een norm is een abstract patroon, vervat in de geest, dat bepaalde grenzen stelt aan het gedrag' (Johnson 1960, p. 8; zijn er niet-abstracte patronen? Wat betekent 'vervat in de geest', '*held in the mind*'?), of: 'cultuur bestaat uit abstracte patronen van en voor het leven en sterven' (idem, p. 82, een merkwaardig produkt van volledigheidsdrang).

Zetterberg en Johnson zijn niet de belangrijkste sociologen van hun generatie; maar beider werk geniet een gunstige reputatie en kan gelden als karakteristiek voor de stijl van sociologiebeoefening die in

de jaren vijftig en zestig sterk domineerde.[9] In volgende hoofdstukken zal ik nog nader ingaan op het werk van andere, meer prominente vertegenwoordigers van het vak uit deze periode. Waar het me hier om ging was te wijzen op het grote zelfvertrouwen dat vele Amerikaanse sociologen kenmerkte en op de aanvechtbaarheid van dat zelfvertrouwen.

De dominante richting in de Amerikaanse sociologie van na de Tweede Wereldoorlog had haar basis vooral in enkele vooraanstaande universiteiten aan de oostkust, met name Harvard, waar onder andere Parsons, Stouffer en George C. Homans doceerden, en Columbia, met als leidende figuren Lazarsfeld en Merton (vgl. Shils 1970). Het aanvankelijke centrum Chicago werd door deze oostkust-universiteiten gaandeweg overschaduwd. Toch bleef hier een traditie voortbestaan van een minder analytisch georiënteerde sociologie, waarin gestreefd werd naar een meer 'levensechte' weergave van de sociale werkelijkheid, onder meer door bij voorkeur gebruik te maken van de participerende waarneming als onderzoeksmethode en strakke vooropgezette theoretische schema's te vermijden. Het eveneens in Chicago ontwikkelde 'symbolisch interactionisme' diende als een algemeen perspectief van waaruit de onderzoekingen konden worden opgezet en de resultaten geïnterpreteerd. (Vgl. Zijderveld 1973.)

In Harvard en Columbia zelf was er trouwens ook oppositie tegen de heersende stijl. In Harvard viel Pitirim A. Sorokin heftig uit tegen zijn jongere collega's, die hij betichtte van oppervlakkige geleerddoenerij. Zijn *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences* (1956) is in de vakpers afgedaan als de wraak van een verbitterde oude man; maar hoewel niet vrij van persoonlijke rancunes en overdrijvingen, bevat het toch veel steekhoudende kritiek. Enige jaren later publiceerde de aan Columbia verbonden C. Wright Mills *The Sociological Imagination* (1959). Ook dit boek is in de meeste vaktijdschriften afwijzend ontvangen. Niettemin heeft het een zeer groot lezerspubliek bereikt; en het luidde een periode in, waarin meer en meer bezwaren los kwamen tegen de vigerende stijl van 'normale wetenschap'.[10]

De teneur van Mills' kritiek is inmiddels algemeen bekend: te veel aandacht voor precisie ('geabstraheerd empirisme') en systematiek ('grootse theorie'), te weinig inhoudelijke belangstelling voor eigentijdse sociale problemen. In het werk van Parsons bestreed Mills niet alleen de uitgangspunten, maar de hele methode. Het is niet de taak van de sociologie, aldus Mills, algemene begrippen en theorieën te ontwerpen over *het* sociale handelen van *de* mens in *de* samenleving; een dergelijk streven kan alleen maar holle formules opleveren. Waar

het op aankomt is de mensen inzicht te verschaffen in hun huidige historische situatie: in welke maatschappelijke structuren hun levens zijn ingebed, en welke groeperingen deze structuren beheersen.

Dit doel wordt volgens Mills ook veronachtzaamd door empiristen als Lazarsfeld, die zich te zeer toeleggen op technisch-methodologische kwesties. Zij trachten naar het model van de natuurwetenschappen uit de sociale werkelijkheid die 'analytische aspecten' te isoleren, die men met behulp van gestandaardiseerde technieken kan observeren en meten. Voor wie meent dat de sociologie zich in de richting van de natuurwetenschappen moet ontwikkelen, is dit inderdaad de aangewezen weg. Volgens Mills echter is het principieel verkeerd de sociale werkelijkheid gelijk te stellen met de natuur als een neutraal object van onderzoek, waarvan men de 'wetten' tracht te ontdekken teneinde het aldus beter te kunnen 'beheersen'. Op deze manier blijft onopgemerkt, dat de sociologen zelf deel uitmaken van de sociale werkelijkheid die zij bestuderen, en er derhalve mede voor verantwoordelijk zijn.

Deze laatste opvatting druist duidelijk in tegen de gedachte dat de sociologie 'niet-ethisch' zou zijn. Met zijn oproep tot een morele inzet is Mills verwant aan de marxistisch georiënteerde Duitse sociologen, die zich in de twintiger jaren in het *Institut für Sozialforschung* in Frankfurt hadden verenigd, en die tijdens de Tweede Wereldoorlog hun werk in Amerika voortzetten: Max Horkheimer, Theodor Adorno en een aantal anderen. Hun werk heeft lange tijd buiten de hoofdstroom van de academische sociologie gelegen, maar sinds de jaren zestig is het steeds meer in de aandacht gekomen (vgl. Van Houten 1970; Jay 1973). Het sluit aan bij een herleefde behoefte om, naar het voorbeeld van de grondleggers van de sociologie, te komen tot een fundamenteel kritische doorlichting van de hedendaagse samenleving. (Vgl. Stein en Vidich 1963; Colfax en Roach 1971.)

Allerlei tekenen wijzen er op dat de sociologie, zoals die gedurende enkele decennia op grote schaal beoefend werd, voor velen aan geloofwaardigheid heeft ingeboet. De omslag wordt treffend uitgedrukt door Derek Phillips in het eerste hoofdstuk van *Knowledge From What*?, waarin hij beschrijft hoe hij, na zich jarenlang met het toetsen van sociologische hypothesen te hebben beziggehouden, er langzamerhand van overtuigd raakte dat 'de sociologie op geen enkele wijze een gecodificeerd, cumulatief geheel van kennis vertegenwoordigt'. Phillips' desillusie is groot: 'Ik kwam tot de slotsom dat individuen die bekend zijn met bepaalde sociologische theorieën over het algemeen niets meer weten over de werkelijke wereld dan mensen die deze

theorieën niet kennen'. Met zijn boek wil hij de lezer het besef bijbrengen 'hoe weinig de sociologie te zeggen heeft over de wereld waarin wij leven' (Phillips 1971, pp. xi-xx).

Dit is andere taal dan we van sociologen gewend waren; en Phillips staat in zijn oordeel niet alleen. Er is een groeiende oppositie tegen de sociologie zoals die enkele decennia achtereen in de leerboeken is gepresenteerd. Het meest welsprekende getuigenis hiervan is geleverd door Alvin W. Gouldner in *The Coming Crisis of Western Sociology* (1970), een boek dat bedoeld is als een grondige afrekening met de heersende 'academische sociologie', gepersonifieerd in Talcott Parsons. Tegenover Parsons' eigen pretentie dat hij steeds getracht heeft 'de ontwikkeling van de wetenschappelijke theorie op het gebied van het menselijk gedrag te bevorderen' (Parsons 1961b, p. 311) stelt Gouldner dat zijn werk de voortzetting vormt van een lange traditie van sociale filosofie, waarin primair geprobeerd wordt de sociale werkelijkheid zodanig uit te leggen, dat men haar niet alleen als begrijpelijk maar ook als aanvaardbaar kan ervaren. Dat Parsons' ideeën nu minder aanslaan dan tot voor kort, komt niet doordat, zoals de methodologieboeken zouden doen verwachten, zijn theorieën in empirisch onderzoek zijn getoetst en weerlegd, maar doordat ze geen bevredigend antwoord bieden op de vragen die velen, jongeren vooral, nu het meest bezig houden. De verzuchting 'hoe weinig de sociologie te zeggen heeft over de wereld waarin wij leven' slaat niet alleen op de sociologie, maar ook op de wereld waarin wij leven. Voor velen is deze wereld 'onverdraaglijk geworden' (J. Berger 1972, p. 51), en een sociologie die aan deze grondervaring voorbij gaat kan voor hen niet relevant zijn.

Het probleem van de relevantie, dat de laatste jaren steeds meer op de voorgrond is gekomen, is moeilijk grijpbaar; het is echter niet principieel ontoegankelijk voor sociologische reflectie. Ook precisie, systematiek en reikwijdte zijn geen eenduidige, voor eens en altijd geijkte standaarden. Het omschrijven en toepassen van al deze criteria is een moeizaam verlopend proces, waarin iedere nieuwe stap weer aanleiding geeft tot kritiek. De voortgang van de sociologie wordt, als iedere vorm van kennisverwerving, begeleid door dwalingen en controversen. Waarbij als niet geringe bijkomstigheid het beoefenen van de sociologie de sociologen geregeld juist voor dat soort problemen stelt dat zij zelf bestuderen: problemen van het samenleven.

Eindnoten:

1 (p. 11) Het typeert de geringe belangstelling van sociologen zowel voor taal (en met name hun eigen taalgebruik) als voor geschiedenis, dat er geen *up to date* geschiedenis van het woord sociologie bestaat. De enige mij bekende studie over dit onderwerp (Branford 1905) is geschreven met duidelijk propagandistische bedoelingen, om de respectabiliteit van de term aan te tonen.

2 (p. 11) 'Montesquieu heeft één der vroegste sociologische modellen uit de Europese ontwikkeling ontworpen, om de regelmatigheid waarmee binnen zijn gezichtsveld adellijke families zichzelf ruïneerden te verklaren' (Elias 1969b, p. 105). Rijkgeworden burgers, aldus Montesquieu, worden in de adelstand verheven, waar zij om respect en achting te verwerven zichzelf een levensstijl aanmeten, die zij na enkele generaties meestal niet meer kunnen bekostigen. Montesquieu's model, dat onder meer anticipaties bevat op Pareto's theorie over de circulatie

van elites en op Veblens theorie van de ‘leisure class’, laat zich ook lezen als een parabel voor moderne samenlevingen die aan hun eigen consumptie ten onder dreigen te gaan.

3 (p. 15) Een woord als ‘lengte’ toont, dat een term betrekking kan hebben op zowel doelstellingen (men wil lang zijn, men begeert lengte) als op pretenties (men geeft voor lang te zijn, men pretendeert lengte) als op criteria (men laat zich naar zijn lengte meten).

4 (p. 17) Deze kritiek is ook al door David Hume (1748) geuit op zijn tijdgenoten filosofen.

5 (p. 19) Een wel heel subtiele en moeilijke definitie is opgesteld door Marion J. Levy Jr. in *The Structure of Society* (1952, p. 113). Zo ingewikkeld zat deze definitie in elkaar, dat de auteur er zelf bij het overnemen ervan in een later boek niet meer helemaal uit wijs kon worden:
‘Een maatschappij wordt gedefinieerd als een systeem van sociaal handelen: (1) dat een veelheid van interacterende individuen betreft, wier handelingen plaatsvinden binnen het systeem in kwestie en die althans gedeeltelijk gerekruteerd worden door hun eigen seksuele voortplanting (sic), (2) dat een geheel van sociale structuren vormt zodanig dat het handelen daarin althans in theorie voldoende kan zijn voor de handhaving van de veelheid van betreffende individuen, en (3) dat lang genoeg kan voortbestaan voor het voortbrengen van stabiele volwassen leden van het handelingssysteem uit de kinderen van leden’ (Levy 1966, pp. 20-21).
In een volgende druk (1969) is de formuleerfout in (1) hersteld.

6 (p. 19) Interessant is in dit verband de soepele overgang van ‘maatschappij’ naar ‘Amerika’ in het volgende citaat uit een bekend leerboek:
‘De maatschappij is dus die groep waarin mensen een totaal gemeenschappelijk leven kunnen leiden, in tegenstelling tot een organisatie die tot één of meer specifieke doeleinden beperkt is. Aldus beschouwd bestaat een maatschappij niet alleen uit individuen die betrekkingen met elkaar onderhouden maar ook uit onderling verbonden en elkaar overlappende groepen. Zo omvat de Amerikaanse maatschappij 195 miljoen of nog meer individuen’ (Chinoy 1967, p. 26).

7 (p. 20) Willer (1967, p. xiii) beschouwt Merton en Mills als de twee grote tegenhangers van Parsons. Dit geeft toch wel een verkeerd beeld van de verhoudingen in de Amerikaanse sociologie in de jaren '50. Merton maakte, met al zijn beleefd geformuleerde kritiek, deel uit van dezelfde academische elite als Parsons - een elite waartoe Mills nooit heeft willen behoren.

8 (p. 21) Deze zin heb ik in een kritiek in 1962 bestempeld als ‘moderne retoriek’, hetgeen Van Doorn en Lammers allerminst beviel. In hun ‘Repliek’ spraken zij van ‘een kwestie van geloof, misschien ook van smaak’ (1962, p. 48), en namen van hun karakteristiek geen woord terug. Inmiddels is Lammers wel tot andere gedachten gekomen, getuige zijn artikel over de professionele vereisten voor een sociologische opleiding (1973, vooral p. 73).

9 (p. 24) Zie ook de in Nederland door P. Thoenes (1959) op gang gebrachte discussie in de *Sociologische Gids*.

10 (p. 24) Het oordeel over Sorokin (1956) van de recensent Donald Horton in de *American Journal of Sociology* (62, 1956, pp. 338-339) luidde: ‘Het vertekende beeld dat hier wordt geboden van de problemen, methoden en prestaties van de Amerikaanse sociologie en het demagogische verwijt dat haar “negativistische theorieën tastbaar hebben bijgedragen aan de huidige ontwaarding van de mens” (p. 303) betekenen een slechte dienst aan ons vak, waarvan slechts de vijanden van rationeel sociaal onderzoek mogelijk kunnen profiteren.’ Voor Sorokins reactie, zie dezelfde jaargang, p. 515. De recensie van Gresham M. Sykes in het toonaangevende blad *American Sociological Review* (21, 1956, pp. 633-634) was niet onwelwillend. Het boek van Mills (1959) is zeer kritisch ontvangen door George C. Homans in *American Journal of Sociology* (65, 1960, pp. 517-518) en, eveneens iets welwillender, door William L. Kolb in *American Sociological Review* (25, 1960, pp. 966-969).

2
Problemen van precisie

In kleine, overzichtelijke samenlevingen zijn alle leden tamelijk nauwkeurig op de hoogte van wat er in hun samenleving omgaat. Wanneer sociale eenheden groter en ingewikkelder worden, is deze informatie niet meer vanzelfsprekend voor iedereen beschikbaar. Toch zullen de regerende groepen behoefte hebben aan bepaalde exacte gegevens, vooral om een overzicht te hebben van de jaarlijkse inkomsten uit grondrenten en andere belastingen. De oudste overgebleven geschriften uit Mesopotamië schijnen te zijn opgesteld om in deze behoefte te voorzien. Uit andere grote rijken uit de geschiedenis zijn soortgelijke documenten overgeleverd. En ook in de ontwikkeling van Europa behoorden de administrateurs van vorstelijke en kerkelijke eigendommen tot de eersten die zich specialiseerden in het verzamelen van precieze maatschappijkennis.[1] Het is hieraan dat wij documenten danken als het *Domesday Book* (Jones 1948, pp. 15-18) en voor Nederland de *Enqueste* van 1494 en de *Informatie* van 1514 (Fruin 1876).

Het soort gegevens dat de belastinginners verzamelden, was administratief en kwantitatief. Het sloeg op slechts één aspect van het maatschappelijk leven, namelijk de fiscale draagkracht van de bevolking. Er waren echter ook andere gegevens, waarover vorsten en andere regeerders graag beschikten, bijvoorbeeld de loyaliteit van hun onderdanen. Dit type gegevens was minder makkelijk langs administratieve weg te verzamelen en te kwantificeren; de geijkte methode op dit gebied was de spionage, de directe waarneming door vertrouwensmannen. Zo beschikte Lodewijk XIV zowel over een korps van belastingambtenaren als over aan hem persoonlijk rapporterende spionnen (vgl. Elias 1969a, 11, p. 273). Beide methoden om precieze informatie te verwerven over wat er in grote en complexe samenlevingen omgaat: de administratieve en die welke op meer intieme waarnemingen berust, zijn later door sociologen overgenomen. Het is niet moeilijk in de twee meest gebruikte technieken van empirisch sociologisch onderzoek: de enquête en de participerende waarneming, uitwerkingen te herkennen van deze elementaire, ‘prototypische’ manieren om precieze gegevens te verzamelen over de sociale werkelijkheid.

Het administratieve sociale onderzoek stond aanvankelijk vrijwel uitsluitend in dienst van de staat en de kerk. Met de toenemende centralisering van het staatsgezag in West-Europa breidden zich ook de door de regeringen opgezette onderzoeksapparaten uit; de huidige betekenis van het woord 'statistiek' dateert uit een tijd, waarin het verzamelen en bewerken van kwantitatieve gegevens over de sociale werkelijkheid primair een staatsaangelegenheid was (vgl. Freudenthal 1966). Van groot belang was de invoering van de dienstplicht na de Franse Revolutie, waardoor een nauwkeurige bevolkingsadministratie noodzakelijk werd. De staat nam deze functie over van de kerken; de periodieke volkstellingen die in de negentiende eeuw vrij algemeen gehouden werden, dienden onder meer ter controle op de gegevens uit de bevolkingsregisters. Staatsbemoeienis met handel en nijverheid gaf aanleiding tot 'economische statistieken', centralisering van de rechtspraak maakte 'morele statistieken' mogelijk, uniformering van het onderwijsstelsel 'onderwijsstatistieken', enzovoort. Al dit materiaal bleef niet in archieven opgeslagen, maar de voornaamste uitkomsten werden in druk uitgegeven, zodat het geletterde publiek er kennis van kon nemen en zichzelf ervan kon overtuigen te leven in een beschaafd land met een betrouwbare administratie.

De Belgische astronoom Adolphe Quetelet had dan ook een rijk arsenaal aan gegevens beschikbaar, toen hij omstreeks 1830 begon met een lange reeks publikaties over wat hij zelf noemde 'sociale fysica'. Quetelet kan in verschillende opzichten gelden als tegenhanger van Comte; nu nog wordt er gediscussieerd over de vraag wie van hen beiden het meeste recht heeft op de naam van 'grondlegger van de sociologie' (Landau en Lazarsfeld 1968, p. 255). Ook Quetelet meende de grondslagen te hebben gelegd voor de wetenschap van de samenleving. Hij ging echter veel minder encyclopedisch te werk dan Comte; zijn methode is een voorbeeld van een analytische aanpak: door de bestudering van één type gegevens, de statistieken, hoopte hij algemene principes en wetten van het menselijk gedrag te vinden. Als zijn grote ontdekking beschouwde hijzelf, dat de beschikbare cijfers niet alleen in de ongewilde gebeurtenissen van geboorte en dood, maar ook in de gewilde, 'morele' daden van huwelijk, misdaad en zelfmoord een onverbiddelijke regelmaat vertonen. Dit wijst er op, aldus Quetelet, dat sociale verschijnselen evenzeer onderhevig zijn aan algemene wetmatigheden als fysieke verschijnselen; om deze wetmatigheden op te sporen is het nodig de verschijnselen in groten getale te bestuderen:

> ‘Het komt mij voor dat *hetgeen verband houdt met de menselijke soort, in groten getale beschouwd, van dezelfde orde is als fysieke feiten*. Hoe groter het aantal individuen, des te minder doet de individuele wil zich gelden, en des te meer treedt op de voorgrond het soort algemene feiten die afhangen van algemene oorzaken, volgens welke de maatschappij bestaat en voortbestaat. Het gaat er in de eerste plaats om deze oorzaken te vinden, om, nadat men deze eenmaal kent hun gevolgen voor de maatschappij te leren kennen, gelijk men in de natuurwetenschappen de gevolgen leert kennen door middel van de oorzaken’ (Quetelet 1833, pp. 80-81; geciteerd door Landau en Lazarsfeld 1968, p. 250).

Quetelet, zo zouden we kunnen zeggen, was een geniale sociale administrateur, in staat om in grote hoeveelheden cijfermateriaal onvermoede samenhangen te ontdekken. Maar hoewel hij zeer gespitst was op kwantitatieve exactheid, betreft zijn bijdrage aan de sociologie toch voornamelijk de methodische systematiek in het bewerken, meer dan de empirische precisie in het verzamelen van gegevens. Hij baseerde zijn onderzoek vooral op de secundaire analyse van door anderen, en ter wille van andere dan wetenschappelijke doeleinden verzameld materiaal. Om deze laatste reden is hij gekritiseerd niet alleen door Comte, die zijn werk afdeed met de kwalificatie ‘slechts statistiek’ (1838, p. 15), maar ook door Frédéric LePlay, een van de pioniers van de directe waarneming in de sociologie.

Het verzamelen van sociale gegevens is in de moderne Europese maatschappijen nooit geheel en al een staatsmonopolie geweest. In de zestiende en zeventiende eeuw al waren er particuliere onderzoekers, die zich specialiseerden in het vergaren en doorgeven van allerhande informatie over de eigen samenleving. Sommige van hen, zoals Ludovico Guicciardini, auteur van een *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden* (eerste editie, in het Italiaans, 1567), waren van beroep schrijver en uitgever; anderen bedreven het sociale onderzoek als amateurs, uit wetenschappelijke nieuwsgierigheid of uit humanitaire motieven. Ook al omdat deze onderzoekers aan geen enkele organisatie verbonden waren, konden zij vrijelijk gebruik maken van zowel de direct participerende als de administratief verwerkende technieken. Het was op deze documentaire traditie, dat in de negentiende eeuw auteurs als Frédéric LePlay, Friedrich Engels en Charles Booth voortbouwden.

In de documentaire traditie wordt vanouds veelvuldig gebruik gemaakt van wat we zouden kunnen noemen *de retoriek van de inductie*, een betoogtrant die suggereert dat ‘de feiten voor zichzelf spreken’ -

men behoeft ze maar te ontdekken, en de conclusies volgen vanzelf. LePlay's zesdelige studie over Europese arbeidersgezinnen is typerend voor deze wijze van argumenteren. Het is een monumentaal werk, met een overvloed aan gegevens, voor een zeer groot deel gebaseerd op observaties van hemzelf en enkele medewerkers. LePlay streefde, zoals hij het met een destijds heel modern beeld uitdrukte, naar een fotografische weergave van de sociale realiteit. Echter, hij beperkte zich niet tot het *sec* presenteren van tabellen over gezinsbudgets, maar trok uit zijn materiaal vèrstrekkende conclusies. Hij stelde een typologie op van gezinsvormen, brandmerkte het moderne gezin als 'instabiel', en deed voorstellen om te komen tot een betere inrichting van de samenleving - dit alles onder het motto: aldus spreken de feiten. Door aan zijn feiten een zo wijde resonantie te geven, kon LePlay komen tot de triomfantelijke slotsom: 'door een analyse van de feiten en een bewerking van de cijfers verschaft de sociale wetenschap dus, *au fond*, dezelfde conclusies als de moraal' (LePlay 1855, p. 294).

De feiten spraken voor LePlay kennelijk een andere taal dan voor Friedrich Engels, die in een bijna tweejarig verblijf in Engeland de toestand van de arbeidende klasse aldaar 'naar eigen aanschouwing en authentieke bronnen' had leren kennen. Beide onderzoekers signaleerden grote armoede en ellende. Maar terwijl LePlay zijn bevindingen interpreteerde als duidend op een toenemend moreel verval, een gevolg van 'ongeloof en revolutie', schreef Engels (1845) het lijden van de arbeiders toe aan de uitbuiting onder het kapitalistische stelsel, en was voor hem de belangrijkste conclusie de onafwendbaarheid van een klassenstrijd tussen bourgeoisie en proletariaat.

Maar al verschilden de interpretaties, de documentatie was overvloedig. Overweldigender nog waren de zeventien delen *Life and Labour of the People in London*, die Charles Booth in 1902 en 1903 liet verschijnen. Ook Booth hanteerde de retoriek van de inductie. Maar niet alleen waren er wel enkele principiële methodologische bezwaren te maken tegen de wijze waarop hij zijn gegevens had verzameld (vgl. Jones 1948, pp. 34-53), bovendien leek hij met de enorme hoeveelheid ervan een punt van verminderende meeropbrengst te hebben bereikt: de haast onoverzienbare massa materiaal gaf niet meer het rendement van duidelijk scherpere conclusies.

Hiermee is een van de problemen van het criterium empirische precisie aangeroerd. Het ideaal van de precisie blijkt voor de sociologie niet een op zichzelf staand ideaal te zijn. Het krijgt pas betekenis, wanneer men het weet te verbinden met andere kennisidealen: met systematiek, reikwijdte, en/of relevantie. Telkens weer blijkt echter

ook hoe moeilijk het is een bevredigende verbinding tot stand te brengen. Soms is er nauwelijks enig verband, zoals in de eindeloze opsommingen en tabellen in de verslagen van Booth. In andere gevallen wordt er wel een verband gelegd, maar is het moeilijk bewijsbaar zoals wanneer LePlay zijn morele vooronderstellingen in zijn feiten bevestigd meent te zien.

Het probleem van de betrekkelijkheid van de empirische precisie als sociologisch kennisideaal keert telkens terug. Een van de klassieke werken uit de documentaire traditie is *The Polish Peasant in Europe and America* van William I. Thomas en Florian Znaniecki (1918-1920). Aan de hand van allerlei bronnen, waaronder kranten, dagboeken en brieven, hebben de auteurs getracht de veranderingen vast te leggen, die plaatsvonden in het leven van Poolse boeren bij hun emigratie naar grote steden in Amerika. Ook zij hebben zich niet willen beperken tot een beschrijvende presentatie van dit detailrijke materiaal, maar ze hebben er conclusies uit getrokken die, naar zij beweerden, zonder meer uit de gegevens zelf voortvloeiden. De conclusies betreffen in dit geval vooral de systematiek; Thomas en Znaniecki meenden een heel sociologisch begrippenapparaat te kunnen bouwen op het materiaal van *The Polish Peasant*. Echter, zoals Herbert Blumer later (1939) in een scherpe analyse heeft aangetoond: de band tussen empirisch materiaal en theoretische conclusies is uiterst zwak; Thomas en Znaniecki hebben dit in een nawoord bij Blumers kritiek zelf ook erkend.

Met *The Polish Peasant* begon een indrukwekkende reeks van sociologische onderzoekingen in de Verenigde Staten, die alle werden gekenmerkt door een sterke nadruk op de empirische precisie. In de jaren '20 werd de toon aangegeven door de sociologen van de Universiteit van Chicago, die een duidelijke school vormden. Hun werk benaderde wat Kuhn (1970) later ‘normale wetenschap’ zou noemen. Zij gingen uit van een tamelijk duidelijk paradigma, dat de aard van hun onderzoeksobject omlijnde en procedures aangaf om dit object te verkennen. Het paradigma was door Robert E. Park omschreven in zijn artikel: ‘De stad: suggesties voor de studie van menselijk gedrag in het stedelijk milieu’ (1916). Het kwam erop neer dat de stad een levende eenheid vormt, waarin zich sociale processen van wedijver en samenwerking afspelen, die hun neerslag vinden in de steeds veranderende ruimtelijke indeling in wijken en buurten, elk met eigen sociale karakteristieken. Aan de ‘menselijke ecologie’ was de taak deze ruimtelijk-sociale opbouw in kaart te brengen - een opdracht die een aantal gedetailleerde sociologische reportages heeft opgeleverd, waaronder zeer boeiende (bijv. Zorbaugh 1929). Echter, evenals in het werk van Booth deed zich op den duur het effect van de

verminderende meeropbrengst voor: men kon wel doorgaan met nieuwe onderzoekingen op te zetten volgens de geijkte formules, maar er kwamen geen frappante nieuwe inzichten meer uit voort (vgl. Faris 1967).

Behalve in Chicago zijn er in talloze andere Amerikaanse plaatsen lokale studies verricht. En voor al deze studies geldt dat de waarde van de precisie, waarmee allerhande details zijn genoteerd, er vooral in ligt dat de aldus verworven kennis licht kan werpen op probleemstellingen van een grotere reikwijdte - bijvoorbeeld de weerslag van technische modernisering op het leven in een kleine stad (Lynd 1929), de gevolgen van de Economische Depressie (Lynd 1937), de doorwerking van statusverschillen op allerlei terreinen (Warner en Lunt 1941)[2], politieke besluitvorming op lokaal niveau (Hunter 1953; Dahl 1961), het verdwijnen van plaatselijke autonomie (Vidich en Bensman 1968).[3] Waar een meer algemene probleemstelling ontbrak of onuitgewerkt bleef, bleef de rapportering meestal steken in de opsomming van talrijke gegevens, geordend volgens een vrij oppervlakkige systematiek. Ook vele produkten van de Nederlandse sociografie uit de periode 1920 tot 1950 lijden aan dit euvel: de veelheid aan gegevens is er te zeer een doel in zichzelf gebleven, en er is weinig gedaan om al het materiaal in een bredere context te plaatsen (vgl. Van Doorn 1964, pp. 38-44).

Het sociologisch onderzoek is in de twintigste eeuw meer en meer gespecialiseerd. We kennen tegenwoordig gezinssociologen, rechtssociologen, medische sociologen, militaire sociologen en vele andere specialistische sociologen, die zich toeleggen op het onderzoeken van bepaalde sectoren van de samenleving. Ook in deze subvakgebieden is er een voortdurende spanning tussen het streven naar empirische precisie en het vinden van uitkomsten van meer dan singuliere betekenis. Het loont de moeite iets nader in te gaan op een bekend onderzoek uit de bedrijfssociologie, teneinde iets van deze spanning te laten zien.

De Hawthorne-onderzoekingen, waar het hier om gaat, zijn verricht in een toeleveringsbedrijf van de American Telegraph & Telephone Company. In het begin van de jaren '20 waren er in de Hawthorne-fabriek een aantal experimenten gedaan, om de optimale condities te vinden voor de produktiviteit van arbeiders. Men had hierbij uitsluitend met fysieke en fysiologische variabelen gewerkt en bijvoorbeeld getracht het verband vast te stellen tussen de lichtsterkte in een werkruimte en de arbeidsproduktiviteit. Het verwachte resultaat was echter uitgebleven; men had geen duidelijk verband kunnen

ontdekken en wat nog vreemder was: zelfs in de controlegroep, waar de lichtsterkte steeds constant was gehouden, was de produktiviteit omhoog gegaan. De conclusie moest wel luiden dat de puur fysiologische manier waarop het probleem was gesteld en onderzocht te kort schoot. Er waren kennelijk andere factoren in het spel; en deze factoren werden nu gezocht op het vlak van de menselijke betrekkingen.

Hiermee, zo wordt dikwijls gesteld, nam de geschiedenis van de industriële sociologie een aanvang (Blumberg 1968, p. 14). Er werd om te beginnen een speciale 'relaisassemblage-testkamer' ingesteld, waarin vijf meisjes, die een aantal eenvoudige assemblagehandelingen moesten verrichten, nauwlettend werden geobserveerd. Deze eerste fase van het onderzoek duurde ruim twee jaar, waarin met onregelmatige tussenpozen diverse veranderingen werden ingevoerd in de werkomstandigheden: langere werktijden, kortere werktijden, langere pauze, kortere pauze, groepstarief, gratis lunch, vrije zaterdag en dergelijke, met de bedoeling het effect hiervan op de produktiviteit te meten. In hun onderzoeksverslag *Management and the Worker* geven Roethlisberger en Dickson een uitvoerige beschrijving van wat er in elk van de opeenvolgende perioden gebeurde; maar tenslotte moeten zij erkennen dat het hele project zo weinig systematisch was opgezet, dat 'de resultaten vanuit een onderzoeksgezichtspunt negatief waren' (Roethlisberger en Dickson 1939, p. 189). Niettemin is er in hun relaas een duidelijke strekking te beluisteren, namelijk dat het onderzoek het grote belang heeft aangetoond van 'menselijke relaties' voor de werksfeer en dus voor de produktiviteit. Deze strekking is met groot enthousiasme verkondigd door de leider van het project, Elton Mayo, die de eerste fase van het onderzoek als volgt samenvatte:

> 'Wat er eigenlijk gebeurde, was dat zes individuen een team vormden, een team dat van ganser harte en spontaan bereid was tot samenwerking in het experiment. Het gevolg was dat ze van zichzelf het gevoel hadden vrij en onbelemmerd te participeren, en dat ze gelukkig waren in de wetenschap te werken zonder dwang van boven of beperkingen van onder' (Mayo 1945, p. 64).

De algemene teneur van de Hawthorne-rapporten, dat 'sociale' factoren zwaarder wegen dan 'materiële', is sinds de publikatie van *Management and the Worker* het onderwerp geweest van hevige controversen. Zowel voor- als tegenstanders hebben de verstrekte gegevens als zodanig geaccepteerd, maar er elk hun eigen conclusies aan verbonden. De voorstanders meenden dat de Hawthorne-onderzoekin-

gen de wetenschappelijke basis boden voor een meer humane bedrijfsvoering, de tegenstanders zagen er juist een wetenschappelijke ondersteuning in bij het manipuleren en uitbuiten van de arbeiders (vgl. Baritz 1960). Een van de meest recente commentatoren, Paul Blumberg, ontdekte dat de Hawthorne-onderzoekingen bij uitstek een bewijs leveren voor de door hem voorgestane industriële democratie (Blumberg 1968, pp. 14-46). Zo blijkt er op grond van hetzelfde materiaal een veelheid aan tegenstrijdige conclusies mogelijk.

Het heeft merkwaardigerwijs tot 1967 moeten duren, eer iemand er de aandacht op vestigde, dat de diverse commentatoren, bij al hun ideologische verschillen, allen één kardinale ingreep tijdens het onderzoek over het hoofd hadden gezien, die eigenlijk iedere conclusie al bij voorbaat op losse schroeven zette (Carey 1967). In de grafieken die de schommelingen in de produktiviteit weergeven, staat op vrij onopvallende wijze vermeld, dat de cijfers voor de periode 1 tot en met 7 betrekking hebben op de ‘arbeidsters 1a en 2a’, en die voor de volgende perioden op de ‘arbeidsters 1 en 2’. Achter deze wijziging gaat een incident schuil, waarbij twee arbeidsters wegens ‘grove ongehoorzaamheid’ (en daaruit resulterende lage produktiviteit) uit de groep verwijderd zijn en vervangen door twee andere, van wie er één wegens bijzondere huiselijke omstandigheden extra sterk gemotiveerd was om de groepsproduktie en daarmee het tariefloon zo hoog mogelijk op te voeren. Dit incident is door Roethlisberger en Dickson uitvoerig beschreven (1939, pp. 182-183), maar zij hebben er geen conclusies uit getrokken in verband met de onderzoeksresultaten. En dit, terwijl verreweg de meest opvallende stijging in produktiviteit plaatsvond bij de overgang van periode 7 naar periode 8, en het hoge peil gehandhaafd bleef ook in periode 10, die qua werkomstandigheden identiek was aan periode 7.

Carey's kritiek helpt er aan te herinneren dat empirische precisie geen op zichzelf staand criterium is. Het heeft de Hawthorne-onderzoekers niet aan opmerkzaamheid voor details ontbroken. Alleen, zij waren zo sterk gepreoccupeerd met hun eigen verwachtingen omtrent relaties tussen de bewust door hen zelf gevarieerde factoren, dat het belang van dit ene detail: de ingrijpende vervanging van twee leden van de groep, hun ontging.

Na het onderzoek in de relais-assemblagekamer zijn in Hawthorne nog verschillende andere projecten opgezet. Het laatste daarvan vond plaats in de zogenaamde *bank wiring observation room*. Mede omdat de experimenteel bedoelde ingrepen in de eerste fase weinig specifieke kennis hadden opgeleverd, beperkte men zich in dit laatste project tot

de zorgvuldige observatie van een groep arbeiders in hun gewone werkomstandigheden. Het zeer gedetailleerde verslag van de interactieprocessen binnen deze groep is onder andere door Homans (1950, pp. 48-155) uitvoerig geanalyseerd. Mede dank zij Homans' bijdrage is dit onderdeel van de Hawthorne-onderzoekingen geworden tot een sociologische *evergreen*, lange tijd een vast nummer in het repertoire van leerboekenschrijvers. Zo lezen we in *Society* van Ely Chinoy (1967, pp. 121-123) dat de waarnemingen in de *bank wiring room* de volgende resultaten hebben opgeleverd: a. de ontdekking van informele normen, volgens welke de dagproduktie van de groep ongeveer constant bleef; b. de ontdekking van informele sancties, toegepast wanneer iemand de informele produktienorm niet haalde dan wel juist overschreed; c. de ontdekking van informele relaties binnen de werkgroep: kliekvorming, stratificatie.

Het is interessant ons af te vragen wat het woord ‘ontdekking’ hier betekent. Er is geen reden om aan te nemen dat de arbeiders zelf zich niet bewust waren van hun eigen gedragingen. De ‘ontdekkingen’ berustten in eerste aanleg op onwetendheid van de onderzoekers; zij ‘ontdekten’ het bestaan van informele normen bij de arbeiders, zoals Columbus de Indianen ‘ontdekte’. En evenals Columbus gaven zij in hun eigen taal namen aan wat zij ontdekt hadden. Zij drukten hun bevindingen uit in een academisch vocabulaire, dat verstaanbaar was voor een publiek van vakgenoten en van opdrachtgevers. Op soortgelijke wijze ‘ontdekten’ Engelse onderzoekers nog niet zo lang geleden het bestaan van hechte familierelaties in een arbeidersbuurt in Londen (Young en Wilmott 1962, p. 12); ook hier was sprake van een ontdekking uit onbekendheid; en ook van deze ontdekking werd verslag gedaan in een vaktechnische terminologie. Beide gevallen tonen eens te meer, dat empirische precisie voor sociologen meer inhoudt dan een getrouwe weergave van een bestudeerde situatie. Iedere situatie wordt bezien vanuit een perspectief, waarin aan bepaalde aspecten een meer algemene betekenis wordt gegeven - een betekenis die de direct betrokkenen misschien ontgaat, of die zij althans moeilijk onder woorden zouden kunnen brengen.

Aangezien de betekenis, die aan sociologische waarnemingen kan worden toegekend, niet bij voorbaat vaststaat, heeft het probleem van de empirische precisie in de sociologie betrekking zowel op de verwerving als op de verwerking van de gegevens. Aan beide aspecten is veel aandacht geschonken door de methodologen van het enquête-onderzoek, zoals dat sinds de jaren '30 in Amerika is ontwikkeld. Een belangrijk aspect bij de verwerving van informatie door middel van

enquêtes vormt de kwestie van steekproeven. De meeste negentiende-eeuwse onderzoekers hadden zich nog weinig bekommerd om problemen van statistische representativiteit; LePlay was er stilzwijgend van uitgegaan dat de door hem bestudeerde arbeidersgezinnen ‘typisch’ waren, Booth had het vooral gezocht in volledigheid. In de twintigste eeuw zijn onderzoekers zich meer en meer bewust geworden van de noodzaak om te zorgen voor steekproeven die zodanig representatief geacht kunnen worden, dat het niet nodig is alle leden van een te bestuderen bevolking te ondervragen. Zowel regeringsinstanties als de in Amerika in de jaren '30 opkomende commerciële bureaus, die zich gingen bezighouden met marktonderzoek (aanvankelijk vooral voor radiostations) en verkiezingsonderzoek, trachtten technieken te vinden voor het trekken van betrouwbare steekproeven (vgl. Stephan 1948).

Een ander technisch probleem in verband met enquêtes betrof de wijze waarop de resultaten zo efficiënt mogelijk verwerkt konden worden. Tabellen alleen waren niet voldoende. Wat ook nodig was, waren maatstaven om te bepalen welke waarde aan gevonden verschillen kon worden toegekend; hierbij leverde de waarschijnlijkheidsrekening goede diensten. Bovendien werd er gezocht naar manieren om de uitkomsten te ordenen volgens in het materiaal zelf aanwezige ‘dimensies’; deze ordening trachtte men tot stand te brengen door het ontwikkelen van schaaltechnieken. Er viel op deze gebieden heel wat te leren van de psychologen, die zich al enkele decennia met dergelijke problemen hadden beziggehouden (vgl. Coombs 1953).

De ontwikkeling van steekproef-, en vooral van schaaltechnieken in de sociologie heeft een sterke impuls gekregen in de Tweede Wereldoorlog, toen door een team van psychologen en sociologen een grote reeks onderzoekingen zijn verricht in de Amerikaanse krijgsmacht. Er zijn in dit project, dat bekendheid heeft gekregen onder de naam. *The American Soldier* (Stouffer e.a. 1949) meer dan 600 000 questionnaires verwerkt, waaronder zeer uitvoerige. De vier delen waarin de resultaten gepubliceerd zijn, bevatten een enorme hoeveelheid materiaal, empirisch-descriptief en technisch-methodologisch. Dank zij deze studie weten wij bijvoorbeeld, dat gedurende de hele oorlog niet meer dan 27% van alle militairen aan het front zijn geweest; over geen enkele oorlog in het verleden beschikken we over zulke exacte feitelijke details. In een zeer lovende bespreking ging Paul F. Lazarsfeld zo ver te zeggen: ‘Nooit tevoren zijn zoveel aspecten van het menselijk leven zo systematisch en zo volledig onderzocht’ (Lazarsfeld 1949, p. 378).

Lazarsfelds recensie typeert de enthousiaste ontvangst van *The American Soldier* bij vele sociologen. De pure omvang van het onderzoek en het ampele gebruik van geraffineerde statistische technieken werden gezien als aanwijzingen, dat de sociologie eindelijk een volwassen wetenschap was geworden. Evenals het werk van Talcott Parsons omstreeks 1950 voor velen de theoretische volwassenheid van het vak leek te bewijzen, zo gold *The American Soldier* als exemplarisch in onderzoektechnisch opzicht.

In zijn bespreking erkende Lazarsfeld de beperkingen van de enquête-techniek, waarop het hele onderzoek is gebaseerd: geen experimentele opzet; afgaan op wat mensen zeggen en niet op waarnemingen van wat zij doen; bestudering van afzonderlijke individuen in plaats van groepen. Niettemin, zo vervolgde hij, heeft het onderzoek interessante resultaten opgeleverd. En hij noemde er zes, die hij later bij diverse gelegenheden heeft herhaald:

1. mannen met een hogere opleiding liepen meer risico om psychisch in te storten;
2. plattelanders waren beter opgewassen tegen materiële ontberingen dan stedelingen;
3. soldaten uit Zuidelijke staten waren beter bestand tegen een tropisch klimaat dan soldaten uit het Noorden;
4. blanke soldaten waren ambitieuzer dan negersoldaten;
5. negersoldaten uit Zuidelijke staten hadden liever blanke officieren van Zuidelijke dan van Noordelijke afkomst;
6. tijdens de oorlog was het verlangen om naar huis te gaan groter dan na de capitulatie.

Nadat Lazarsfeld voor de hand liggende redenen heeft gegeven, waarom dit alles eigenlijk vanzelfspreekt, speelt hij zijn troef uit: ‘Elk van deze beweringen is precies het omgekeerde van wat er in feite ontdekt werd’. Het gezond verstand leert ons niet hoe de zaken in werkelijkheid liggen; daar is wetenschappelijk onderzoek voor nodig. ‘Aangezien ieder soort menselijke reactie voorstelbaar is, is het van groot belang te weten welke reacties in feite het meest voorkomen en onder welke omstandigheden; dan pas zal zich een meer gevorderde sociale wetenschap ontwikkelen’ (Lazarsfeld 1949, p. 380).

Nu kan men van mening verschillen over de waarde van de conclusies waar Lazarsfeld met zoveel trots op wijst.[4] Men kan ze beschouwen als belangrijke correcties op wijdverspreide misverstanden; maar er is ook reden om ze, gezien tegen de achtergrond ener-

zijds van de Tweede Wereldoorlog, anderzijds van een onderzoek waaraan kolossale bedragen zijn besteed, nogal aan de triviale kant vinden. Er zit in de overvloed aan gegevens weinig systematiek. De reikwijdte gaat niet veel verder dan de eenmalige constatering: zo was het gesteld met de Amerikaanse troepen tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog. En de relevantie is daarmee in overeenstemming. Ten tijde van de publikatie meenden velen dat nu de basis was gelegd om het leger als sociale organisatie volgens waarlijk wetenschappelijke inzichten te leiden. Sommigen zagen dit als een groot winstpunt, anderen als een ernstig gevaar. Opvallend is dat evenals bij de Hawthorne-onderzoekingen, voor- en tegenstanders gelijk aan de geldigheid van de gepubliceerde resultaten niet twijfelden. Zo schreef Robert S. Lynd in een scherpe kritiek op het hele project: ‘Deze delen geven een beeld van hoe de wetenschap met grote kundigheid wordt gebruikt om mensen te selecteren en te controleren voor doeleinden die zij niet zelf gewild hebben’ (vgl. Lerner 1950, p. 221). Wat betreft het doel van de onderzoekingen had Lynd ongetwijfeld gelijk; maar waarschijnlijk heeft hij het effect overschat. Het zou hem hebben kunnen bemoedigen te weten hoeveel moeite de legerautoriteiten een kwart eeuw later zouden hebben met het moreel van de troepen in Vietnam.

Gezien vanuit het oogmerk van empirisch precieze kennisverwerving zonder meer hebben de voorstanders van het type onderzoek zoals dat voor *The American Soldier* is verricht, zeker sterke argumenten om hun stijl van sociologiebeoefening te verdedigen. We kunnen ons over de sociale werkelijkheid allerlei voorstellingen maken, die onze zin voor systematiek en onze behoefte aan reikwijdte bevredigen, maar die niettemin misleidend zijn. Pas door na te gaan of deze voorstellingen in beslissende details overeenstemmen met de werkelijkheid waar ze op slaan, kunnen we beoordelen in hoeverre ze het predicaat ‘kennis’ verdienen. Aan misleidende beelden hebben we weinig; precisie is daarom één van de voorwaarden voor relevantie (vgl. Lammers 1959). De leider van het Amerikaanse legeronderzoek, Samuel A. Stouffer, heeft deze gedachtengang welsprekend vertolkt in zijn opstel ‘Some Observations on Study Design’, met aan het slot de opwekking:

> ‘dat we de bescheidenheid zullen hebben om het verschil te erkennen tussen een veelbelovend idee en een bewijs. Oh, wat hebben we die bescheidenheid nodig! Het publiek verwacht van ons dat we ons bezighouden met grote problemen zoals internationale vrede, volle-

> dige werkgelegenheid, een zo groot mogelijke efficiency in de industrie. Als wijzen kunnen we uitspraken doen over dergelijke zaken, als burgers is het onze plicht er over na te denken, maar als sociale wetenschappers zal onze grootste bijdrage er op dit moment in liggen dat wij enkele dramatische voorbeelden bieden, dat hypotheses op ons gebied operationeel geformuleerd en beslissend getoetst kunnen worden (...) Dit kunnen we het best bereiken door onze mouwen op te rollen en te werken aan de gedetailleerde opzet van onderzoekingen die, hoewel wetenschappelijk van strategisch belang, voor leken triviaal schijnen in vergelijking met de wereldproblemen van het atoomtijdperk. Zo, en zo alleen, geloof ik, kunnen we eens het opwindende besef hebben van te hebben bijgedragen aan de structuur van een sociale wetenschap die cumulatief is' (Stouffer 1962, p. 299).

The American Soldier is het prototype van het sociologische enquête-onderzoek, zoals dat na de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht heeft genomen. Dit type onderzoek is gekenmerkt door een sterk professionele inslag. Om het te verrichten dient men in staat te zijn tot het vakkundig opstellen en op grote schaal uitzenden en bewerken van questionnaires. Een en ander vereist een degelijke organisatie en de beheersing van een aantal technieken. Wanneer men hierover beschikt, kan men omtrent de meest uiteenlopende onderwerpen gegevens verzamelen, die zich lenen tot statistische bewerkingen. Hoe de resultaten ook mogen uitvallen, één ding staat bij voorbaat vast: ze zullen kunnen worden uitgedrukt in cijfers en tabellen, voorzien van quotiënten die de graad van betrouwbaarheid aangeven volgens gestandaardiseerde formules. Wat echter niet vaststaat is in hoeverre al dit statistische raffinement ook een waarborg inhoudt voor de beoogde empirische precisie (vgl. Deutscher 1973).

Een bekende waarschuwing tegen een te groot vertrouwen in de enquête-techniek is de ervaring waarvan Richard LaPiere reeds in 1934 verslag deed. Op een reis met een Chinees echtpaar door de Verenigde Staten bezocht hij 67 hotels en motels en 184 cafés en restaurants; op één weigering na werd het gezelschap overal als gasten ontvangen. Een half jaar later stuurde LaPiere een questionnaire naar de eigenaren van alle door hem bezochte zaken; van de 47 hoteliers die antwoordden, verklaarden er 43 in hun zaak geen Chinezen toe te laten, van de 81 restaurateurs 75. Een controlegroep van eigenaars van niet door LaPiere en zijn vrienden bezochte zaken leverde een gelijke uitkomst op. Zo had LaPiere met zijn enquête weliswaar

exacte gegevens verworven, maar deze klopten allerminst met zijn eigen bevindingen. Dit bracht hem tot de algemene conclusie:

> 'De questionnaire is goedkoop, gemakkelijk en mechanisch. De studie van het menselijk gedrag vergt veel tijd, is intellectueel vermoeiend en het succes ervan hangt af van de bekwaamheid van de onderzoeker. De eerstgenoemde methode geeft kwantitatieve resultaten, de laatstgenoemde voornamelijk kwalitatieve. Kwantitatieve metingen zijn kwantitatief nauwkeurig; kwalitatieve oordelen zijn nooit vrij van het risico van menselijke vergissingen. Toch zou het veel meer de moeite waard lijken een scherpzinnige gissing te doen omtrent datgene wat van wezenlijk belang is dan datgene nauwkeurig te meten wat waarschijnlijk geheel irrelevant zal blijken te zijn' (LaPiere 1934, p. 237).

De teneur van LaPieres kritiek is duidelijk: het enquêteonderzoek kan een bedrieglijke schijn van precisie opleveren, omdat de uitkomsten er weliswaar heel exact uitzien, maar eigenlijk slechts betrekking hebben op vrij gekunstelde situaties, waarin proefpersonen verbale antwoorden moeten geven op vragen die hun door hun onbekende enquêteurs worden gesteld. De vragen zijn vaak voor meerdere uitleg vatbaar; de ongewone situatie van het vraag- en antwoordspel kan proefpersonen brengen tot uitspraken die zij onder andere omstandigheden nooit zouden doen.

Een van de belangrijkste critici van het op grote schaal bedreven enquête-onderzoek was lange tijd Herbert Blumer. In een aantal polemische artikelen heeft hij erop gewezen, dat enquêteresultaten vaak maar bij benadering weergeven hoe het in de sociale werkelijkheid in feite toegaat. Zowel in hetgeen de ondervraagde personen tijdens een interview beweren, als in de interpretaties die de onderzoekers aan deze beweringen geven, kunnen zich allerlei vertekeningen voordoen. De technische perfectie van de enquêtemethode werkt vaak eerder belemmerend dan bevorderend op het sociologisch onderzoek. Men verdiept zich niet meer persoonlijk in de situaties die men bestudeert, men benadert ze van een grote afstand, met behulp van vooropgezette categorieën. Zo ontneemt men zichzelf de kans om de onderzochte problemen werkelijk te leren kennen; men mist 'intieme vertrouwdheid', en daardoor ziet men niet 'wat er eigenlijk aan de hand is' (Blumer 1969).

Van het door Blumer gewraakte type onderzoek, waarbij administratieve efficiency de voorrang krijgt boven 'intieme vertrouwdheid' met de bestudeerde problemen, zouden vele voorbeelden te noemen

zijn, niet alleen uit de sociologie, maar ook uit andere sociale wetenschappen.[5] In verschillende opzichten typerend is de studie van de Nederlandse socioloog R. Wippler, *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. De auteur toont zich nauwelijks geïnteresseerd in het beschrijvende probleem: wat doen bepaalde mensen met hun vrije tijd? Waar het hem om gaat is de verklaring: zijn er regelmatigheden, patronen aan te wijzen in de vrijetijdsbesteding? En zo ja, hoe zijn die te verklaren? Zoals de titel al aangeeft, is deze probleemstelling bij Wippler niet aan enige plaats of tijd gebonden; hij wil nagaan 'welke sociale factoren *de* aard van *de* vrijetijdsbesteding bepalen' (Wippler 1968, p. 3). Hij bedient zich daarbij nadrukkelijk van de retoriek van de inductie: hij wenst zich niet te binden aan enige theorie, en kiest de meest neutraal denkbare definitie: 'Onder "vrijetijdsbesteding" verstaan wij alle gedragingen die in de vrije tijd plaatsvinden' (idem p. 7). In zijn conclusies beperkt hij zich uitsluitend tot correlaties die uit het onderzoeksmateriaal zelf voortkomen. Dit onderzoeksmateriaal bestaat uit ingevulde enquêteformulieren. Door middel van een statistische analyse tracht Wippler in de antwoorden eventuele 'dimensies' in het vrijetijdsgedrag te ontdekken en de spreiding van deze dimensies over diverse bevolkingscategorieën te verklaren. Deze bewerking levert vijf dimensies op: vitaal-expansief, cultureel-participerend, praktisch-nuttig, latent-spannend, en ontspannend-intellectueel. De verklaring van de variantie geschiedt in technische bewoordingen als:

> 'Bij inspectie van de basiscorrelatie-matrijs blijkt dat 29 van de 50 onafhankelijke variabelen met het vitaal-expansieve vrijetijdsgedrag een significante samenhang vertonen. Gezamenlijk verklaren deze 29 variabelen 47,4% van de variantie van de te verklaren variabelen. Een zelfstandige bijdrage tot variantieverklaring leveren echter slechts 6 predictoren; zij verklaren gezamenlijk reeds 44,8% van de verschillen in het vitaal-expansieve vrijetijdsgedrag, zodat de bijdrage tot variantieverklaring van de overige 23 onafhankelijke variabelen slechts 2,6% uitmaakt' (Wippler 1968, p. 81).

In inhoudelijke bewoordingen luidt deze zelfde conclusie:

> 'Vitaal-expansief vrijetijdsgedrag treedt frequent op bij jonge mensen met een hoog opleidingsniveau, die verwachten in hun werk veel promotie te zullen maken, die ongehuwd en niet bij een van de protestantse kerkgenootschappen aangesloten zijn en die geestelijk inspannend werk verrichten' (idem, p. 82).

Opmerkelijk is dat veel van de spreiding in deze benadering nog altijd 'onverklaard' blijft; de statistische analyse toont hoe weinig precies de verbale conclusies eigenlijk zijn. Daar komt nog bij dat over de generaliseerbaarheid van de resultaten niets met zekerheid te zeggen valt; hoewel de conclusies zijn geformuleerd in termen van algemeen geldige woorden en cijfers, berusten ze op niets anders dan een eenmaal, in het jaar 1965 in de provincie Groningen gehouden enquête. Tegen dit bezwaar zou kunnen worden ingebracht, dat het hier om een verklarende en niet om een beschrijvende studie gaat en dat daarbij de eis van representativiteit niet zo zwaar hoeft te wegen. (Vgl. Zetterberg 1965a, pp. 128-130.) Dit roept dan echter het netelige probleem op: wat wordt hier eigenlijk bedoeld met 'verklaren'? Wat betekent in dit verband het woord 'determinanten'? Hoe dienen we ons het proces van het 'determineren' van 'dimensies' van 'gedrag' voor te stellen? Op dergelijke vragen geeft het variabelenonderzoek van Wippler geen antwoord. Er is hier ontegenzeglijk een hoog niveau van kwantitatieve exactheid bereikt; maar het toegepaste paradigma laat een aantal fundamentele problemen onopgelost.[6]

Het onpersoonlijke karakter van grote enquêtes brengt met zich mee, dat de onderzoekers niet in de gelegenheid zijn de onderzochte problemen 'van binnen uit' te beleven. Technische routine dreigt in de plaats te komen van de persoonlijke betrokkenheid die toch een noodzakelijke voorwaarde is om te weten waar men het over heeft. Deze bezwaren gelden niet, of althans in veel minder mate, voor die andere prototypische vorm van empirische kennisverwerving in de sociologie: de directe waarneming, de participerende observatie (vgl. McCall en Simmons 1969; Wax 1971).

Ook in het hoogtij van het enquête-onderzoek is de participerende observatie nooit geheel in onbruik geraakt. Voor ethnologen bleef het de meest geëigende methode; en ook sociologen bleven er zich van bedienen. In het al eerder genoemde genre van documentaire lokale studies speelt de persoonlijke waarneming ter plaatse nog altijd een belangrijke rol. Daarnaast zijn er meer thematisch gerichte studies te noemen, zoals *Streetcorner Society* van William F. Whyte (1943, 1955 [2]), *Outsiders* van Howard S. Becker (1963) en *Awareness of Dying* van Barney G. Glaser en Anselm L. Strauss (1965), die eveneens op deze methode berusten.

Streetcorner Society onderscheidt zich van het genre van de *community studies*, doordat de auteur zich niet ten doel heeft gesteld een volledig documentair beeld te geven van het door hem bestudeerde 'Cornerville', een Italiaanse immigrantenwijk in Boston. Allerlei voor de

hand liggende sociografische gegevens laat hij onvermeld; zijn boek gaat voornamelijk over de machtsstructuur onder de mannelijke bevolking van Cornerville: hoe komt het dat sommigen 'big shots' zijn en hoe slagen zij er in de 'little guys' te domineren? (Whyte 1955, p. xiv). Whyte had ruim twee jaar in Cornerville gewoond; hij genoot er het vertrouwen van velen en hij had allengs geleerd de sociale situatie van de bewoners te zien zoals zij die zelf zagen. Dank zij deze 'intieme vertrouwdheid' heeft hij een verslag kunnen schrijven vol treffende details, die bovendien zodanig zijn gekozen dat ze zich uitstekend lenen tot meer algemene interpretaties (zie bijv. Homans 1950; Cohen 1955; Stein 1960).

Whytes voornaamste zegsman in Cornerville was een jonge werkloze arbeider, in het boek Doc genaamd. Wat Whyte meedeelt aan informatie over de buurt, was ongetwijfeld allemaal aan Doc bekend; veel ervan had Doc zelf hem verteld. Toch is het ondenkbaar dat Doc het boek *Streetcorner Society* zou hebben kunnen schrijven. Wanneer we ons nu de vraag stellen: wat wist Whyte, dat Doc niet wist?, dan blijkt opnieuw dat empirische precisie in de sociologie niet alleen een kwestie is van het 'weten van feiten'; het gaat om een techniek van waarnemen èn registreren, waaruit een verslag voortkomt dat niet alleen berust op zorgvuldige observaties, maar ook aan bepaalde verwachtingen van systematiek, reikwijdte en/of relevantie voldoet.

Naar aanleiding van andere verslagen van participerend onderzoek kan hetzelfde worden opgemerkt. In *Outsiders* geeft Becker onder meer een verslag van hoe mensen marihuanarokers worden. Ook dit verslag geeft blijk van 'intieme vertrouwdheid'; en het is eveneens geschreven op een manier die er een wijdere strekking aan geeft. Zo ook *Awareness of Dying*: gebaseerd op observaties in een ziekenhuisafdeling voor stervende patiënten geeft dit boek naast vele ter plaatse genoteerde details, de aanzet tot meer algemene beschouwingen over de strategieën die mensen gebruiken om informatie aan elkaar te ontfutselen of voor elkaar verborgen te houden.

De participerende waarneming biedt het grote voordeel van de levensechtheid. De onderzoeker ziet met eigen ogen wat er gaande is, hij is er zelf bij. Echter, dit garandeert nog niet dat de indrukken die hij opdoet juist en volledig zijn. Bovendien doet zich bij deze methode sterker nog dan bij enquêtes het probleem van de generaliseerbaarheid voor: in hoeverre is hetgeen een onderzoeker in een bepaalde groep opmerkt ook van toepassing buiten deze ene groep? Wanneer men algemene beschouwingen gaat ophangen aan de observaties binnen één bepaalde context, dreigt het risico dat men vervalt in een te gemakkelijk inductionisme, zoals Blumer dat al in de

theoretische delen van *The Polish Peasant* had gesignaleerd (vgl. Glaser en Strauss 1967; Brown 1973).

Het probleem van de empirische precisie is niet slechts een academisch probleem, interessant voor sociologen, maar een praktisch probleem waar iedereen mee te maken heeft. Mensen wisselen voortdurend onderling informatie uit, over anderen en over zichzelf (vgl. Goffman 1959; Elias en Scotson 1965, pp. 89-105). Iedereen heeft behoefte aan informatie om zich te oriënteren in de sociale werkelijkheid; iedereen heeft er belang bij dat de informatie waarover hij beschikt empirisch precies is. In de routine van het dagelijks leven kan men gewoonlijk volstaan met een vast repertoire aan bekende informatie; zodra echter de omstandigheden zich wijzigen (ander werk, een andere woning, ziekte, een sterfgeval - om slechts veranderingen in de privé-sfeer te noemen), wordt de behoefte aan specifieke informatie weer een acuut probleem van het samenleven.

Het is dank zij onze kennis van de sociale werkelijkheid, dat wij de sociale werkelijkheid gaande houden. Doordat wij kunnen klok kijken en weten hoe laat het is, kunnen wij de tijdschema's aanhouden waarop onze samenleving berust. Het dagelijks verkeer van mensen onder elkaar is slechts mogelijk dank zij een enorme hoeveelheid sociale kennis - kennis die heel brokkelig en onvolledig kan zijn, maar die althans precies genoeg is om te werken. Als leden van een moderne samenleving hoeven wij er niet van op de hoogte te zijn hoe de sociale organisatie van de posterijen functioneert; maar het is wel heel nuttig te weten hoe men een brief frankeert, adresseert en post. Een heleboel van dit soort informatie wordt ons van jongs af geleerd, thuis, op straat, op school. Andere kennis staat ter beschikking voor wie er zich voor interesseert. Weer andere informatie is aan slechts enkelen bekend en wordt aan niet-ingewijden onthouden (vgl. Levy 1966, pp. 662-665).

Op sommige punten weten we heel weinig. Een gebied dat pas in de laatste decennia enigszins ontsloten is geraakt, is het seksuele leven. Het seksuele leven is in de moderne samenlevingen zodanig ‘geprivatiseerd’, dat de meeste volwassenen er niet meer vrijuit over spreken, zodat zelfs intieme vrienden en kennissen vaak van elkaar niet weten ‘hoe zij het doen en hoe vaak zij het doen’ (Tamar 1973), een toestand van onwetendheid die mensen onzeker en ongerust kan maken, omdat ze niet weten hoe uitzonderlijk ze zijn in hun eigen seksuele gewoonten. Het Kinsey Rapport (1948) was een eerste groot opgezette poging om op dit punt precieze informatie te verwerven en aan de bevolking zelf kenbaar te maken. De literaire criticus Lionel

Trilling heeft de publikatie van het Kinsey Rapport terecht toegejuicht als een daad van Verlichting: de Amerikaanse lezers werden hiermee in staat gesteld meer precieze informatie te krijgen over elkaar, en daarmee over zichzelf:

> 'Als we dan al moeten leven onder het gezichtspunt van de sociologie, laat ons dan tenminste allen samen sociologen zijn - laten we alom verkondigen wat iedere socioloog weet en laat ons allen een aandeel hebben in het waarnemen van elkaar, met inbegrip van de sociologen. De algemene publikatie zonder voorbehoud van het Rapport maakt de sociologie een beetje minder de studie van vele mensen door weinig mensen en een beetje meer de studie van de mens van zichzelf. Er zit iets terechts in het loslaten van het Rapport op het Amerikaanse publiek - het laat het Amerikaanse publiek los op het Rapport' (Trilling 1953, p. 219).

Problemen van kennisverwerving vertonen een onmiskenbaar machtsaspect. Als mensen iets te weten willen komen, als ze informatie nodig hebben, over welke middelen beschikken ze dan om deze informatie te verkrijgen? In de beide prototypen van sociologisch onderzoek: het administratieve en het participerende, is dit machtsaspect duidelijk te herkennen. De oudste vormen van administratief onderzoek: belastingtaxaties en volkstellingen, dienden om gegevens te verstrekken aan regeringen; de bevolking werd gedwongen aan het onderzoek mee te werken. Sociologen die enquêtes houden beschikken gewoonlijk niet over sancties om mensen tot medewerking te verplichten; toch is, zoals Galtung (1967, p. 159) heeft opgemerkt, de enquête een instrument dat zich vooral leent voor onderzoekingen die plaatsvinden van 'boven' naar 'beneden' - de ondervraagden verkeren in een positie waarin ze moeilijk kunnen weigeren mee te doen. De meeste participerende waarnemingen door sociologen hebben onder vergelijkbare verhoudingen plaatsgevonden: jonge academici mengden zich onder 'corner boys' (Whyte 1955) of 'outsiders' (Becker 1963). Er zijn ook wel participerende studies verricht onder mensen die qua sociale status ongeveer gelijkwaardig waren aan de onderzoekers: ambtenaren in een regeringsbureau in Washington (Blau 1955), medici (Freidson 1970), managers (Dalton 1961), adelborsten (Lammers 1963). Tot de belangrijkste sociale groepen hebben sociologen echter vrijwel nooit kunnen doordringen om participerend onderzoek te verrichten; hier moeten we het voornamelijk hebben van de studie van wat er beschikbaar is aan geschreven documenten. Zoals Aaron Cicourel eens

kernachtig constateerde: ‘Om macht te bestuderen heb je macht nodig’.

Het wordt overigens wel eens over het hoofd gezien dat de machtsverhoudingen, die bij informatie-inwinning een rol spelen, altijd tweezijdig zijn. Wanneer een regering bepaalde informatie zoekt omtrent de bevolking, dan is dit een teken dat ze die bevolking op de een of andere wijze nodig heeft: om belasting te betalen, om militaire dienstplicht te vervullen, of wat dan ook. De bevolking kan over min of meer ruime mogelijkheden beschikken om de gewenste inlichtingen gedeeltelijk achter te houden of te vertekenen, hetgeen uiteraard afdoet aan de precisie van de onderzoekersresultaten.

De behoefte aan precieze informatie bij regeringen en andere machtige groeperingen in moderne samenlevingen werkt bevorderlijk op het sociologisch onderzoek. Dit is duidelijk gebleken in de Verenigde Staten en in West-Europa, waar de empirische sociologie zich in snel tempo heeft ontwikkeld, onder andere door opdrachten van regeringen, grote stichtingen en bedrijven (vgl. Wilensky 1967). In de Sowjet-Unie en de landen van Oost-Europa doet zich een soortgelijke ontwikkeling voor; ook daar neemt het empirische sociologische onderzoek de laatste tijd sterk toe (vgl. Wiatr 1971). Dit is des te opvallender, daar de sociologie tijdens het bewind van Stalin in de ban was gedaan als een burgerlijke dwaling, die de aandacht zou afleiden van het wetenschappelijk socialisme. Kennelijk is de noodzaak om nauwkeurig op de hoogte te zijn van wat er omgaat in allerlei sectoren van de samenleving zo groot, dat de Oosteuropese regeringen niet meer genoeg hebben aan de informatie die zij kunnen putten uit produktiestatistieken of politierapporten. De publikatie van wat er aan sociologisch onderzoek verricht wordt staat echter wel onder censuur, hetgeen er op wijst dat er voor de regeerders ook iets bedreigends van uitgaat (vgl. Bezemer 1972).

In de Verenigde Staten en in West-Europa heeft het empirisch sociologisch onderzoek een enorme omvang aangenomen. Wanneer we alleen maar de publikaties van de nationale bureaus voor de statistiek in aanmerking nemen, dan stuiten we al op gigantische hoeveelheden informatie - informatie die in eerste instantie door en voor regeringsbureaus is verzameld, maar die nu aan het hele lezende publiek ter beschikking staat. De verwerking van al dit materiaal tot een coherent beeld is één van de problemen van het samenleven in onze tijd. Allerlei gegevens krijgen pas betekenis, wanneer ze in een duidelijke context geplaatst kunnen worden. Ook in dit opzicht zijn de problemen van de precisie direct verbonden met die van de reikwijdte en de systematiek.

Bovendien krijgen we, wanneer we de waarde van empirisch sociologisch onderzoek willen afwegen, te maken met problemen van relevantie. Velen zien tegenwoordig in de toename van het administratieve onderzoek een versterking van de regeringsmacht. Al in het midden van de achttiende eeuw sprak een lid van het Hogerhuis zijn afschuw uit over de plannen tot het invoeren van een periodieke volkstelling; hierdoor, zo meende hij, zouden de laatste resten van Engelse vrijheid omvergeworpen worden: 'De nieuwe wet zal de heffing van nieuwe belastingen mogelijk maken en er hoeven slechts enkele woorden aan te worden toegevoegd om hem tot het meest effectieve instrument van roofzucht en onderdrukking te maken dat ooit tegen een onschuldig volk is ingezet' (Jones 1948, p. 23). Wanneer inderdaad het verstrekken van informatie voor mensen geen andere gevolgen heeft dan een verzwaring van de druk die er op hen door de regering wordt uitgeoefend, dan hebben zij alle reden om het onderzoek te wantrouwen. Precieze informatie kan echter ook van nut zijn voor maatregelen, waar zij zelf baat bij hebben. De negentiende-eeuwse enquêtes over armoede en uitbuiting hebben sterke argumenten geleverd voor de bestrijding van deze armoede en uitbuiting.[7] Ook nu nog kan er van empirisch sociologisch onderzoek een kritische, 'ontmythologiserende' werking uitgaan, zoals die bijvoorbeeld beoogd is door de Lynds in hun beide studies van Middletown (1929; 1937; vgl. ook Lynd 1939).

Eindnoten:

1 (p. 27) Zie ook de beschouwingen van Tocqueville (1856, pp. 61-71) over het ver doorgevoerde stelsel van administratief onderzoek onder het Ancien Régime.

2 (p. 32) 'Memoires: het gevoel van verlamming dat ik kreeg bij het verplicht lezen van turven uit de Amerikaanse sociologie als Warner en Lunts *The Social Life of a Modern Community*. Welke bladzijde ik nu ook opsla en welke zin ik ook lees over alles en nog wat dat gemeld wordt met betrekking tot de lower-lower, de upper-lower, de lower-middle, de upper-middle, de lower-upper en de upper-upper class, het blijft van een grote vergeefsheid.' (Hofland 1972, p. 166.)

3 (p. 32) Tot de betere vertegenwoordigers van het genre behoort *Elmtown's Youth* van August B. Hollingshead (1949), dat qua thema en strekking een frappante overeenkomst vertoont met de in 1970 uitgebrachte film *The Last Picture Show* van Peter Bogdanovich. Een soortgelijke parallel is al meermalen gesignaleerd tussen Middletown (Lynd 1929) en de eerder verschenen roman *Main Street* (1920) van Sinclair Lewis.

4 (p. 37) Zelfs bij de door Lazarsfeld geciteerde conclusies past overigens nog wel enig voorbehoud. Bewering 1 verwijst naar de frequentie waarmee symptomen zijn opgegeven zoals nervositeit, slapeloosheid, trillingen, zweethanden, buikpijn, flauwtes, duizelingen, nachtmerries, nagelbijten (Stouffer e.a. 1949, 11, p. 420). De frequentie naar leeftijd en opleiding is als volgt:

Leeftijd	***Opleiding***	
	alleen L.S.	**High School voltooid**
30 jaar	51%	35%
25-29 jaar	51%	31%
20-24 jaar	41%	24%
20 jaar	5%	8%

Voor bewering 2 heb ik de gegevens niet kunnen vinden (1, p. 334?). Aan bewering 3 liggen geen grote verschillen ten grondslag (1, p. 175). Bij bewering 4 variëren de verschillen voor diverse categorieën van 1% tot 17% (1, p. 583). Bij bewering 5 kan worden aangetekend, dat hoewel officieren uit het Zuiden bij zwarte soldaten in het algemeen minder populair waren dan officieren uit het Noorden, de voorkeur voor officieren uit het Noorden sterker was bij de soldaten uit het Noorden (85%) dan bij die uit het Zuiden (76%; 1, p. 581). De zesde bewering is op de meest duidelijke cijfers gebaseerd: in april 1945 wilden 21% van de manschappen naar huis, in juli 51%, in augustus 81% (11, p. 561). We kunnen ons echter afvragen of deze uitkomst wel zozeer in strijd is met de verwachtingen van het gezond verstand als Lazarsfeld suggereert. Albert Cohen (1966, pp. 78-80) schrijft over een bataljonscommandant in de Filippijnen, die direct na de capitulatie van Japan een verslapping van de discipline en een toename van desertie voorzag.

5 (p. 41) Talrijke voorbeelden biedt de psychologie. Zie bijvoorbeeld Lynn (1971). Werkelijk bizarre resultaten zijn te vinden bij Bierkens en Frantzen (1970). In een internationaal vergelijkende secundaire variabelenanalyse rekenen Witt, Gordon en Hofley (1972) Nederland tot de rooms-katholieke landen.

6 (p. 42) De opzet van Wipplers studie komt in grote trekken overeen met die van de Groningse socioloog I. Gadourek over rook- en drinkgewoonten (1963) en volksgezondheid (1965).

7 (p. 47) Zie in dit verband de lofzang van Marx in het eerste voorwoord tot *Das Kapital* (1867, p. 15) op de Engelse statistiek.

3
Problemen van systematiek

De gebeurtenissen die wij om ons heen en in onszelf waarnemen, staan niet los van elkaar. Met behulp van termen als orde, proces, structuur, systeem, samenhang, relatie trachten we aan te geven dat bepaalde gebeurtenissen met elkaar verbonden zijn. De verklaringskaders die we aldus vormen, zijn weer van invloed op onze waarnemingen.

In iedere maatschappij hebben de mensen min of meer uitgewerkte voorstellingen omtrent samenhangen tussen gebeurtenissen. Aanvankelijk waren deze voorstellingen - vooral Comte heeft daar op gewezen - waarschijnlijk sterk anthropomorf getint. De samenhangen die men bespeurde of vermoedde, werden beschreven en verklaard in de meest vertrouwd aandoende termen: alsof ze voortkwamen uit de bedoelingen en daden van wezens zoals wijzelf - goden. De mythische voorstellingswereld die bij deze denkwijze past, vertoont een in onze ogen nogal grillige systematiek; ze is opgebouwd volgens classificatieschema's waarvan de structuur zeker op het eerste gezicht weinig ‘logisch’ is (vgl. Lévi-Strauss 1968).

Het woord logica is afkomstig uit een veel later stadium in de ontwikkeling van het menselijk denken. Met de wiskunde, waarvan de oorsprongen in hetzelfde tijdvak liggen, is de logica, zo zouden we kunnen zeggen, een wetenschap gewijd aan de zuivere relaties tussen symbolen. De samenhangen die men in deze wetenschappen kan ontdekken en verklaren, hoeven op geen enkele wijze waarneembaar gemaakt te kunnen worden; toch zijn ze dwingend, onontkoombaar - niet minder dan samenhangen in de waarneembare werkelijkheid. Het kan hierbij gaan om betrekkelijk eenvoudige principes (bijvoorbeeld: van ieder getal dat deelbaar is door drie is ook de som van de samenstellende cijfers door drie deelbaar), maar ook om ingewikkelde formules waarvan slechts een kleine ingewijde elite de portee begrijpt. Wat al deze samenhangen gemeen hebben, is dat ze zich laten formuleren in gestandaardiseerde symbolen, die passen in een consistent systeem.

In leerboeken (bijvoorbeeld Rescher 1964) wordt gewoonlijk weinig of geen aandacht besteed aan de sociale oorsprongen, de ‘sociogenese’, van logica en wiskunde. Toch is dit een hoogst interes-

sant onderwerp: hoe bijvoorbeeld in de Europese Middeleeuwen theologen en juristen als experts in het uitleggen van gezaghebbende teksten en het beslechten van disputen een stelsel van logische regels hebben uitgewerkt; en hoe in de wiskunde allerlei ontdekkingen zijn gedaan onder de invloed van ontwikkelingen in bijvoorbeeld de navigatie of het verzekeringswezen. De logica en de wiskunde zijn beide in hun ontwikkeling steeds nauw verbonden geweest met de manieren waarop mensen oplossingen hebben trachten te vinden voor problemen van het samenleven: problemen betreffende de beheersing van tussenmenselijke betrekkingen (het recht) en problemen betreffende de beheersing van natuurkrachten (de techniek).

Het is in de moderne natuurwetenschappen telkens weer mogelijk gebleken een vruchtbaar gebruik te maken van logica en wiskunde. Waarneembare samenhangen van een enorme reikwijdte bleken te kunnen worden uitgedrukt in verbluffend eenvoudige formules als $F = ma$ of $e = mc^2$. De ideale voorstelling van een wetenschap is er een waarin detailwaarnemingen met een hoge graad van precisie worden verricht, die bijdragen tot verfijning van theoretische inzichten, welke weer aanwijzingen bevatten voor nieuwe detailwaarnemingen, enzovoort. In de meeste moderne wetenschappen kent men specialisten die zich toeleggen op één van beide activiteiten: het empirische òf het theoretische onderzoek. De onderlinge relatie is er een van elkaar aanvullende samenwerking, waarbij volop aanleiding bestaat voor spanningen: de empirische onderzoekers vinden hun theoretische collega's gauw speculatief en arrogant, de theoretici verwijten de empiristen gebrek aan verbeeldingskracht en visie.[1]

Mensen hebben al in heel vroege tijden orde ontdekt in de samenlevingen die zij met elkaar vormden; volgens Durkheim (1912) ligt zelfs aan iedere kosmologie het beeld van de eigen sociale orde ten grondslag. In de geschreven geschiedenis van het denken over maatschappijen treft van meet af aan een sterke neiging tot ordenen, tot systematiseren. Plato's *Staat* biedt hiervan een markant voorbeeld: het is de beschrijving van hoe een samenleving er uit zou zien, indien ze zou zijn ontworpen volgens een ideaal logisch plan, uitgaande van een bepaalde opvatting van gerechtigheid. Er zijn sinds Plato talrijke andere staatstheorieën ontworpen, die in overgrote meerderheid eveneens logisch opgezette uitwerkingen vormen van bepaalde grondgedachten, en die bij alle onderlinge verschillen steeds beantwoorden aan dezelfde formule: een beeld te geven van de menselijke samenleving als een geordend geheel. In hoeverre dit beeld strookt met de empirisch waarneembare werkelijkheid was voor de auteurs

in deze traditie vaak een kwestie van ondergeschikt belang; sommigen van hen hebben op dit punt zelfs een vrij grote onverschilligheid aan de dag gelegd, waarbij Jean-Jacques Rousseau wel zeer ver ging door openlijk te verklaren: ‘Laat ons beginnen met alle feiten terzijde te schuiven, want zij hebben met het vraagstuk in het geheel niets te maken’ (citaat bij De Valk 1960, p. 59). We zouden in zulke gevallen kunnen spreken van een *retoriek van de deductie*, als tegenhanger van de retoriek van de inductie: men gaat uit van enkele samenhangende ideeën, waaruit een aantal conclusies als het ware dwingend volgen.

Er is in het denken over samenlevingen vanouds gezocht naar twee typen ordening: a. in het beeld van de maatschappij zoals ze is (en, met een vaak haast onmerkbaar klein accentverschil, zoals ze behoort te zijn) en b. in het beeld van hoe de maatschappij zich tot dusver heeft ontwikkeld, en zich in de toekomst ontwikkelen zal (waarbij ook de prognose nooit geheel vrij is van wensen en zorgen). Vaak lopen de beide typen in elkaar over en vullen ze elkaar aan. Zo geeft bijvoorbeeld de in de Oudheid welbekende theorie volgens welke de mensheid eens een ‘gouden tijdperk’ heeft gekend maar sindsdien steeds meer gedegenereerd is, een tamelijk sombere visie op de ontwikkeling èn op de huidige stand van de samenleving. De interpretatie van het heden als een stadium in een voortgaand ontwikkelingsproces is ook typerend voor het maatschappijbeeld van vele auteurs uit de tweede helft van de achttiende eeuw, zoals Turgot, Condorcet en Holbach. Alleen, de richting waarin zij de mensheid zagen gaan was er niet een van degeneratie, maar van vooruitgang. En hun optimisme bleef niet beperkt tot de verwachting, dat de mensheid een betere toekomst tegemoet ging, maar het impliceerde ook het idee dat het mogelijk was de ‘wetten’ te kennen, die de vooruitgang bepalen.

Het streven om ‘wetten’ te formuleren met behulp waarvan de ontwikkeling van de mensheid zich zou laten beschrijven en verklaren is met veel elan voortgezet door de grote negentiende-eeuwse sociologen. Voor Comte was de sociologie ‘de positieve studie van het geheel van de fundamentele wetten die inherent zijn aan de sociale verschijnselen’; ook John Stuart Mill meende dat ‘het verschijnsel samenleving niet anders kan zijn dan in overeenstemming met vaste wetten’, en Friedrich Engels verklaarde: ‘zoals Darwin de wet van de ontwikkeling van de organische natuur, zo heeft Marx de ontwikkelingswet van de menselijke geschiedenis ontdekt’ (citaten en meer voorbeelden bij De Valk 1960, pp. 77-86). Vooral Comte was een verwoed systematicus, met een grote voorliefde voor schema's en sluitende indelingen. Zijn *Cours de philosophie positive* was opgezet als

een grandioos tableau, waarin de ontwikkeling van de mensheid in brede contouren werd geschetst, met als leidend principe het idee van de toenemende intellectuele vooruitgang: iedere generatie leert van de vorige. In navolging van Turgot en Condorcet werkte hij dit idee uit tot een ‘wet van de drie stadia’. Herbert Spencer vond een systematische leidraad voor zijn sociologie in het evolutiemechanisme van integratie en differentiatie; hieraan wist hij onder meer een classificatie van maatschappelijke functies te verbinden, die bij toenemende specialisering tot ontwikkeling komen.

Dit type sociologische theorieën, dat gekenmerkt was door de pretentie van een enorme reikwijdte, tot stand gebracht dank zij een overzichtelijke systematiek, is in de twintigste eeuw nogal in diskrediet geraakt. Reeds Durkheim (1895) heeft Comte en Spencer gekritiseerd vanwege de vele speculatieve elementen die in hun werk, ondanks de geproclameerde wetenschappelijke zorgvuldigheid, vallen aan te wijzen: hun theorieën over de sociale evolutie van de mensheid berusten niet op nauwkeurig onderzoek van feiten en samenhangen; ze behoren, alle wetenschappelijke pretenties ten spijt, tot de filosofie, de metafysica. Andere sociologen van Durkheims generatie waren nog afwijzender in hun oordeel; zo sprak Pareto in verband met Comte en Spencer van dogma's, geloof en religie (Pareto 1917, pp. 3, 175). In het werk van weer anderen, zoals Max Weber en Georg Simmel, treft vooral dat zij de negentiende-eeuwse sociologen nauwelijks vermelden, maar wel duidelijk andere opvattingen hanteren omtrent de sociologie als wetenschap.

De kritiek, expliciet bij iemand als Pareto en meer impliciet bij Max Weber, betrof niet zozeer een tekort aan precieze feitenkennis in de geschriften van Comte en Spencer als wel een te geringe bezinning op problemen van theorievorming. De negentiende-eeuwers, zo zouden we een groot deel van de kritiek kunnen samenvatten, hadden het zich in hun bewijsvoering te gemakkelijk gemaakt. Ten onrechte waren zij ervan uitgegaan dat in het feitenmateriaal waar zij over beschikten vanzelf al een orde aanwezig was, die overeenkwam met de door hen bedachte principes. Echter, zoals het louter naast elkaar voorkomen van meerdere, sterk uiteenlopende theorieën al kon doen vermoeden, de maatschappelijke werkelijkheid was niet zo eenvoudig geordend als de theorieën suggereerden. Pareto en Weber konden in hun kritiek aangrijpen bij veranderende opvattingen omtrent theorie in de natuurwetenschappen. Ook daar was men meer en meer tot de erkenning gekomen dat de ontdekte ‘wetten’ niet verwezen naar in de natuur der dingen liggende onwrikbare gegevenheden, maar

dat ze in de eerste plaats moesten worden gezien als door mensen ontworpen ordenings- en verklaringsschema's (vgl. De Valk 1960, pp. 91-109).

Hoewel we het methodologische onderscheidingsvermogen van schrijvers als Comte en Spencer niet moeten onderschatten (een neiging daartoe is tegenwoordig zeker aanwezig), is er geen twijfel aan dat met name Max Weber hen op dit punt heeft overtroffen. Weber was zeer attent op wat A.N. Whitehead heeft genoemd 'de fout van de misplaatste concreetheid' (vgl. Parsons 1954, p. 222): de neiging om te menen dat alles wat zich in begrippen laat formuleren ook in werkelijkheid bestaat. Hij zag de sociale werkelijkheid als uiterst ingewikkeld en niet zonder meer corresponderend met enkele algemene categorieën. Juist in deze gecompliceerdheid vond hij een aansporing om ernst te maken met problemen van systematiek: '*scherpe* scheiding is in de werkelijkheid vaak niet mogelijk; heldere *begrippen* zijn daarom echter des te meer nodig' (Weber 1922, p. 158). Vanuit deze overwegingen kwam Weber ertoe een ander, meer op de systematiek als zodanig gericht type theorie te ontwikkelen dan de negentiende-eeuwers. Wat hij met een eigen term 'ideaaltypen' noemde waren theoretische modellen die niet meer konden zijn dan gedachtenconstructies, rationeel samenhangend, maar 'tegenover de concrete realiteit van het historische betrekkelijk inhoud *sledig*' (idem, p. 14). Zo is zijn bekende indeling in heerschappijtypen: charismatisch, traditioneel en rationeel-legaal, primair bepaald door 'de daardoor bereikte winst in systematiek'; men moet niet verwachten een der drie typen ooit 'historisch zuiver' aan te treffen (idem, p. 160).

Met een bijna ongeëvenaarde eruditie heeft Weber de juridische, economische, politieke en religieuze instituties van Europese en Aziatische samenlevingen bestudeerd. Zijn materiaal was niet minder encyclopedisch dan dat van zijn grote negentiende-eeuwse voorgangers; alleen in zijn conclusies was Weber veel voorzichtiger. Vooral het postuum verschenen *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922) staat, ondanks de buitengewoon rijke inhoud, meer in het teken van de systematiek dan van enig ander criterium. Wie ooit dit boek met zijn talloze puntsgewijze opsommingen en indelingen heeft bestudeerd, zal kunnen begrijpen waarom een weinig sympathiserend criticus het heeft gekenschetst als 'een orgie van formalisme' (Marcuse 1968, p. 203; weerwerk bij Bendix en Roth 1971, pp. 55-69).

Het streven naar systematiek staat voorop in het werk van vele twintigste-eeuwse sociologen, bijvoorbeeld Pitirim A. Sorokin, Georges Gurvitch en Leopold von Wiese. Geen van de genoemden heeft op dit

terrein echter een zo grote invloed uitgeoefend als Talcott Parsons.[2] Al in zijn eerste grote publikatie *The Structure of Social Action* (1937) wierp Parsons zich op als de grote systematicus, die enkele convergerende lijnen in het denken over de menselijke samenleving samenvoegde, en daarmee een nieuwe fase opende in de sociologische theorievorming. Tegen de in de jaren '30 talrijke empiristen betoogde hij dat de voortgang van de wetenschappelijke kennis onmogelijk is zonder theoretische leidraad. Echter, onder theorie diende dan wel iets principieel anders verstaan te worden dan een reeks empirische generalisaties, zoals die door Comte, Spencer en Marx ontwikkeld waren:

> 'De belangstelling was hier centraal gericht op het vaststellen van een patroon van zeer algemene orde in de veranderingsprocessen van menselijke maatschappijen als een geheel, hetzij in de vorm van lineair evolutionisme of van cyclische of dialectische processen, enz. (...) Dergelijke systemen hebben een opvallende neiging vertoond om verder te reiken dan de feiten en de analytische fundering waar ze op rusten, en over het algemeen hebben zij niet, in de betekenissen die oorspronkelijk door hun auteurs bedoeld waren, de toets van de bevoegde kritiek doorstaan. Op dit niveau kan geen enkele bekwame moderne socioloog een Comteaan, een Spenceriaan of zelfs een Marxiaan zijn' (Parsons 1954, pp. 219-220).

Te lang, aldus Parsons, zijn de sociale wetenschappen in de ban gebleven van een naïef realisme, dat de vorm aannam ofwel van een theorieloos verzamelen van 'feiten' ofwel van grootscheepse generalisaties over de 'wetten' van de sociale evolutie. Hiermee heeft men de actieve rol miskend, die theorieën spelen in het proces van wetenschappelijke kennisverwerving. Feiten zijn niets anders dan 'uitspraken omtrent wat we ervaren in termen van een conceptueel schema' (Parsons 1937, p. 28)[3]. Welke feiten men waarneemt en welke betekenis men aan deze waarnemingen toekent, hangt af van het begrippenapparaat, het perspectief, de ordeningsschema's, de categorieën waar men mee werkt.

In de geschriften van enkele grote voorgangers (Alfred Marshall, Vilfredo Pareto, Emile Durkheim en Max Weber) meende Parsons de aanzetten te hebben gevonden tot een algemeen theoretisch perspectief voor de sociale wetenschappen, door hemzelf aangeduid als het *action frame of reference* oftewel handelingsmodel, 'het onontbeerlijke logische kader waarin we over verschijnselen van het handelen schrijven en denken' (id., p. 733). Door dit perspectief in zijn logische implicaties uit te werken hoopte Parsons te komen tot de formulering

van een stel theoretische categorieën, die het referentiekader zouden kunnen vormen voor het empirisch onderzoek, en die het mogelijk zouden maken de sociologie te beoefenen op even wetenschappelijke grondslag als de economie of zelfs de fysiologie.

Het handelingsmodel, waarin vooral de wetenschapsopvattingen van Max Weber duidelijk zijn terug te vinden, is bedoeld om te voorzien in analytische categorieën, die even fundamenteel en universeel zijn als die van ruimte en tijd voor de natuurwetenschappen. Het kernidee is dat mensen zich steeds als handelende 'actoren' bevinden in 'situaties'. Het handelen is meer dan een mechanisch reageren op prikkels; het vooronderstelt de volgende typische voorwaarden: a. een algemene inwendige bereidheid en een vermogen om tot actie over te gaan, b. de gerichtheid op een bepaald specifiek doel, c. coördinatie van de impulsen en capaciteiten ter bereiking van dit doel, met d. gebruikmaking van in de omgeving beschikbare middelen. De in deze vier punten zeer summier aangegeven grondgedachte is door Parsons uitgewerkt in een steeds verder verfijnd netwerk van begrippen en beweringen betreffende de 'functionele vereisten' en de 'structurele kenmerken' van 'handelingssystemen'. Het is onmogelijk in kort bestek een indruk te geven van dit systeem in al zijn varianten en toepassingen.[4] Het geheel vormt 'een waar oerwoud van fijne onderscheidingen en in elkaar grijpende indelingen', dat bovendien, zoals de auteur van deze metafoor wat mismoedig opmerkt, gelijk Macbeths Birnam Wood, beweegt (Devereux 1961, p. 2).[5]

Parsons' oeuvre is, om een ander beeld te gebruiken, in de loop der jaren gegroeid als een koraalrif. Er zijn nieuwe thema's bijgekomen, andere zijn langzamerhand uit het zicht verdwenen, maar het geheel is onmiskenbaar zichzelf gebleven. Zoals koning Midas alles wat hij aanraakte in goud veranderde, zo haalt Parsons uit ieder probleem dat hij ter hand neemt een schema en dan bij voorkeur nog een viervoudig schema. Hij ordent en classificeert, hij maakt indelingen en bakent gebieden af, om vervolgens door het trekken van verbindingslijnen met pijltjes in alle richtingen de eenheid van het geheel weer te herstellen. Alle aspecten van het menselijk handelen krijgen een plaats in zijn systeem, dat hij de laatste jaren zelfs is gaan toepassen op het eens door hem als prematuur versmade onderwerp: de sociale evolutie (Parsons 1966; 1971).

In overeenstemming met zijn definitie van theorie als 'een geheel van logisch samenhangende algemene begrippen met empirische betekenis' (Parsons 1937, p. 6) is Parsons' hele aanpak sterk terminologisch: hij is steeds op zoek naar een begripsmatige ordening, met behulp waarvan allerlei aspecten van de sociale werkelijkheid kunnen

worden gerelateerd aan het algemene handelingsmodel. Zijn beste passages zijn die waarin hij er in slaagt verbindingen te leggen en overeenkomsten te vinden tussen ogenschijnlijk vèr uiteenliggende aspecten van de sociale werkelijkheid. Soms echter lijkt hij zijn virtuositeit als systematicus voornamelijk te gebruiken om begrippen in te passen in een alomvattend tableau van termen. Hierbij lopen definiërende en empirisch beschrijvende uitspraken vaak haast onmerkbaar in elkaar over, zodat het niet meer te achterhalen valt of een bewering nu betrekking heeft op logische samenhangen in het 'analytische systeem' dan wel op empirisch vaststelbare samenhangen in de 'sociale werkelijkheid'.[6]

Deze bezwaren zijn ook naar voren gebracht door Parsons' collega in Harvard en rivaal in de sociologische theorievorming, George C. Homans (1962, pp. 43-47; 1967, pp. 13-18). Met zijn in 1950 gepubliceerde *The Human Group* wilde Homans 'een nieuwe sociologische synthese' tot stand brengen door bijeen te brengen wat er bekend is over 'de meest algemene sociale eenheid': de groep. Evenals Parsons ging Homans ervan uit, dat een eerste stap in de ontwikkeling van de sociologie dient te bestaan uit het ontwerpen van een passend begrippenapparaat om de 'feiten' van het sociale handelen mee te omschrijven. Echter, volgens Homans is Parsons nooit verder gekomen dan deze eerste stap, en is zijn hele oeuvre een gigantische pas op de plaats van de taxonomie. Hiertegenover stelt Homans dat de begrippen eerst betekenis krijgen, als ze kunnen worden gebruikt voor het opstellen van hypothesen. En het opstellen van hypothesen heeft slechts zin, als we in staat zijn ze door empirisch onderzoek te toetsen. *The Human Group* is geschreven met deze pretentie: enkele fundamentele begrippen te kiezen, die corresponderen met waarneembare gebeurtenissen, om vervolgens met deze begrippen een aantal onderling samenhangende hypothesen te formuleren, die empirisch te toetsen zijn.

Hoewel Homans' polemiek tegen Parsons overtuigend klinkt, is zijn eigen theoretische werk vatbaar voor vergelijkbare kritiek. In *The Human Group* werkt hij met drie basiscategorieën, welke de 'elementen van sociaal gedrag' aangeven, die tezamen het 'sociale systeem' vormen, nl. activiteit, interactie en sentiment. Het is echter de vraag of deze begrippen onderling scherp zijn af te bakenen (dit is zeker niet het geval bij activiteit en interactie), en of ze wel beantwoorden aan de eis van te corresponderen met waarneembare gebeurtenissen (door sentimenten te definiëren als 'inwendige toestanden van het menselijk lichaam' geeft Homans [1950, pp. 37-38] voor dit laatste probleem slechts een behavioristische schijnoplossing[7]).

Met deze terminologische uitrusting analyseert Homans een vijftal empirische studies van heel uiteenlopende groepen, waarbij hij telkens een beschrijvende samenvatting laat volgen door een theoretische interpretatie, na vooraf te hebben aangekondigd dat ‘de algemene theorieën voortkomen uit en gesteund worden door specifiek gedetailleerd waarnemingsmateriaal’ (1950, p. 18). Afgezien nog van het moeilijk waar te maken inductionisme, dat hier wordt gesuggereerd, zijn de proposities waar Homans mee aankomt weinig indrukwekkend. Een van de bekendste, afgeleid uit de Hawthorneonderzoekingen, luidt: ‘Als de frequentie van interactie tussen twee of meer personen toeneemt, zal de graad van hun sympathie voor elkaar toenemen, en omgekeerd’ (id., p. 112). Men behoeft slechts één keer te hebben meegemaakt hoe een romantische liefde na verloop van tijd (waarin de frequentie van interactie onvermijdelijk toenam) omsloeg in een slecht huwelijk, om te weten dat deze hypothese niet altijd opgaat. Om in dit soort uitzonderingen te voorzien laat Homans al zijn hypotheses in *The Human Group* vergezellen van de clausule ‘onder overigens gelijke omstandigheden’ (*other things being equal*).[8] De proposities in het later verschenen *Social Behavior: Its Elementary Forms* (1961) drijven eveneens op de kurk van het *ceteris paribus*.

Dit onvermijdelijke voorbehoud maakt dat bij alle beoogde systematiek de reikwijdte van Homans' proposities onzeker blijft - een manco waaraan bij de huidige stand van kennis waarschijnlijk geen enkele socioloog zal kunnen ontkomen, die zich waagt aan het opstellen van een algemene formele theorie. Dit ‘sociologisch tekort’ treedt heel duidelijk aan het licht in de vooral door Simmel geïnspireerde studie *Exchange and Power in Social Life*, waarin Peter M. Blau (1964) een theorie van het sociale handelen tracht op te stellen, gebaseerd op het ruilprincipe. Op het eerste gezicht lijkt het, alsof de reikwijdte van zijn theorie heel groot is; in zijn inleiding verklaart Blau dat sociale ruil ten grondslag ligt ‘aan relaties tussen groepen zowel als tussen individuen; aan differentiatie van macht zowel als aan banden tussen gelijken; aan conflicten tussen elkaar tegenwerkende krachten zowel als aan samenwerking; aan intieme aanhankelijkheden zowel als aan verbindingen tussen ver van elkaar verwijderde leden van een samenleving zonder directe onderlinge contacten’ (1964, p. 4). Helaas blijft het nogal in het vage wat we onder sociale ruil te verstaan hebben (bestaat er trouwens zoiets als ‘niet-sociale ruil’?); en vrijwel iedere verduidelijking die volgt, houdt tevens een beperking in.[9] Zo deelt Blau al één pagina na het aangehaalde citaat mee dat ‘alle gedrag dat voortkomt uit de irrationele druk van emotionele krachten zonder doelgericht te zijn’ buiten

zijn theorie zal vallen (idem, p. 5). En in het volgende hoofdstuk vernemen we, dat het hem primair te doen is om 'sociale betrekkingen die mensen uit hun eigen vrije wil aangaan' en niet om 'betrekkingen waarin mensen geboren worden (zoals verwantschapsgroepen) of die aan hen zijn opgelegd door krachten die zij niet zelf beheersen' (idem, p. 20). Wanneer we in aanmerking nemen van hoe weinig sociale relaties met enige zekerheid gezegd zou kunnen worden dat ze geen irrationele elementen bevatten en dat ze op wederzijds vrijwillige basis berusten, dan blijkt er van de door Blau aangekondigde algemeenheid weinig over te blijven. Het resultaat is dat zijn boek zich op zijn best laat lezen als een consequent volgehouden metafoor: we kunnen het menselijk samenleven bezien als een ruil - zoals een staat zich wel laat vergelijken met een schip, of een stad met een mierenhoop. De vergelijking kan in vele gevallen verhelderend werken. De moeilijkheid is alleen: soms gaat ze op, en soms niet; en over de omstandigheden waaronder ze wel of niet zal opgaan, doet de theorie geen uitspraak.

De behoefte aan ordening en systematiek in de sociologie is groot. Maar groot is eveneens de verwarring omtrent de vraag hoe in deze behoefte te voorzien. Een tastbaar symbool van deze verwarring vormt de bundel *Theoretical Sociology*, geredigeerd door John C. McKinney en Edward A. Tiryakian (1970). De bedoeling van de samenstellers was een inventarisatie te geven van de stand van de sociologische theorie; in hun inleiding schrijven zij dat de achttien door hen bijeengebrachte bijdragen

> 'een panoramisch, hoewel zeker niet volledig, beeld geven van de stand en de vooruitzichten van de hedendaagse sociologische theorie. Bij elkaar vormen zij een veelheid van benaderingen voor de analyse van sociale verschijnselen. Er zijn zowel divergenties als convergenties zichtbaar in de diverse benaderingen. Elk daarvan vormt op zijn eigen manier een bewijs van de geleidelijke verrijking van de theoretische sociologie' (McKinney en Tiryakian 1970, p. 26).

Wie na deze hooggestemde woorden verwacht enigszins wegwijs gemaakt te worden in de verscheidenheid aan benaderingen, en met name de beloofde 'convergenties' te bespeuren, komt bedrogen uit. De vier geciteerde zinnen vormen de enige poging van de inleiders om iets gemeenschappelijks te zeggen over de door hen gebundelde bijdragen. Verder volstaan zij met achttien korte samenvattingen, telkens in het idioom van de stukken zelf. Zo wordt de lezer over-

donderd door terminologische salvo's van Parsons; van Amitai Etzioni, die een pleidooi levert voor een macroscopische aanpak; van Edward A. Tiryakian, die aansluiting zoekt bij het structuralisme; van Jack D. Douglas die een fenomenologische oriëntatie voorstaat; van Harold Garfinkel en Harvey D. Sacks, die een heel eigen aanpak brengen, de etnomethodologie, met een daarbij passend jargon waarmee zij een zelfs in de sociologie ongeëvenaard niveau van obscuriteit bereiken; en van nog verscheidene anderen. De bundel bevat ook minder esoterisch geschreven stukken, maar ook hiervan kan moeilijk gezegd worden dat ze bijdragen tot een duidelijk beeld van 'convergentie' en 'verrijking'. Zo komt T.B. Bottomore in een heel leesbaar artikel tot de conclusie dat de literatuur over sociale conflicten aan algemene theorie weinig dat stand houdt heeft opgeleverd: er valt over oorzaken en verschijningsvormen van conflicten in algemene termen niets met enige zekerheid te zeggen. En in één van de weinige andere leesbare bijdragen trekt Robert A. Nisbet een nog somberder conclusie ten aanzien van sociale ontwikkeling: de gedachte dat sociologen daarover iets zinnigs zouden kunnen opmerken berust op een vergissing, een verkeerd begrepen analogie met groeiprocessen in de natuur.

Overigens geeft de bundel van McKinney en Tiryakian nog maar een onvolledig beeld van de verwarring die in de sociologie heerst op het gebied van de theorievorming. Zo ontbreken, om maar enkele gangbare theoretische richtingen te noemen, het marxisme in al zijn variëteiten, de ruiltheorieën à la Homans en Blau, psychoanalytisch georiënteerde theorieën, en het zogenaamde symbolisch interactionisme. Ook geeft de bijdrage van Herbert M. Blalock over formele modellen nog maar een summiere aanduiding van de vérgaande pogingen om een mathematische sociologie te ontwikkelen (vgl. Coleman 1973).

Een gebruikelijke manier om enige ordening aan te brengen in de veelheid van theoretische richtingen in de sociologie (om te komen tot een 'systematiek van de systematiek') is door drie typen theorieën te onderscheiden, namelijk a. integratietheorieën, b. ruiltheorieën, c. conflicttheorieën. Deze drie typen theorie zouden corresponderen met drie soorten antwoord op de vraag: 'hoe komt sociale orde tot stand?', namelijk op grond van respectievelijk a. consensus, b. belang, en c. dwang (vgl. Ellis 1971). Volgens het eerste model zijn het vooral banden van onderlinge solidariteit, van gemeenschappelijk aanvaarde tradities, die de mensen binden in samenlevingen; het tweede model accentueert de banden van arbeidsdeling, gebaseerd op individueel

eigenbelang; en in het derde model staan de banden van hiërarchie, van overheersing en onderwerping centraal. De driedeling kan op verschillende manieren worden weergegeven; zo maakt Teodor Shanin (1972) een onderscheid in 'gemeenschaps'-, 'institutionele' en 'klassen'-modellen, dat in zijn uitwerkingen duidelijk met de genoemde trits parallel loopt.

Van de hierboven summier besproken Amerikaanse theoretici vertegenwoordigt Parsons het type a, Homans en Blau het type b. Consequente uitwerkingen van type c zijn vrijwel beperkt gebleven tot de marxistische traditie; maar ook iemand als C. Wright Mills wordt wel als conflictsocioloog gekarakteriseerd (bijvoorbeeld door Dahrendorf 1963). Bij de meeste contemporaine sociologen betekent het aanvaarden van één van de drie grondmodellen overigens een kwestie van accent, zonder dat daarmee de beide andere alternatieven geheel worden uitgesloten, Dit geldt bijvoorbeeld duidelijk voor het structureel-functionalisme, het dominante perspectief in de Amerikaanse sociologie van de jaren vijftig en zestig, waarin, althans bij de meeste aanhangers, de principes van consensus en ruil beide verwerkt zijn.

Het bekendste voorbeeld van structureel-functionalistische theorievorming in de sociologie is waarschijnlijk het opstel over sociale stratificatie van Kingsley Davis en Wilbert E. Moore (1945).[10] Hoe, zo luidt hun uitgangspunt, is het te verklaren dat iedere samenleving een structurele geleding vertoont van sociale posities in hoog en laag en een daarmee corresponderende hiërarchie in beloningen? Het antwoord dat zij geven komt hierop neer: de voornaamste functionele noodzaak die de alomaanwezigheid van stratificatie verklaart, is de eis waarvoor iedere samenleving zich gesteld ziet om de individuen in de sociale structuur te plaatsen en te motiveren. Om het voortbestaan van de samenleving te garanderen moeten bepaalde taken worden vervuld. Sommige taken zijn moeilijker en minder aantrekkelijk dan andere; om te zorgen dat al deze taken vervuld worden, voorziet iedere samenleving in een systeem van beloningen om zijn meest getalenteerde leden tot bijzondere inspanningen aan te sporen:

> 'Sociale ongelijkheid is dus een onbewust ontwikkeld instrument waarmee samenlevingen verzekeren dat de belangrijkste posities consciëntieus vervuld worden door de meest gekwalificeerde personen. Dus moet iedere samenleving, hoe eenvoudig of complex ook, personen differentiëren in termen van prestige en aanzien; en ze moet derhalve een zekere hoeveelheid geïnstitueerde ongelijkheld bezitten.' (Davis & Moore 1945, p. 48)

De theorie van Davis en Moore bevat zowel elementen van ruil: mensen leveren inspanningen voor beloningen, als van consensus: men is het eens over de principes waar de verdeling van rechten en plichten op berust. Hoewel Davis en Moore dit zelf niet met zoveel woorden zeggen, staat bij hen het ruilprincipe voorop; de veronderstelde consensus omtrent de waarde van de uitgewisselde diensten en beloningen speelt in hun betoog een ondergeschikte rol. In deze accentuering van de ruil valt een liberale ideologische inslag te herkennen (meer hierover in hoofdstuk 5); ook is ze waarschijnlijk geïnspireerd door de gedachte aan de economie als een wetenschap met fraai geformaliseerde modellen op basis van het beginsel van vraag en aanbod.

Evenals economen weten Davis en Moore in hun theorie een frappante eenvoud te bereiken door een sterk analytische aanpak, waarbij zij welbewust afzien van alle factoren die het model zouden kunnen verstoren. Het gevolg is dat het model nogal irreëel aandoet. De gedachte dat 'samenlevingen' als functionerende gehelen 'zorgen voor' een verdeling van posities en beloningen klinkt bedenkelijk reïficerend. Het idee dat het resultaat bovendien 'functioneel' zou zijn en voor alle partijen bevredigend, laat zich moeilijk verenigen met de al menigmaal op goede gronden geuite constatering dat in vele samenlevingen de heersende verdeling van rechten en plichten de ontplooiingskansen van grote delen van de bevolking eerder belemmert dan bevordert.[11] Tegen de achtergrond van dergelijke overwegingen is het nauwelijks verwonderlijk, dat het structureel-functionalistische model van Davis en Moore ernstige kritiek heeft uitgelokt (bijvoorbeeld Tumin 1953). Tegen zijn critici heeft Kingsley Davis zich er met enige fierheid op beroepen dat het model ligt op het niveau van het 'abstract theoretisch redeneren' en niet op dat van de 'rauwe empirische generalisaties'. Het gaat om 'gestratificeerde ongelijkheid als een kenmerk van sociale systemen' en niet om een concrete beschrijving (Davis 1953). 'Iedere gelijkenis met enige bestaande maatschappij is zuiver toevallig' zou het motto hebben kunnen zijn van Davis' repliek - en van vele andere geschriften uit de theoretische sociologie. Tot welke wereldvreemde verten het 'abstract theoretisch redeneren' kan leiden, blijkt bijvoorbeeld uit een bijdrage van Arthur L. Stinchcombe aan de discussie over het Davis-Moore-model. Hij opperde: 'Hoe groter het belang van posities, des te minder waarschijnlijk is het dat ze worden vervuld volgens ascriptieve[12] rekrutering' (Stinchcombe 1963, p. 805). Volgens deze 'hypothese', die inderdaad geheel in overeenstemming is met de logica van het model, zijn onder andere koningschap, vaderschap en moederschap onbelangrijke posities.

Het is niet moeilijk achter het stratificatiemodel van Davis en Moore bepaalde ideologische motieven te bespeuren. Maar behalve de drijfveer om een bestaande maatschappelijke orde als rechtvaardig te verklaren, is er waarschijnlijk ook een zuiver theoretische impuls in het spel, een behoefte aan systematiek ter wille van de systematiek, waaraan de werkelijkheidszin lijkt te zijn opgeofferd. Friedrich Nietzsche heeft eens opgemerkt: 'Ik wantrouw alle systematici en ga hen uit de weg. De wil tot het systeem is een gebrek aan rechtschapenheid' (Nietzsche 1889, p. 946). Wanneer we zien hoe sommige sociologen systematiek nastreven, is er wel enige reden om zijn argwaan te delen.

De geschriften van oorspronkelijke theoretici als Parsons, Homans en Davis bevatten behalve vernuftige synthetische constructies vaak ook interessante empirische illustraties. Ze hebben echter weer aanleiding gegeven tot commentariërende studies, waarin het contact met een herkenbare sociale werkelijkheid soms ver te zoeken is. Dit geldt bijvoorbeeld voor *De verklaring van het conflict* door R.A. de Moor (1961), een boek dat geheel gewijd is aan formele beschouwingen over begripsmatige aangelegenheden, zonder dat er ook maar één reëel sociaal conflict in wordt besproken.[13] Een recenter en bekender voorbeeld is *Modern Social Theory* van Percy S. Cohen (1968); ook dit boek is gevuld met louter formele argumenten over sociaal handelen, sociaal systeem en sociale verandering, met vrijwel geen enkele verwijzing naar feitelijke processen en gebeurtenissen. Het 'abstract theoretisch redeneren' heeft de laatste jaren een sterke impuls ontvangen van de General Systems Theory, een in beginsel veelbelovende aanpak (vgl. Rapoport 1968), die echter tot heel wat voorbarige schematiseringen heeft geleid, zoals in *Sociology and Modern Systems Theory* van Walter Buckley (1967), alweer een voornamelijk commentariërend werk dat nauwelijks enig inhoudelijk sociologisch inzicht verschaft. Het aantal voorbeelden zou gemakkelijk te vermeerderen zijn. Helaas heeft niet alleen het streven naar empirische precisie maar ook dat naar theoretische systematiek vaak weinig meer dan futiliteiten opgeleverd, futiliteiten die zich slechts ten koste van veel inspanning laten ontcijferen. Wie door dit soort sociologie te bestuderen hoopt meer inzicht te verwerven in problemen van het menselijk samenleven, wacht een zelfde teleurstelling als de matrozen in het openingslied van Irving Berlins musical *Follow the Fleet*:

> 'We joined the navy
> to see the world.
> But what did we see?
> We saw the sea.'[14]

Al bijna twintig jaar geleden constateerde Herbert Blumer dat de ‘theorie’ in de sociologie een heel aparte plaats inneemt, met eigen coryfeeën en met experts in het uitleggen van de bedoelingen van die coryfeeën. Ideeën, ontleend aan heel andere gebieden zoals de mechanica, de fysiologie, de evolutieleer en de psychoanalyse worden hier omgewerkt tot categorieën ter beschrijving van de sociale werkelijkheid. De aldus tot stand gekomen schema's leiden vaak een taai leven, gevoed door telkens nieuwe exegeten. Wanneer ze tenslotte verdwijnen en door andere theorieën worden vervangen, is dat niet omdat er in empirisch onderzoek twijfel is gerezen aan hun juistheid en bruikbaarheid, maar om heel andere redenen: omdat ze niet langer *zeitgemäss* zijn (Blumer 1969, p. 30; pp. 140-152; vgl. ook Gouldner 1970, p. 370).

Kenmerkend voor de meeste systematici in de twintigste-eeuwse sociologie is dat zij zoeken naar algemene principes van ‘het sociale handelen’ of ‘het sociale systeem’. Dit ‘zoeken naar universalia’ (Turner 1953) werkt ook door in de opzet en rapportering van veel empirisch onderzoek: specifieke situaties worden bestudeerd met het oog op de algemene regelmatigheden die er in verborgen liggen. Als werkelijk wetenschappelijk gelden pas die conclusies, die zich als tijdloze proposities laten formuleren.

Ook deze tendens is door Blumer bestreden. Afgaande op het voorbeeld van de natuurwetenschappen zijn sociologen te licht geneigd om de gegevens en de begrippen waar zij mee werken te beschouwen als niet aan tijd en plaats gebonden elementen, en om eenmaal gevonden relaties tussen deze elementen zonder meer generaliseerbaar te achten, mits maar aan bepaalde statistische voorwaarden is voldaan. Maar zij miskennen daarbij, zo merkt Blumer op, dat we in de sociologie te maken hebben met diverse soorten variabelen, die echter alle met elkaar gemeen hebben dat hun betekenis mede wordt bepaald door de specifieke context waarin ze zich voordoen. Dit geldt zowel voor a. de duidelijk aan een bepaalde tijd en plaats gebonden factoren zoals politieke partijvoorkeur, kerkelijke gezindte en schoolopleiding, als voor b. de in algemene termen gestelde theoretische categorieën zoals sociale integratie, anomie en vervreemding, als voor c. de algemene demografische factoren zoals leeftijd en geslacht.

Geen van deze variabelen is universeel en tijdloos. Bij type a. is dit zonder meer duidelijk: een categorie als ‘christelijk-historisch’ of ‘Mulo’ heeft slechts betekenis in de steeds veranderende context van de Nederlandse samenleving in de negentiende en twintigste eeuw. De variabelen van de typen b. en c. worden vaak wel als tijdloos

behandeld, alsof ze niet gebonden zijn aan historische 'hier en nu' constellaties. Ook de categorieën van het type b. echter blijken, ook al zijn ze in zeer algemene termen omschreven, in de praktijk steeds te worden 'geoperationaliseerd', dat wil zeggen 'op maat gesneden zodat ze beantwoorden aan de specifieke aard van de omstandigheden waaronder men het probleem bestudeert' (Blumer 1969, p. 130). En zelfs de variabelen van het type c. zijn niet vanzelfsprekend algemeen toepasbaar: leeftijd en geslacht kunnen binnen verschillende sociale contexten heel verschillende betekenissen hebben. De meeste sociologen die variabelenanalyse plegen gaan er echter ten onrechte van uit dat gelijk gedefinieerde factoren een zelfde betekenis en werking behouden, ongeacht de situatie waar ze in voorkomen.[15]

Een soortgelijke kritiek is naar voren gebracht door Norbert Elias. Ook hij wijst op de neiging om variabelen te isoleren uit de context waarvan ze deel uitmaken, en om de veranderlijkheid van die context buiten beschouwing te laten. In een treffend beeld vergelijkt hij het maatschappijmodel van Talcott Parsons met het stel kaarten in de hand van een speler: de samenstelling verschilt van keer tot keer, maar de kaarten zelf blijven stuk voor stuk gelijk (Elias 1969a, I, p. xiv). Elias' eigen werk vormt een consequente poging om aan te tonen, dat elke verandering in de sociale eenheden, oftewel de figuraties die mensen met elkaar vormen, erop neerkomt dat de 'elementen' in deze eenheden, namelijk de mensen zelf, eveneens veranderen.[16]

Sociologen als Blumer en Elias streven naar een sociologie die meer 'realistisch' is: minder abstract analytisch volgens een aan de natuurwetenschappen ontleend model, meer afgestemd op de eigen, veranderlijke aard van de sociale werkelijkheid (vgl. Elias 1971c). Een probleem hierbij is in hoeverre dit streven te verenigen valt met de criteria precisie en systematiek, die immers een zekere standaardisering in de waarnemingen en de begrippen vergen. Blumer erkent deze noodzaak wel, maar hij meent dat de meeste van zijn collega's zich er te sterk door hebben laten leiden: de balans is veel te ver doorgeslagen in de richting van de gestandaardiseerde technieken en theorieën. Deze sociologen leven in een ivoren toren, waar zij elkaar en zichzelf allerlei geleerde schijnproblemen voorleggen; zij doen niet meer aan 'direct onderzoek van de empirische sociale wereld' en zien dientengevolge niet wat er eigenlijk aan de hand is, 'what is really going on' (Blumer 1969, pp. 47-60).

Blumers kritiek mag, vooral in een korte parafrase, wat overtrok-

ken klinken; maar wie de sociologische vakliteratuur enige tijd volgt, zal moeilijk kunnen ontkennen dat hij in vele gevallen gelijk heeft. Vele monografieën en tijdschriftartikelen zijn geschreven met de bedoeling de relaties tussen abstracte factoren vast te leggen - of het nu gaat om 'determinanten van het vrijetijdsgedrag' (Wippler 1968), om het verband tussen sociale mobiliteit en statusdiscrepantie (Jackson en Curtis 1972), of om de vraag waardoor de structuur van organisaties primair wordt bepaald: door hun omvang of door hun technologie (Child en Mansfield 1972). De opzet is telkens weer het toetsen van in algemene termen gestelde hypothesen omtrent variabelen die even tijdloos worden opgevat als chemische elementen of mechanische krachten. De contexten waarbinnen de bestudeerde relaties zich voordoen vallen onder het 'ceteris paribus'.

Het zoeken naar een meer realistische sociologie kan verschillende vormen aannemen. Een daarvan wordt vertegenwoordigd door Barney Glaser en Anselm M. Strauss met *The Discovery of Grounded Theory* (1967), een programmatisch boek gericht tegen het idee dat de voortgang van de sociologie het best gediend zou zijn met het ontwerpen van logisch opgezette theorieën die vervolgens in empirisch onderzoek moeten worden getoetst. Glaser en Strauss erkennen wel het belang van theorieën, maar menen dat deze uit het onderzoek moeten voortkomen en er niet aan moeten voorafgaan. Hun betoog is niet vrij te pleiten van een te naïef inductionisme en daarin is het weer niet geheel consequent (vgl. Brown 1973), maar gezien de huidige voorkeur voor hypothetisch-deductieve modellen in de sociologie geven zij een nuttig tegenwicht. Nog extremer is de door enkelen gepropageerde 'naturalistische' sociologie, met als ideaal een zo 'natuurgetrouw' mogelijke weergave van de sociale werkelijkheid (Matza 1969; ook Blumer 1969, pp. 46 en 152). Hoewel de aanhangers van deze richting kunnen bogen op enkele interessante studies (bijv. Polsky 1967), kan een 'naturalistische' aanpak toch moeilijk als de alleenzaligmakende methode in de sociologie worden aangeprezen. We kunnen de problemen van precisie en systematiek niet oplossen door ze simpelweg te negeren, vertrouwend op de eigen opmerkingsgave en redeneerkunst.

De voorstanders van een minder theoretisch belaste sociologie wijzen vaak op het werk van Erving Goffman, dat primair berust op scherpe waarnemingen van hoe mensen zich in allerlei sociale situaties gedragen - waarnemingen die niet in tabellen of schema's zijn verwerkt, maar op bijna anekdotische wijze worden gepresenteerd. Als een moderne memoirist weet hij de toneelmatige, rituele en op

effect berekende kanten van het gedrag naar voren te halen. Maar hoewel hij zich onthoudt van formele hypothesen en toetsingen, verschilt zijn werk qua pretentie toch nauwelijks van dat van meer expliciete theoretici als Homans en Blau. Met zijn vlot casuïstische betoogtrant laat hij in het midden hoe ver de geldigheid van zijn beschouwingen reikt. In het 'dramaturgische perspectief' dat hij hanteert (Goffman 1959, p. 238-255), ligt het accent geheel en al op de handelende personen die elkaar via slimme strategieën trachten te overtroeven.[17] Evenals de ruiltheoretici besteedt Goffman bijna uitsluitend aandacht aan hetgeen zich afspeelt binnen gegeven omstandigheden, zonder zich te bekommeren om de bredere maatschappelijke ontwikkelingen waaruit deze omstandigheden resulteren. Waarschijnlijk is echter het soort gedragingen dat hij voor zijn analyses uitzoekt juist typerend voor zeer bepaalde maatschappelijke figuraties (vgl. Elias 1969a; 1969b).

Het streven naar een meer realistische sociologie heeft een nogal merkwaardige wending genomen bij degenen die, zoals Jack D. Douglas, aansluiting zoeken bij de fenomenologie. In zijn eerste werk, een kritische analyse van Durkheims *Le suicide*, kwam Douglas (1967) tot de conclusie dat zowel Durkheims statistische gegevens als zijn theoretische interpretaties met de nodige scepsis moeten worden bekeken. Op grond hiervan is Douglas ook een sterke argwaan gaan koesteren jegens de gestandaardiseerde procedures van onderzoek en theorievorming die in de Amerikaanse sociologie in de jaren vijftig opgeld deden. Tegelijk is hij echter diep doordrongen van een behoefte om wetenschappelijk - hetgeen voor hem vooral impliceert: niet-impressionistisch - te werk te gaan. Een naïef realisme à la Blumer biedt hem hiervoor geen garanties; in de fenomenologie hoopt hij de aanzet te kunnen vinden voor een kennistheoretisch beter gefundeerde sociologie, die tegelijk recht doet aan de eigen aard van de sociale werkelijkheid (vgl. Douglas 1970d).

Ook anderen voelen zich tot deze richting aangetrokken. Hun grote inspirator is Alfred Schutz. Het merkwaardige feit doet zich nu voor dat een aantal sociologen, teleurgesteld in het te abstracte getheoretiseer à la Parsons, hun toeverlaat zoeken bij een filosoof, die zich in zijn streven naar systematiek nog consequenter 'analytisch' en bewust 'wereldvreemd' heeft opgesteld dan Weber en Parsons in hun meest theoretische momenten (vgl. pp. 133-134).

Een aantal in het Engels geschreven publikaties van Schutz geven blijk van een oprechte poging om moeilijk formuleerbare gedachten zo eenvoudig mogelijk onder woorden te brengen. In het werk van

zijn leerlingen is juist van deze ongetwijfeld ten koste van grote denkinspanning verworven eenvoud vaak weinig terug te vinden. Zij schijnen er eerder een behagen in te scheppen het hun lezers zo lastig mogelijk te maken. Onder het motto 'terug naar de elementaire ervaringscategorieën' spinnen zij ingewikkelde woordwebben, waarin termen als intentionaliteit en reductie de plaats lijken in te nemen van functie, structuur en systeem in een eerder jargon.[18] Zo dreigt de nieuwe fenomenologische richting in de sociologie nog scholastischer te worden dan het destijds niet zonder reden als nieuwe scholastiek gekarakteriseerde structureel-functionalisme (B. Moore 1958). Niet alleen vertonen de aanhangers een voorliefde voor abstract theoretische uiteenzettingen, ze leggen bovendien een sterke neiging tot schoolvorming aan de dag, met alle daarbij horende pedanterieën. Wie is zuiver genoeg in de leer om de titel fenomenologisch socioloog (of, in andere gevallen, van etnomethodoloog) te mogen voeren? - Dit wordt de inzet van ernstige polemieken (bijvoorbeeld Zimmerman en Wieder 1970; Heap en Roth 1973; voor een kritiek, zie Goldthorpe 1973.)

Deze polemieken brengen, evenals indertijd de discussies rond het stratificatiemodel van Davis en Moore, enkele minder manifeste functies van de systematiek in de sociologie naar voren. Het systeem voorziet in een behoefte aan intellectuele zekerheid, en het geeft identiteit aan een besloten, zichzelf superieur achtende groep. Er gaat van een geordend intellectueel systeem een belofte uit van weten en begrijpen. Wie het verbale schema kent, weet hoe de wereld in elkaar zit - het is deze suggestie die de verleiding van een strakke systematiek voor vele sociologen sinds Comte onweerstaanbaar heeft gemaakt. Bovendien verschaft het beheersen van de terminologie die hoort bij een bepaald systeem toegang tot een kring van ingewijden en gelijkgezinden.

De functie van sociale exclusiviteit komt voor op verschillende niveaus, zowel binnen de wereld der sociologen als in de relaties tussen sociologen en anderen. Buitenstaanders worden geïmponeerd en op een afstand gehouden door het jargon; studenten moeten zich het jargon eigen maken om het brevet socioloog te verdienen. Leerboeken in de sociologie bestaan vanouds voor een belangrijk deel uit termen en definities; een inleiding als *Moderne sociologie* van Van Doorn en Lammers (1959) laat zich bestuderen als een beredeneerd lexicon. Studenten die blijk geven de termen in hun onderling verband te kennen, slagen voor hun tentamen en komen een stapje dichter bij de titel socioloog.

Sociologische systemen hebben gewoonlijk ook bredere levens-

beschouwelijke en politieke implicaties. Verschillende critici hebben gewezen op de ideologische impulsen achter de ordeningsdrang van Parsons; en ook al kan hiermee het hele parsoniaanse systeem zeker niet worden verklaard en afgedaan, voor de constatering dat er van deze fraaie schema's iets geruststellends kan uitgaan, is toch wel veel te zeggen: het is niet de slechtste aller werelden die zich zo systematisch laat beschrijven (vgl. Dahrendorf 1958; Gouldner 1970). In fenomenologisch georiënteerde beschouwingen is vaak een morele teneur te herkennen: de nadruk op het individuele bewustzijn en de intenties past uitstekend in de ethische en theologische tradities die de persoonlijke gezindheid voorop stellen. Ruil- en strategiemodellen à la Homans en Goffman daarentegen bevatten een hardere, meer cynische moraal: waar het in de maatschappij op aankomt, is sterk en slim zijn.

Het verband tussen sociologische theorie en ideologie komt het meest openlijk tot uiting in het marxisme. Het marxisme gaat in zijn oorspronkelijke vorm uit van mensen in het meervoud (vgl. p. 83) en niet, zoals de fenomenologie, van ‘de mens’ als een individueel subject; het berust bovendien op een ontwikkelingsperspectief en niet zoals de fenomenologie op een statisch ‘homo clausus’ mensbeeld (vgl. Elias 1969a, 1, p. il). Om deze beide redenen biedt het in aanleg een meer realistische kijk op samenlevingen. Maar mede ten gevolge van zijn politieke uitwerkingen is het marxisme meer dan enig ander sociologisch perspectief het onderwerp geworden van theoretische controversen, waarin de tegenstanders elkaars ware orthodoxie betwisten. Zowel in hun onderlinge polemieken als in hun kritiek op de burgerlijke sociologie betonen vele marxistische sociologen zich zo mogelijk nog ‘scholastischer’ dan functionalisten of fenomenologen. De neiging tot schoolvorming en verkettering is onder hen heel sterk. Daar waar het marxisme de officiële staatsleer is, wordt het systeem tot een alomvattend onaantastbaar dogma (vgl. Leff 1969; Lichtheim 1964). Het is waarschijnlijk onder meer uit weerzin tegen de leerstellingen van het Sowjet-marxisme, dat sommige critici zoals Karl R. Popper (1957) gekomen zijn tot een integrale afwijzing van alle sociologische ontwikkelingstheorieën.

De intellectueel oriënterende functie van de systematiek is nauw verbonden met andere sociale functies. Sociologische systematici leveren een taal om over de sociale werkelijkheid te spreken en te schrijven. De grondstructuur van die taal is ontleend aan de omgangstaal van de samenleving waartoe zij behoren; maar daarop voortbordurend trachten zij nieuwe termen en zinswendingen in te voeren, die

het mogelijk moeten maken de sociale werkelijkheid beter onder woorden te brengen.

Dit 'beter onder woorden brengen' is een belangrijk aspect van de betweterij die sociologen eigen is. Hun taalvernieuwingen zijn bedoeld als aanvullingen en correcties op de dagelijkse omgangstaal. Vaak echter worden ze slechts ervaren als pedante barbarismen; een van de stereotypen van de socioloog is die van een jongleur met jargon. Ondanks deze weerstanden zijn diverse sociologische termen toch min of meer tot het algemeen geletterd spraakgebruik doorgedrongen, zoals rolconflict, mobiliteit, referentiegroep, afwijkend gedrag. De meest algemene sociologische begrippen als sociale structuur, maatschappij en rol worden nauwelijks als typisch sociologisch ervaren; hetgeen uiteraard zonder meer geldt voor 'gewone' woorden als macht en gezag.

De wijze waarop mensen over de sociale werkelijkheid spreken, is van belang voor hun beleving vàn de sociale werkelijkheid, en is daarom mede bepalend vóór de sociale werkelijkheid waarvan zij deel uitmaken. Het maakt verschil of men de samenleving definieert in termen van een stratificatiemodel à la Davis en Moore, dan wel van een marxistisch klassenmodel. In het eerste geval zal men de verdeling van macht en bezit in de landen van West-Europa en de Verenigde Staten opvatten als een continuüm, dat misschien niet ideaal, maar ook niet geheel en al verwerpelijk, en bovendien voor geleidelijke hervorming vatbaar is. In het tweede geval zal men een scheiding zien tussen kapitaal en arbeid, tussen de bezitters en de niet-bezitters van de produktiemiddelen, een scheiding die groot maatschappelijk onrecht teweegbrengt, en die slechts door een revolutionaire ingreep teniet gedaan kan worden. De talen waarin men de sociale ongelijkheid registreert hebben implicaties voor de houding die men er tegenover inneemt.

Zo kunnen sociologische systemen voor bepaalde groeperingen meer of minder relevant zijn, omdat er richtlijnen uit kunnen worden afgeleid voor morele en politieke stellingname. Dit betekent echter niet dat de systematiek in de sociologie zonder meer ondergeschikt zou zijn aan de relevantie. Voor de sociale werkelijkheid geldt evenals voor de organische en de anorganische natuur dat er diverse talen zijn om gebeurtenissen te conceptualiseren. Sommige van die talen zijn meer adequaat dan andere: ze bieden betere mogelijkheden om te komen tot generalisaties en onderscheidingen, die met waarneembare gebeurtenissen corresponderen. Het is een uitdaging voor de systematici in de sociologie om onze taalmogelijkheden in dit opzicht te ontwikkelen.

Woorden en cijfers zijn de symbolen waarin we over de sociale werkelijkheid spreken. Over het probleem hoe we cijfers op verantwoorde wijze kunnen hanteren zijn tamelijk nauwkeurige regels ontwikkeld, vastgelegd in wat tegenwoordig ‘statistiek’ heet. Het zou handig zijn als er even duidelijke handleidingen bestonden voor de omgang met woorden; als pendant van de ‘statistiek’ zou dit de ‘semantiek’ kunnen heten.[19] Evenals in de statistiek gebruik wordt gemaakt van de wiskunde, zo zouden in de sociologische semantiek stukken logica verwerkt kunnen worden, met name relationele logica. Ook bepaalde ideeën van sterk taalbewuste filosofen als Ludwig Wittgenstein en Gilbert Ryle zouden hier met vrucht kunnen worden toegepast. In ieder geval is het nodig dat we niet zonder meer genoegen nemen met de overgeleverde ‘naïeve’ taalmogelijkheden, maar ons ook niet krampachtig vastklampen aan uitdrukkingsvormen die geïnpireerd zijn op al even traditionele idealen van mathematische of logische zuiverheid.[20]

Eindnoten:

1 (p. 49) De geschiedenis van de natuurwetenschappen biedt hiervan talrijke voorbeelden. Een levendige autobiografische beschrijving geeft Watson (1968). In *The Discovery of Grounded Theory* (1967) schrijven Glaser en Strauss nogal laatdunkend over de ‘theoretische kapitalisten’ die theorieën ontwerpen om ze door het onderzoekersproletariaat te laten toetsen. De wrevel van Glaser en Strauss wordt begrijpelijk wanneer we lezen hoe Amitai Etzioni een theoretische turf van 600 pagina's durft aan te bieden met de nonchalante mededeling: ‘de kracht van de proposities die deze theorie voortbrengt moeten (sic) nog getoetst worden in het empirisch onderzoek en de sociale actie’ (Etzioni 1968, p. x).

2 (p. 53) Over invloeden van Sorokin op Parsons, zie Sorokin (1966, pp. 419-440).

3 (p. 53) Het citaat is oorspronkelijk van de fysioloog L.J. Henderson, die op zowel Parsons als Homans een grote invloed heeft uitgeoefend. Henderson op zijn beurt was zeer onder de indruk van Pareto.

4 (p. 54) Zie vooral Parsons (1961) en (1970). Voor sympathiserende commentaren, zie Devereux (1961; nog altijd de beste inleiding tot het werk van Parsons) en Toby (1972). Een afgewogen overzicht in het Nederlands geeft Nijhoff (1973).

5 (p. 54) Typerend in dit opzicht zijn de ontwikkelingen in Parsons' ideeën over de zogenaamde patroonvariabelen (*pattern variables*). Deze ideeën komen al voor in zijn vroegste werk, zoals de studie over de professies, waarin hij aantoont dat bijvoorbeeld een medicus zich bij de uitoefening van zijn beroep laat leiden door een ander soort overwegingen dan een zakenman. De verschillen liggen niet in hun beider persoonlijkheidsstructuur, maar in een afwijkende institutionele setting, die een anders georiënteerde handelwijze vooronderstelt (Parsons 1951, pp. 428-479).
Tot de handelingsoriëntatie van de medicus behoort dat hij rekening houdt met de belangen van zijn patiënt; de vertrouwensrelatie arts-patiënt dient van de zijde van de arts *collectivity-oriented* te zijn. Deze oriëntatie past bij het type samenleving dat Ferdinand Tönnies (1887) *Gemeinschaft* had genoemd; tegelijk echter is de moderne medicus een duidelijke vertegenwoordiger van de *Gesellschaft*. Voor Parsons was deze constatering aanleiding om Tönnies' begrippenpaar nader te ontleden. Hij kwam zo tot vijf in principe van elkaar onafhankelijke tegenstellingen, die de oriëntatie van het handelen bepalen:
    1. particularistisch - universalistisch
    2. affectief-neutraal
    3. diffuus - specifiek
    4. op kwaliteit georiënteerd - op prestatie georiënteerd
    5. op de collectiviteit georiënteerd - op het eigen zelf georiënteerd.

De vijfde patroonvariabele is later vervallen verklaard. Met de resterende vier bleek het mogelijk allerlei ingenieuze combinaties te leggen met de vier functionele subsystemen. In de loop der jaren zijn deze combinaties nogal eens verschoven, hetgeen de studie van de leer der patroonvariabelen tot een tijdrovende zaak maakt. Zo is het van belang te weten of een patroonvariabele primair betrekking heeft op de attitude van de 'actor' zelf dan wel op datgene wat voor de 'actor' aan de anderen met wie hij in relatie treedt van belang is (de 'modaliteit van het object'); echter, zelfs ten aanzien van dit principiële onderscheid zijn verschuivingen opgetreden: 'diffuus-specifiek', aanvankelijk een attitudevariabele, is van plaats verwisseld met 'universalistisch-particularistisch', en geldt nu al een aantal jaren als modaliteitsvariabele. Trouwens, ook de benamingen van de typen patroonvariabelen zijn gewijzigd: de 'attitude- of oriëntatievariabelen' heten nu 'oriëntatievariabelen', de 'object-modaliteitsvariabelen' heetten eerst 'object-categoriseringsvariabelen'. De wetenschap staat niet stil. Vgl. Parsons, Bales en Shils (1953, p. 180) en Parsons (1970, pp. 46-47). Zie ook Parsons (1967, pp. 192-219 en 521-536) en Elias (1969, 1, p. xiv).

6 (p. 55) Het verwarren van definiërende en empirische uitspraken komt in de sociologie vaker voor. Bijvoorbeeld: 'Onder sociale controle zullen wij verstaan: het geheel van factoren, dat bepaalde evenwichtstoestanden in een sociaal systeem handhaaft of herstelt' (Van Doorn en Lammers 1959, p. 214), en: 'Een bepaalde evenwichtstoestand in het sociale leven is immer een gevolg van het geheel van interdependente mechanismen van sociale controle' (idem, p. 275).

7 (p. 55) In *Social Behavior* (1961) zoekt Homans een nog zuiverder behavioristisch uitgangspunt; maar ook hier raakt hij verstrikt in de door hem miskende problematiek van het *Verstehen*. (Vgl. wat hierboven op p. 132 e.v. is opgemerkt over deze problematiek.)

8 (p. 56) Bekend is ook de propositie: 'hoe hoger de rang die een persoon in een groep inneemt, des te dichter komen zijn activiteiten overeen met de normen van de groep' (Homans 1950, p. 141). De reële mogelijkheid dat een heerser de 'normen van de groep' negeert en zijn eigen normen dicteert, valt hier onder het *ceteris paribus*; de machtsverhoudingen lijken slechts te verwaarlozen *other things*. (Vgl. Sorokin 1956, pp. 541-543).

9 (p. 56) Het dichtst bij een definitie komt nog de volgende omschrijving: 'sociale ruil zoals de term hier wordt gebruikt, verwijst naar vrijwillige handelingen van individuen, die gemotiveerd zijn door de opbrengsten die ze verwacht worden op te leveren en die ze gewoonlijk in feite ook opleveren van anderen' (Blau 1964, p. 91). Blaus model is sterk geïnspireerd op een studie van Emerson (1962); voor een grondige kritiek op het betoog van Emerson, zie Marijnen (1972).

10 (p. 59) Een andere 'klassieke' uiteenzetting van het structureel-functionalisme is Aberle e.a. (1950).

11 (p. 60) Uit de overvloed van literatuur die deze stelling bevestigt, wijs ik vooral op Tawney (1952) en Lewis (1961). Tawney noemt als de voornaamste consequenties van de ongelijke verdeling van inkomens en bezit in Groot-Brittannië: het misbruik van beperkte hulpbronnen voor het produceren of in stand houden van kostbare futiliteiten; het onderontwikkeld laten van de capaciteiten van de grote meerderheid van de bevolking; het ontstaan van een jungle van gevestigde belangen die zich tegen iedere rationele hervorming verzetten; en een voortdurende, soms sluimerende, soms oplaaiende klassenstrijd, met alle gevolgen vandien (Tawney 1952, pp. 27-28).

12 (p. 60) 'Ascriptief', het adjectief dat past bij 'ascriptie' of 'toewijzing', wordt in de sociologische literatuur meestal behandeld als de tegenhanger van 'prestatie' (*achievement*). Een probleem bij dit begrippenpaar is dat toewijzing en prestatie vaak lastig uit elkaar te houden zijn. Hoe lang geldt een prestatie als prestatie? Wanneer wordt een positie die men verwierf op grond van een eens verrichte prestatie ascriptief? En zijn niet vele prestaties te danken aan een ascriptieve voorsprong? Het is moeilijk aan de indruk te ontkomen dat het hier gaat om een enigszins ideologisch getint contrast.

13 (p. 61) Vgl. mijn recensie in de *Sociologische Gids* x, pp. 215-216.

14 (p. 61) Hetzelfde sentiment is in meer prozaïsche woorden vertolkt door Colfax en Roach (1971, p. 7): 'Zij die gingen studeren met de bedoeling vaardigheden te verwerven om zich met *sociale* kwesties te kunnen bezighouden, merkten dat zij in plaats daarvan verplicht werden zich bezig te houden met kunstmatige schoolse *sociologische* kwesties', waaraan zij nog toevoegen: 'zij die gemotiveerd waren door een gevoel van *sociale* verantwoordelijkheid kwamen tot de ontdekking dat ze gesocialiseerd werden in een coterie waarbinnen *professionele* verplichtingen voorop stonden'.

15 (p. 63) Een belangrijk deel van de sociologische vakliteratuur behoort tot het genre van de variabelenanalyse. Het in hoofdstuk 3 besproken onderzoek van R. Wippler (1968) is een goed voorbeeld van primaire variabelenanalyse: de gegevens zijn voor het onderzoek in kwestie verzameld. Daarnaast worden er veel secundaire analyses gepleegd op al eerder, voor andere doeleinden verzameld materiaal. De *Sociologische Gids* van maart-april 1970 bevatte twee voorbeelden van dit laatste genre, die Blumers bezwaren duidelijk illustreren. Zo trachtte J. Pool (1970) een verband te ontdekken tussen veeltaligheid en economische ontwikkeling in de Derde Wereld door toetsing van de volgende vier hypothesen:

‘1a. Indien hoge veeltaligheid, dan lage economische ontwikkeling.
1b. Indien hoge economische ontwikkeling, dan lage veeltaligheid.
2a. Indien lage veeltaligheid, dan hoge economische ontwikkeling.
2b. Indien lage economische ontwikkeling, dan hoge veeltaligheid.’

Koopmans (1970) besprak een aantal algemene proposities van het type:

‘a. Materiële achteruitgang geeft aanleiding tot onrust.
b. Materiële vooruitgang geeft aanleiding tot onrust.
c. Stagnatie van vooruitgang geeft aanleiding tot onrust.’

Geen van de door Pool en Koopmans geformuleerde proposities bleek algemene empirische geldigheid te bezitten, hetgeen niemand zal verwonderen die het in feite on-algemene van de gebruikte begrippen herkent. Hier is Blumers opmerking over ‘attenderende begrippen’ (*sensitizing concepts*) van toepassing: ‘datgene waar we naar verwijzen met een gegeven begrip neemt een verschillende vorm aan in ieder empirisch geval’ (Blumer 1969, p. 149).

16 (p. 63) Zie voor theoretische uiteenzettingen over deze problematiek, behalve Elias' hoofdwerk (1969a), vooral ‘Problems of Involvement and Detachment’ (1956; Nederlandse vertaling in Elias, *Sociologie en geschiedenis*, 1971a, pp. 157-203) en de inleiding tot *The Established and the Outsiders* (1965, pp. 1-12). Zie ook Goudsblom (1970) en (1973).

17 (p. 65) Goffman stelt zijn dramaturgisch perspectief naast het technische, het politieke, het structurele en het culturele - een viertal waarin het niet moeilijk is een sterke verwantschap met Parsons' LIGA-systeem te herkennen. Zie hierboven p. 67; voor het onderscheid ‘structureel’-‘cultureel’, vgl. noot 11 van hfdst. 4, p. 164.

18 (p. 66) *The Social Construction of Reality* van Berger en Luckmann (1967) is één voorbeeld uit vele van de in de fenomenologische sociologie aanwezige tendens tot statisch en abstract filosoferen. Het boek is geschreven vanuit wat Elias (1971c, p. 47) heeft gekenschetst als het in de Europese filosofie dominerende ‘egocentrische’ wereldbeeld; dit blijkt duidelijk uit de manier waarop de schrijvers de in hun betoog centrale categorie ‘alledaagse werkelijkheid’ invoeren: ‘de werkelijkheid van het alledaagse leven is georganiseerd rond het “hier” van mijn lichaam en het “nu” van mijn heden’ (p. 22). We kunnen ons bij een passage als deze overigens afvragen, of ze wel van veel filosofische subtiliteit getuigt: is het ‘nu’ dan niet ‘van mijn lichaam’, en het ‘hier’ niet ‘van mijn heden’? (Vgl. ook de opmerking van William James 1890, 1, p. 608: ‘Waar is het, dit heden? Het is gesmolten in onze greep, vervlogen eer we het konden aanraken, verdwenen in het moment van wording.’) Weinig subtiel zijn ook de vele reïficerende uitspraken, zoals: ‘de werkelijkheid van het alledaagse leven tracht de problematische sector te integreren in wat reeds onproblematisch is’ (p. 24; in plaats van ‘reeds’ had evengoed ‘nog’ kunnen staan). Merkwaardig is dat terwijl Berger en Luckmann iedere band met het *verleden* van hun fenomenologische beschrijving van bewustzijnsinhouden uitsluiten, zij de gerichtheid op de *toekomst* er wel heel nadrukkelijk in verdisconteren. Hierin doet zich waarschijnlijk, zoals in hun hele sterk subjectivistische benadering, de invloed gelden van een moralistische denktraditie, waarin de individuele verantwoordelijkheid voorop staat.

19 (p. 69) Aanzetten in deze richting zijn onder meer te vinden bij de beoefenaren van de door Alfred Korzybski op gang gebrachte ‘algemene semantiek’. Vgl. Hayakawa (1964).

20 (p. 69) Een te eenzijdige aandacht voor logische systematiek is ook het bezwaar van Lachenmeyers studie onder de veelbelovende titel ‘de taal van de sociologie’ (1971).

4
Reikwijdte: sociologie en de problemen van het samenleven

Specialisten zijn, naar een bekend gezegde, mensen die hoe langer hoe meer weten van hoe langer hoe minder. Hun kennis mag al uitmunten door precisie en systematiek, maar de reikwijdte is gering. Ook sociologen zijn steeds meer specialist geworden. Voor de meesten van hen zal reikwijdte klinken als een wat ouderwetse kennisideaal, dat past bij een negentiende-eeuws streven naar encyclopedische volledigheid. De sociologie is geworden tot een tamelijk nauw omschreven academische discipline, één specialiteit te midden van vele andere en zelf bovendien in toenemende mate versnipperd in deelgebieden.

Het ideaal van een sociologische theorie die 'alle aspecten van het menselijk samenleven in alle tijden' bestrijkt, stelt ons inderdaad voor een onmogelijke opgave. Er moet, hoe dan ook, op worden afgedongen; de vraag is alleen: hoeveel?

Deze vraag is niet slechts van theoretisch-beschouwelijke aard. Ze hangt nauw samen met het probleem van het wetenschappelijk aanzien van de sociologie, in de ogen van anderen en van de sociologen zelf. Met hoeveel onzekerheid mogen we genoegen nemen ter wille van een grote reikwijdte van onze kennis? Mag alleen die kennis die voldoet aan hoge eisen van precisie en systematiek tot de sociologie worden gerekend, of mogen we ook vagere, minder fraai geformaliseerde inzichten toelaten? Dit soort problemen betreffen de afgrenzing van de sociologie ten opzichte van als niet-wetenschappelijk te beschouwen opvattingen omtrent de sociale werkelijkheid. Daarnaast zijn er problemen betreffende de grenzen met andere wetenschappen, zoals de psychologie of de economie. Hoe regelen we de relaties met deze andere wetenschappen? Hoe beducht moeten we zijn voor het in het academisch milieu vanouds afgekeurde betreden van andermans vakgebied? Over al deze kwesties bestaan er onder sociologen zowel 'isolationistische' als 'expansionistische' stromingen.

Comte huldigde een onverbloemd expansionistisch standpunt. Evenmin als de andere negentiende-eeuwse sociologen bekommerde hij zich om disputen over academische grensoverschrijdingen. Sociologie was voor hem een ander en beter woord voor 'sociale fysica'; en 'sociale fysica' betekende zoveel als 'sociale wetenschap'. De sociolo-

gie als de wetenschap van het sociale zou zowel de sociale dynamica moeten omvatten als de sociale statica, dat wil zeggen zowel de ontwikkeling van de mensheid vanaf de vroegste tijden als de structuren die de maatschappelijke orde van moment tot moment bepalen. De ontwikkeling van de mensheid is in de visie van Comte primair bepaald door de ontwikkeling van het menselijk denken en weten; ook dit behoort tot het studieterrein van de sociologie. Daarmee wordt ook de wetenschappelijke specialisatie, die in de moderne tijd in steeds sneller tempo voortschrijdt en waarvan de sociologie zelf een voortbrengsel is, een typisch sociologisch probleem: we hebben hier te maken met een proces van sociale differentiatie, waarbij de integratie ten achter dreigt te raken. Het ontwikkelingsniveau van een maatschappij is in hoge mate bepalend voor de ontwikkelingskansen van alle individuele leden; ook individueel-psychische verschijnselen kunnen daarom door sociologische studie beter begrepen worden. Bestrijkt de sociologie aldus praktisch alle aspecten van het menselijk samenleven in alle tijden, de uiteindelijke bekroning van deze zo breed opgevatte wetenschap zal moeten liggen in haar bijdrage tot een betere maatschappelijke orde. Zo culmineert Comtes sociologie in een politieke en morele theorie.

Ook Marx, die zichzelf weliswaar nooit socioloog genoemd heeft, liet zich weinig gelegen liggen aan academische onderscheidingen. Hij meende in de produktieverhoudingen de meest fundamentele krachten te hebben ontdekt, die alle maatschappelijke verschijnselen doortrekken; zoals hij het zelf in een beroemde passage formuleerde:

> ‘In de maatschappelijke produktie van hun leven gaan de mensen bepaalde, noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke verhoudingen aan, produktieverhoudingen, die aan een bepaalde trap van ontwikkeling van hun materiële produktiekrachten beantwoorden. Het geheel van deze produktieverhoudingen vormt de economische structuur van de maatschappij, de reële basis, waarop zich een juridische en politieke bovenbouw verheft en waaraan bepaalde maatschappelijke bewustzijnsvormen beantwoorden. De wijze van produktie van het materiële leven bepaalt het sociale, politieke en geestelijke levensproces in het algemeen. Het is niet het bewustzijn van de mensen, dat hun zijn, maar omgekeerd, hun maatschappelijk zijn, dat hun bewustzijn bepaalt’ (Marx 1859, pp. 8-9).

In deze, misschien wel de meest geciteerde passage uit de hele sociologie, wordt nadrukkelijk een verband gelegd tussen de economische structuur en alle andere aspecten van het samenleven. Over de bete-

kenis van de term ‘economisch’ is verschil van mening mogelijk; zo ook over de manier waarop we ons de relatie tussen economische onderbouw en juridische, politieke enz. bovenbouw moeten voorstellen (vgl. Elias 1971b). Er kan echter geen twijfel bestaan aan het belang van het hier kernachtig geformuleerde inzicht, dat er een nauwe samenhang bestaat tussen de ‘laag-bij-de-grondse’ economische activiteiten van mensen en de meer ‘verheven’ kanten van hun bestaan. Dit inzicht heeft allerlei nieuwe probleemgebieden geopend, zoals dat van de kennissociologie. De al te cruë oorspronkelijke conceptualisering volgens welke de ontwikkeling van de samenleving bepaald wordt door duidelijk gestructureerde economische processen enerzijds, en een ‘oneindige hoeveelheid toevalligheden’ (Engels 1890, p. 463) anderzijds, heeft weer aanleiding gegeven tot tal van kritische studies, waarvan die van Max Weber over de relatie tussen protestantisme en kapitalisme wel de bekendste is. Niet ten onrechte is er gezegd, dat een groot deel van de twintigste-eeuwse sociologie bestaat uit een debat met de geest van Marx (Salomon 1945; Zeitlin 1968).

Hoe moeilijk het overigens is een veelomvattend perspectief op de samenleving adequaat onder woorden te brengen, blijkt niet alleen uit termen als onderbouw en bovenbouw, maar ook uit de zinswending ‘van hun wil onafhankelijke verhoudingen’. Sociale ontwikkelingen kunnen een verloop hebben, dat geen van de er in betrokken individuen gewild heeft; dit neemt niet weg dat deze ontwikkelingen de resultante zijn van de min of meer bewust bedoelde en gewilde handelingen van soms samenwerkende, soms wedijverende of elkaar bestrijdende individuen. Het probleem bij de conceptualisering schuilt niet alleen hierin, dat de individuele wilsbesluiten waaruit de sociale ontwikkelingen resulteren, op zichzelf weer in sterke mate bepaald zijn door eerdere sociale ontwikkelingen; een extra complicatie is nog dat sommige mensen dank zij hun sociale positie heel wat meer te willen hebben dan de meeste anderen.

Aan de meeste problemen waarmee Comte en Marx zich bezighielden, hebben de sociologen van rond de eeuwwisseling verder gewerkt. Er werd daarbij ook een nieuw thema aan de orde gesteld, namelijk de begrenzing van de sociologie. De voorstanders van de invoering van de sociologie als universitair vak ervoeren de universele pretenties van weleer als enigszins gênant, te meer daar deze pretenties niet geleid hadden tot een onomstreden algemene theorie. Bovendien was er de noodzaak het nieuwe vak in te voegen in een schema van academische arbeidsverdeling, waarin op vele terreinen reeds lang gevestigde claims rustten.

Met name Durkheim, Weber en Simmel hebben zich in de discussies over de identiteit, de wetenschappelijke status en de grenzen van de sociologie duidelijk uitgesproken. Van hen vertegenwoordigt Durkheim het meest een 'expansionistisch' standpunt tegenover andere sociale wetenschappen, reden waarom hem wel 'sociologisme' is verweten (bijv. Kruijt 1960, p. 415). Al zijn werk is geïnspireerd vanuit een veelomvattend sociologisch perspectief, volgens hetwelk moraal, godsdienst, recht, kortom alle uitingen van menselijke geest, voortkomen en te verklaren zijn uit het fundamentele feit van het samenleven. Het hele menselijke bestaan verschijnt bij Durkheim onder het gezichtspunt van het sociale: hoe mensen zich als persoon ontwikkelen, welke geloofsvoorstellingen zij huldigen, welke ambities en idealen zij koesteren en of zij er in slagen die te verwerkelijken - dit alles hangt af van de sociale kaders waarin zij leven.

Om de bruikbaarheid van de sociologische methode te tonen schreef Durkheim zijn studie over zelfmoord (1897). Het probleem dat hij aan de orde stelde was al eerder door anderen behandeld: hoe is het te verklaren, dat de zelfmoordstatistieken van verschillende landen en van verschillende bevolkingsgroepen in die landen jaar in jaar uit een opmerkelijke regelmaat vertonen? De regelmaat als zodanig was al lange tijd bekend; ter verklaring waren factoren aangevoerd als geestesziekte, ras en erfelijkheid, klimaat, seizoen en temperatuur en de menselijke neiging tot imitatie.[1] Door een vernuftige statistische analyse bewees Durkheim dat geen van deze verklaringen houdbaar was; om vervolgens zelf met een sociologische verklaring te komen, die superieur zou moeten zijn aan de door hem verworpen psychiatrische, genetische, klimatologische en sociaal-psychologische theorieën. Het bestaansrecht van de sociologie werd ontleend aan de ontoereikendheid van andere vakken, die geen afdoende verklaring bleken te bieden voor de geregistreerde feiten.

Ook Durkheims verklaring is niet immuun gebleken tegen kritiek (vgl. Douglas 1967, pp. 3-76). De theoretische begrippen die hij gebruikte ('egoïsme', 'altruïsme' en 'anomie') laten aan duidelijkheid en onderlinge consistentie te wensen over; het verband tussen deze begrippen en het empirische materiaal waarop hij zijn conclusies baseerde is niet dwingend; en zelfs aangaande de betrouwbaarheid van het materiaal: de zelfmoordstatistieken, is enige twijfel mogelijk.[2] Echter, hoeveel gelijk zijn critici ook mogen hebben, geen van hen is er in geslaagd een bevredigende interpretatie van zelfmoordfrequenties te geven, die principieel afwijkt van die van Durkheim (vgl. Kruijt 1960; Speijer 1969, pp. 99-146). Het algemene idee: dat de geneigdheid van mensen om hun leven te beëindigen samen-

hangt met de integratie van de sociale eenheden die zij met elkaar vormen (of, anders gezegd, met het soort oplossingen dat zij hebben gevonden voor de problemen van het samenleven), dit algemene idee heeft niet aan geloofwaardigheid verloren. De moeilijkheid ligt er in dit vèrstrekkende inzicht onder woorden te brengen op een manier, die zowel systematisch is als in overeenstemming met alle bekende empirische details.

In zijn polemiek met de psychologen zag Durkheim zich gedwongen de prioriteit te beklemtonen van sociale boven psychische factoren. Wat mensen kunnen, wat zij zichzelf toestaan en verbieden, wat zij begeren en wat zij verafschuwen - dit alles is primair bepaald door de sociale kaders waarvan zij deel uitmaken, en door de dwang, de druk ('contrainte') die deze kaders op hen uitoefenen. Het zoeken naar een psychologische verklaring van sociale verschijnselen is het paard achter de wagen spannen; want de psychische factoren zijn veeleer een produkt van het samenleven, van de maatschappij. Bij het conceptualiseren van dit sociologische perspectief op het menselijk bestaan stond Durkheim, evenals Marx, voor het probleem dat sociale structuren, die weliswaar uitsluitend bestaan in het handelen van individuele mensen, in vele opzichten toch duurzamer en sterker zijn dan de wil van deze individuele mensen. Durkheims oplossing was de maatschappij te beschouwen als een realiteit van een eigen orde, *sui generis*; en de wijze waarop hij de relatie maatschappij - individu beschrijft, wekt soms de indruk alsof 'de maatschappij' iets is dat buiten 'het individu' staat:

> 'Er zijn in ons talrijke toestanden die in ons iets anders uitdrukken dan onszelf, te weten de maatschappij; het is de maatschappij zelf, die in ons leeft en handelt. Het lijdt geen twijfel dat ze ons overschrijdt en overtreft, want ze is oneindig veel groter dan ons individuele wezen; maar tegelijkertijd doordringt ze ons in alle delen. Ze is buiten ons en omringt ons, maar ze is ook in ons en in ieder aspect van onze natuur vermengen we ons met haar. Zoals ons fysieke organisme zich voedt met voedsel dat het van buiten tot zich trekt, zo voedt ons geestelijke organisme zich met ideeën, gevoelens, gewoontes die uit de maatschappij komen. Het is aan haar dat we het belangrijkste deel van onszelf ontlenen' (Durkheim 1934, p. 60).

In een passage als deze dreigt het gevaar van 'reïficatie': het begrip maatschappij krijgt de betekenis van een entiteit, die als het ware buiten de individuen om bestaat, en de individuen van buiten af binnendringt. Dit beeld van de 'penetratie' van de maatschappij in het

individu is in de moderne sociologie wijd verbreid. Het is onder andere overgenomen door Talcott Parsons, en we vinden het als een van de standaardmetaforen van de sociologie terug in allerlei inleidingen; zo schrijft Peter Berger in *Invitation to Sociology* met een bedrieglijke vlotheid:

> 'De maatschappij (...) vormt onze identiteit, onze gedachten en onze emoties. De structuren van de maatschappij worden de structuren van ons bewustzijn. De maatschappij houdt niet op bij de oppervlakte van onze huiden. De maatschappij dringt ons evenzeer binnen als dat ze ons omringt' (Berger 1963, p. 121).

De neiging tot reïficatie van het begrip maatschappij gaat bij Durkheim gepaard met een nadruk op de factoren die de eenheid, de integratie van maatschappijen bevorderen. Dit leidt ook tot een zekere beperktheid in Durkheims hele sociologische perspectief, zeker in vergelijking met dat van Marx. Wat met name opvalt is dat hij betrekkelijk weinig aandacht besteedt aan problemen van conflict en verandering. Deze beperking is overgenomen door Talcott Parsons en mede onder diens invloed door vele andere sociologen. Bij Parsons is ze uitgewerkt in de stelling dat de sociologie vooral gericht moet zijn op de normatief-integratieve aspecten van sociale systemen. Anderen zijn, langs deze weg redenerend, tot een wel zeer nauwe begrenzing van de sociologie gekomen, zoals Robert Bierstedt, die geconfronteerd met de snelle ontwikkelingen in de Amerikaanse samenleving in de jaren zestig opmerkte:

> 'We hebben in de sociologie een vak dat van toepassing is op een ordelijke maatschappij - er zijn canons en criteria, wetten en normen, statussen en rollen, gewoontes en instituties, die de sociale orde verklaren -, maar niet op een versplinterde maatschappij, uiteengerukt door onenigheid, verscheurd door geweld, en op weg naar een wanorde die zal leiden tot anarchie en uiteindelijk tot anomie' (Bierstedt 1969, p. 152).

Het paradoxale aan Bierstedts verzuchting is, dat hij toch een ondubbelzinnig sociologisch oordeel (een voorspelling maar liefst) geeft over ontwikkelingen waarop, naar hij zelf zegt, de sociologie geen vat heeft. We komen deze combinatie van scepsis en boudheid wel vaker tegen, juist bij tegenstanders van een veelomvattende sociologie. Zij hanteren strenge criteria van wetenschappelijkheid, volgens welke de meeste sociologie ver onder de maat blijft, maar ver-

meien zich vrijelijk in gewoontewijsheden over hoe het met de maatschappij eigenlijk wel gesteld is en waar het met de maatschappij naar toegaat.[3]

In de theoretische inleiding tot zijn grote werk *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922) stond ook Max Weber voor het probleem hoe de ingewikkelde samenhang tussen individuele handelingen en sociale structuren onder woorden te brengen. Anders dan Durkheim koos hij daarbij de individuele handelingen als uitgangspunt. Het individuele handelen is zichtbaar en inleefbaar, het laat zich door sociologen waarnemen en begrijpen. Dit geldt niet voor sociale structuren; de werking daarvan kunnen we slechts in hypothetische constructies veronderstellen.[4] Weber ging in zijn methodologisch individualisme zeer ver. Sociale kaders, zo stelde hij, bestaan uit niets anders dan de onderling verbonden en op elkaar afgestemde handelingen van afzonderlijke individuen; en de enige manier om het functioneren van organisaties zoals een kerk, een staat, een bedrijf of een politieke partij te begrijpen, is door ons te verdiepen in de vraag:

> 'welke motieven *brachten en brengen* de afzonderlijk functionarissen van deze "gemeenschap" ertoe om zich zo te gedragen, *dat ze ontstond* en *voortbestaat*?' (Weber 1922, p. 13).

Webers handelingsmodel vermijdt het gevaar van reïficatie; het doet echter onvoldoende recht aan het voor Durkheim fundamentele inzicht dat de individuele motieven van mensen niet autonoom zijn, maar in hoge mate bepaald door 'sociale kaders'. Het probleem om een veelomvattend perspectief adequaat te conceptualiseren heeft ook hier tot een te eenzijdige oplossing geleid.[5] De sociale structuren worden nu niet tot 'dingen' verheven; in plaats daarvan vervluchtigen zij tot ideaal-typische constructies, bedacht ter wille van de sociologische systematiek, en, zoals Weber het zelf uitdrukt, in wezen *weltfremd* en niet corresponderend met enige historische werkelijkheid. De gevolgen van deze opvatting zijn voor de sociologie niet onverdeeld gunstig: immers, met een beroep op het 'alsof'-karakter van sociologische begrippen kan men zich zetten aan het ontwerpen van theorieën met als enige dwingende leidraad de interne logica; dit leidt dan tot de systematiek ter wille van de systematiek waarvan in het vorige hoofdstuk sprake was (vgl. Moore 1958, pp. 89-110).

In zijn pogingen tot fundering van een wetenschap der sociologie heeft Weber veel zorg besteed aan de afgrenzing zowel tegenover de niet-wetenschappelijke sfeer van politiek en moraal als tegenover

andere sociale wetenschappen, met name de psychologie. Als object van de sociologie wees hij aan niet het handelen *tout court*, maar het zinvolle sociale handelen, dat bewust georiënteerd is op het handelen van andere mensen. Als buiten deze omschrijving vallende verschijnselen noemt hij zelf een individueel gebed of (een voorbeeld waar men tegenwoordig niet zo gauw meer op zou komen) een onbedoelde botsing tussen twee wielrijders. Webers opvatting is duidelijk in strijd met die van Durkheim, want ook zelfmoord is zo bezien geen sociaal handelen - tenzij de zelfmoord bewust bedoeld is als een daad gericht op anderen; en het problematische in deze laatste overweging doet al uitkomen hoe moeilijk het is grenzen te trekken tussen het 'individuele' en het 'sociale'.

Niettemin beroepen velen zich juist op dit onderscheid om voor de sociologie een eigen domein af te bakenen. Zo bijvoorbeeld Ralf Dahrendorf in zijn bekende, op Kant en Weber teruggrijpende opstel over de *homo sociologicus*, die het object zou vormen van de sociologie en die als zodanig naast de *homo economicus* en *psychological man* één bepaald aspect van het mens-zijn zou vertegenwoordigen. Onder het sociologische aspect, aldus Dahrendorf, verschijnen de mensen als rollendragers, wier gedrag voorspelbaar en verklaarbaar is op grond van de sociale posities die zij innemen. Onverklaarbaar blijft evenwel wat ieder mens óók is: een uniek autonoom individu, vrij van iedere binding aan de maatschappij (Dahrendorf 1967, p. 183). Als voorbeeld noemt Dahrendorf een denkbeeldige mijnheer Smit, wiens sociale posities nauwkeurig te omschrijven zijn: hij is een man, hij is huisvader, hij is protestant, hij is leraar, enzovoort. De opsomming van al deze kwaliteiten geeft ons een beeld van mijnheer Smit; maar het blijft een onvolledig beeld:

> 'Of hij een goede of een slechte leraar, een strenge of een milde vader is, of hij met zijn gevoelsconflicten in het reine komt of niet, of hij met zijn leven tevreden is of niet, wat voor gedachten hij er voor zichzelf over zijn medemensen op na houdt, waar hij zijn vakantie graag zou doorbrengen - dit alles en nog veel meer komen wij niet te weten op grond van zijn sociale posities en van wat wij daaruit kunnen afleiden' (idem, p. 142).

Wat Dahrendorf hier met een air van vanzelfsprekendheid verkondigt, is hoogst aanvechtbaar. Hij doet het voorkomen alsof de maatschappij bestaat uit een reeks formele rolomschrijvingen, die niet wezenlijk ingrijpen in de belevingswereld van de individuen die deze rollen uitvoeren. Er ligt aan deze scheiding tussen een sociale en een

individuele sfeer waarschijnlijk een veel voorkomende persoonlijke ervaring ten grondslag: de ervaring van ‘aan mijn maatschappelijke verplichtingen kan ik me niet onttrekken, maar in mijn gevoelsleven ben ik vrij’. Wat hierbij onvoldoende tot uiting komt, is dat het begrip ‘maatschappelijke verplichtingen’ een abstracte en enigszins versluierende uitdrukking is voor de verbondenheid met andere mensen; en deze verbondenheid is van fundamentele betekenis voor de hele persoon. Door nadrukkelijker nog dan Weber uit te gaan van een beeld van ‘de mens’ in het enkelvoud kan Dahrendorf niet anders dan deze fundamentele verbondenheid van mensen met elkaar miskennen. Zijn *homo sociologicus* kan dientengevolge ook niet meer zijn dan, zoals hij zelf toegeeft, een lege abstractie, een ‘constructie van het verstand’ (idem, p. 187).

Dahrendorfs beschouwingen dragen het stempel van een literair romantisch en politiek liberaal mensbeeld. De verdienste van zijn opstel is vooral, dat hij een uitgangspunt dat door vele sociologen tot op zekere hoogte stilzwijgend wordt gedeeld, expliciet stelt en de inconsequenties ervan zichtbaar maakt. Tegenover de zeer veelomvattende sociologieën van Comte, Marx en Durkheim staat hier een opvatting waarin de sociologie niet meer kan zijn dan een aspectwetenschap met beperkte pretenties, die op problemen van de menselijke vrijheid, het geluk en de moraal geen greep heeft.

Met een ietwat andere argumentatie heeft ook Georg Simmel in zijn algemeen methodologische beschouwingen betoogd dat de sociologie beperkt zal moeten blijven tot een aspectwetenschap. Hij baseerde deze beperking op het inzicht, dat alle uitingen van de menselijke geest behalve ‘individueel’ ook ‘sociaal’ zijn. Anders dan Durkheim concludeerde Simmel hieruit dat, als we van de sociologie letterlijk de wetenschap van ‘het sociale’ zouden willen maken, haar object vrijwel onbegrensd zou zijn: kunst, taal, recht, religie, alles zou er toe behoren. Om het vak te redden van een dergelijke onmogelijke opgave, pleitte Simmel voor een ‘formele sociologie’, gericht op één bepaald aspect van de sociale werkelijkheid, namelijk de *vormen* van interactie en organisatie, waartoe bijvoorbeeld behoren: structuren van overheersing en gehoorzaamheid, wedijver, arbeidsdeling, partijvorming, delegatie, solidariteit en uitstoting (Simmel 1908, pp. 1-46).

In de universitaire sociologische wereld heeft Simmel een veel minder centrale plaats ingenomen dan Durkheim en Weber. Niettemin heeft zijn pleidooi voor een formele sociologie als interactiewetenschap veel weerklank gevonden. In Duitsland is Leopold von

Wiese er een sterk voorstander van geweest (Von Wiese 1933; 1954, pp. 144-160). In de Amerikaanse sociologie vinden we duidelijke invloeden onder andere in het werk van Blau (1964).[6] Een van de redenen waarom deze sociologie-opvatting aanhangers heeft gevonden, is dat ze berust op een logisch vrij goed sluitende redenering voor een aparte wetenschap der sociologie, die geen inbreuk maakt op de domeinaanspraken van andere menswetenschappen.

De strikte plaatsbepaling van de sociologie naast de andere sociale wetenschappen kan echter tot vreemde consequenties leiden. Men kan er uit concluderen, dat die andere sociale wetenschappen, zoals de economie en de politicologie, kennelijk dus niet sociologisch zijn en dat omgekeerd de sociologie geen boodschap heeft aan specifiek economische of politieke vraagstukken. Dit heeft dan een dubbel averechts effect: de overige sociale wetenschappen missen een sociologisch perspectief en van de sociologie wordt het inhoudelijke studieterrein aanmerkelijk ingeperkt. Deze verschraling wordt nog verder in de hand gewerkt, doordat de betrekkelijk nieuwe groep van 'sociale wetenschappen' sinds hun opkomst als universitaire disciplines gescheiden zijn van de reeds langer gevestigde 'literaire' vakken, ook wel genoemd de humaniora of geesteswetenschappen. Dientengevolge worden vakken als geschiedenis, taalwetenschap en literatuurwetenschap dikwijls nog gedoceerd zonder er op te wijzen dat het hier gaat om sociale processen en sociale structuren; zodat velen pas nadat zij reeds als historisch of taalkundig specialist zijn afgestudeerd, zich gaan bezinnen op wat zij dan bij voorkeur de 'sociologische aspecten' van hun onderwerp noemen. Omgekeerd is de steriliteit van veel sociologische bedrijvigheid eveneens een gevolg van deze scheiding in specialismen, die sociologen ertoe kan brengen zich niet te verdiepen in inhoudelijke problemen van het samenleven, maar zich vooral te bekwamen tot experts in statistische onderzoeksprocedures of in formeel-abstracte theorieën.

Intussen liggen de grenzen van de sociologie allerminst vast. Typerend voor deze onbeslistheid is het feit dat er voor de hedendaagse sociologie verschillende tradities kunnen worden opgeëist. Al naar gelang de nadruk die men legt op precisie, systematiek, reikwijdte of relevantie, kan men de sociologie anders definiëren, en voor het aldus gedefinieerde gebied andere pioniers uitzoeken. De laatste jaren bestaat er onder sociologen een groeiende belangstelling voor Alexis de Tocqueville als illustere voorganger.[7] Tocqueville, een adellijk schrijver zonder universitaire bindingen, was geen systematicus zoals zijn tijdgenoot Comte, noch een statisticus zoals Quetelet. Zijn belangstel-

ling en zijn werkwijze waren voornamelijk historisch, gericht op de omwentelingen die plaats vonden in zijn eigen tijd, op 'de revolutie in de sociale conditie, de wetten, de opinies en de gevoelens der mensen' (Tocqueville 1835, 11, p. 349). Hij signaleerde overal om zich heen een fundamentele tendens naar meer gelijkheid, meer democratie; door een uitvoerige studie van de Amerikaanse en de Franse samenleving wilde hij de achtergronden en de implicaties van deze tendens onderzoeken. Zijn diagnose was zeer veelomvattend: hij trachtte aan te tonen hoe zich in alle levensgebieden dezelfde nivellerende krachten manifesteerden.

Tocqueville vertegenwoordigt een type intellectueel, wiens werk voor meer op logische systematiek en kwantitatieve exactheid ingestelde sociologen te dicht in de buurt zal liggen van het cultuurfilosofische essay en het politieke commentaar. Vele andere namen zouden te noemen zijn van auteurs die zich op dit terrein bewogen hebben: van historici, filosofen, romanschrijvers, en ook wel van onmiskenbare sociologen, zoals Karl Mannheim, Theodor Geiger, Theodor Adorno, Raymond Aron en Ralf Dahrendorf. Het zijn vooral continentaal Europese sociologen, die hierbij in gedachte komen. In Amerika hebben met name Thorstein Veblen, C. Wright Mills en David Riesman bekendheid verworven in dit genre van sociologie als 'tijdsdiagnostiek', een genre waarvoor de belangstelling niet tot vakgenoten beperkt blijft; van Riesmans *The Lonely Crowd* waren binnen tien jaar na het eerste verschijnen in 1950 al meer dan een half miljoen exemplaren verkocht (Larrabee 1961, p. 404).

De veelzijdige opzet van een tijdsdiagnose brengt het risico met zich mee dat de precisie en de systematiek in het gedrang komen. Dit kan wel eens tot bizarre resultaten leiden, vooral bij auteurs die zich niet met de beroepswereld der sociologen verbonden voelen en zich om vakkritiek weinig bekommeren.[8] Ook een wel op de academische sociologie georiënteerde auteur als Riesman is niet vrij te pleiten van enige nonchalance op de punten van precisie en systematiek. In *The Lonely Crowd* heeft hij getracht door een combinatie van vele technieken: interviews, maar ook interpretaties van romans, films en kinderboeken, een theorie te ontwikkelen over veranderingen in de karakterstructuur van de Amerikaanse bevolking in de twintigste eeuw. Hij is er in geslaagd in deze veelomvattende problematiek tot interessante conclusies te komen; maar de empirische fundering daarvan is niet altijd even solide en ook de begrippen en verklaringen die hij gebruikt maken soms een wat slordige en haastige indruk. Hij begint met een verband te leggen tussen demografische en karaktero-

logische ontwikkelingen; dit verband wordt eerst gepresenteerd als een relatie van ‘oorzaak en gevolg’, maar enige pagina's verder blijken de demografische factoren nog slechts te dienen als

> ‘een soort steno om te verwijzen naar de ontelbare institutionele elementen die ook - zij het gewoonlijk meer verhit - gesymboliseerd worden door zulke woorden als “industrialisme”, “ *folk society*”, “monopolie-kapitalisme”, “urbanisatie”, “rationalisatie”, enzovoort’ (Riesman 1961, p. 9).

In een latere editie heeft Riesman in een nieuw toegevoegde inleiding de theorie over het verband tussen demografie en karakterstructuur onhoudbaar genoemd, zonder evenwel in de tekst van het boek zelf ook maar één woord te schrappen (idem, pp. xxx-xxxi). Dezelfde nogal luchtige benadering spreekt ook uit de begrippen die hij hanteert. Hij werkt met een typologie van ‘op traditie gericht’, ‘naar binnen gericht’ en ‘op anderen gericht’ sociaal karakter, een ad hoc typologie die het voordeel heeft makkelijk aan te spreken, maar het nadeel weinig systematisch te zijn. Er lopen hier verschillende tegenstellingen door elkaar (traditie-vernieuwing, innerlijk-uiterlijk, zelfander), die ieder voor zich al problematisch zijn en die tezamen bij nader inzien de hele indeling moeilijk hanteerbaar maken.

Dat het streven naar een grote reikwijdte kan leiden tot al te vlotte generalisaties, hoeft nog geen reden te zijn om dit streven maar op te geven. Aan iedere accentuering van een bepaald kennisideaal in de sociologie zijn nadelen verbonden. De sociologen die primair streven naar precisie of systematiek, komen licht in de verleiding zich te concentreren op een ‘aspectwereld’, waarvan de reikwijdte onduidelijk is. Wie op precisie uit is, zoekt bij voorkeur naar die aspecten die zich laten meten; wie op systematiek uit is, naar die aspecten die zich logisch laten ordenen. In beide gevallen dreigt het gevaar, dat men het geheel van de sociale werkelijkheid, waaraan de ‘aspecten’ oorspronkelijk ontleend zijn, uit het oog verliest.

Het criterium reikwijdte kan in dit opzicht corrigerend werken. Het herinnert de onderzoeker aan de vraag in welke bredere context de door hem bestudeerde situaties passen. Het feit dat grotere sociale eenheden, hoewel voortgekomen uit de handelingen van individuele mensen, het handelen van ieder individu ingrijpend bepalen, maakt het een dwingende eis bij sociologisch onderzoek steeds de werking van die grotere eenheden in het oog te houden. Daarbij is het ook nodig een tijdsperspectief te hanteren: want de sociale eenheden zoals die zich op een bepaald moment voordoen, vertegenwoordigen fasen in een steeds doorgaand ontwikkelingsproces.

Het criterium reikwijdte stelt de sociologen voor een probleem dat tegelijk ieder van hen persoonlijk en hun vak als geheel aangaat. De sociologische literatuur breidt zich zo snel uit, dat niemand haar meer kan overzien en bijhouden; zelfs een Tocqueville of een Marx zou hier niet meer toe in staat zijn. De meeste sociologen zien zich dan ook gedwongen zich te specialiseren in een bepaald deelgebied en zich te ontwikkelen tot bijvoorbeeld gezinssocioloog, organisatiesocioloog of godsdienstsocioloog. Hierdoor dreigt het vak te versnipperen en van het verder uitwerken van een algemeen veelomvattend perspectief komt weinig meer terecht. Zonder een algemeen perspectief zal het echter ook voor de beoefenaren van thematisch gerichte deelsociologieën moeilijk blijven modellen te ontwerpen, die recht doen aan alle krachten die op hun eigen terrein van onderzoek inwerken.

Hier bevatten de Hawthorne-onderzoekingen een goede les. Door zich uitsluitend te concentreren op één probleem: de relatie tussen groepsmoreel en produktiviteit, ontging het de onderzoekers dat de door hen bestudeerde situatie deel uitmaakte van een veel meer omvattende sociale context en dat de gebeurtenissen in de relais-assemblagetestkamer niet goed te begrijpen waren wanneer men ze niet bezag binnen deze veranderende context. Het veronachtzamen van de huiselijke omstandigheden van de fabrieksmeisjes typeert de kortzichtigheid van de onderzoekers op dit punt. Noch de totale bedrijfssituatie (vakbonden waren nota bene ten tijde van het onderzoek bij Hawthorne verboden) noch de wereld buiten het bedrijf had hun aandacht. Hun onderzoek is in 1932 beëindigd, niet omdat het was voltooid, maar vanwege de Depressie. Roethlisberger en Dickson melden deze reden tot beëindiging, alsof er geen enkele relatie bestaat tussen dit 'externe' feit en de door hen onderzochte problemen. Een zo op specifieke bedrijfssituaties gerichte industriële sociologie kan weinig meer opleveren dan constateringen die gebonden zijn aan condities welke zich geheel aan het gezichtsveld van de onderzoekers onttrekken. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor ieder ander sociologisch specialisme. Voor alle speciale sociologieën blijft een algemeen sociologische oriëntatie onmisbaar.

Het probleem van de reikwijdte roept onvermijdelijk vragen op betreffende de omschrijving of definiëring van de sociologie. De definities van het vak, die in leerboeken worden gegeven, zijn behalve beschrijvend altijd ook (al is het maar impliciet) programmatisch. De gebruikelijke aanhef 'de sociologie is de wetenschap van...' houdt een aansporing in aan sociologen en sociologen in spe om zich te

gedragen volgens bepaalde verwachtingen die men van wetenschapsbeoefenaren pleegt te hebben; en aan niet-sociologen om dit gedrag als zodanig te herkennen en op gepaste wijze te honoreren. Iedere omschrijving van wat sociologie 'is' betekent tegelijk een uitspraak over wat sociologie zou kunnen en behoren te zijn, over haar doel-stellingen, mogelijkheden en grenzen.

In hun streven om hun vak voor te stellen als een respectabel wetenschappelijk bedrijf grijpen sociologen vaak naar nogal abstracte termen, waarmee zij dan definities maken zoals 'sociologie is de studie van handelingssystemen en hun onderlinge relaties' (Inkeles 1964, p. 16) of 'de sociologie is de wetenschap van de enigszins stabiele structuren en processen van sociale aard' (Van Doorn en Lammers 1959, p. 24). Opmerkelijk is dat in deze omschrijvingen wel sprake is van structuren of systemen, maar niet van met elkaar samenlevende mensen. De gevolgen van deze abstracte benadering blijven niet uit: zo wordt de lezer van *Moderne sociologie* (Van Doorn en Lammers 1959) er vrijwel nergens aan herinnerd dat de menselijke soort bestaat uit mannen, vrouwen en kinderen, en dat dit enige consequenties heeft voor de sociale betrekkingen en verhoudingen.[9]

Als een alternatief voor zulke abstracte definities zou kunnen dienen de uitspraak: *in de sociologie bestuderen wij de manieren waarop mensen de problemen van het samenleven kunnen oplossen*. Ook deze omschrijving is programmatisch. Er wordt welbewust niet meteen al in geschermd met analytische termen als systeem of structuur, maar er wordt duidelijk in gesteld dat het in de sociologie gaat om *mensen*, die met elkaar samenleven, voor wie dit samenleven bepaalde problemen met zich brengt, problemen waarvoor zij op de een of andere manier oplossingen moeten zien te vinden. Met deze omschrijving wijzen we aan de sociologie een zeer breed terrein toe. Welke zijn de problemen van het samenleven waarvoor mensen zich gesteld zien? Kunnen deze problemen in enkele algemene categorieën worden samengevat, of moeten ze voor iedere samenleving, voor iedere periode, voor iedere bevolkingsgroep anders worden geformuleerd? De uitdaging aan de sociologie is dergelijke veelomvattende vragen in hun onderlinge samenhang zo precies en zo systematisch mogelijk te bestuderen.

Het woord mensen in de hierboven gegeven omschrijving doet ook uitkomen, dat we in de sociologie te maken hebben met mensen in het meervoud en niet met de mens als eenling. Mensen kennen geen andere condities om te bestaan en zich te ontwikkelen dan de sociale; vanaf zijn geboorte is ieder mensenkind aangewezen op anderen. Zelfs de sporadische kluizenaar of Robinson Crusoe heeft een voorge-

schiedenis achter de rug, waarin hij met andere mensen samenleefde en van hen afhankelijk was.[10] Het meervoud 'mensen' is dus heel reëel; merkwaardig is hoe vaak toch aan het enkelvoud de voorkeur wordt gegeven. Zo is de verklaring over het menselijk leefmilieu, die in juni 1972 is aangenomen door de conferentie van de Verenigde Naties in Stockholm, geheel in het enkelvoud gesteld, met passages als:

> 'De mens is zowel het produkt als de schepper van zijn milieu, dat in zijn natuurlijke behoeften voorziet en hem in staat stelt tot intellectuele, morele, sociale en geestelijke groei. In de lange evolutie van het menselijk ras op deze planeet is een stadium bereikt waarin door de snelle groei van de wetenschap en de technologie de mens de macht gekregen heeft zijn milieu op talloze wijzen en op ongekende schaal te veranderen (...) De mens moet voortdurend de balans opmaken van zijn ervaringen en moet voortgaan te ontdekken, uit te vinden, te scheppen en vooruitgang te boeken' (*NRC-Handelsblad* 17-6-1972, p. 4).

Ook sociologen bedienen zich vaak van het enkelvoud 'de mens'. Het komt voor in de titels van tijdschriften (bijv. *Mens en Maatschappij*, het oudste Nederlandse sociologische vakblad) en van boeken, zoals *Man for Himself* (Fromm 1957), *One-Dimensional Man* (Marcuse 1964) en talloze andere. Ralf Dahrendorf (1967, pp. 128-193) heeft het zelfs gebruikt om er de centrale categorie van het sociologisch denken mee aan te geven: *homo sociologicus* - terwijl toch onder het gezichtspunt van de sociologie de mensen zich juist voordoen als *homines sociales*. Ook de fenomenoloog Alfred Schutz (1964, p. 82; 1967, p. 41) stelt een enkelvoudig begrip centraal; sociologen werken volgens hem met het beeld van een denkbeeldige mens, een *homunculus*. Zo is er telkens weer, ook in de sociologie, sprake van 'de mens' als een abstracte Adam. Voor zover er aan deze abstractie een geslacht wordt toegekend, is dat zoals de grammatica het voorschrijft, mannelijk (vgl. Schneider en Hacker 1973); de leeftijd, zo laat zich raden, is onbestemd volwassen.

De voorkeur voor het enkelvoud 'de mens' heeft een lange traditie. Protagoras sprak reeds: 'de mens is de maat van alle dingen', een voortreffelijke gedachte, die zich echter met nog meer recht in het meervoud laat uitdrukken. Descartes' 'cogito ergo sum' berust geheel op een beeld van 'de mens' in het enkelvoud: ik denk, dus ik ben - alsof het mogelijk zou zijn deze gedachte te bedenken en uit te spreken zonder ooit contact te hebben gehad met andere mensen. Pascals beroemde zin 'de mens is een denkend riet' is wat dat betreft realistischer; weliswaar is de grammaticale vorm enkelvoudig, maar het

beeld dat Pascal heeft gekozen roept haast vanzelf een meervoud op: een eenzaam groeiende rietstengel is moeilijk voorstelbaar. Ook in Feuerbachs provocerende 'der Mensch ist was er isst' klinkt weer het eeuwige enkelvoud; terecht stelde Marx dat een 'historisch materialisme' de voorkeur verdient boven het tijdloze materialisme van Feuerbach, waarin 'de mens' figureert als een enkelvoudig en onhistorisch wezen.

Het meervoud 'mensen' doet recht aan de verscheidenheid èn de verbondenheid die er tussen mensen bestaan. Mensen zijn sociale individuen: ieder levend met eigen behoeften en verlangens, maar tegelijk in die behoeften en verlangens door andere mensen geïnspireerd en op anderen georiënteerd. De in de Westerse samenlevingen ver ontwikkelde individualisering, die aanleiding kan geven tot de zelfervaring van 'de mens' als een autonoom en geïsoleerd individu, is op zichzelf een produkt van de manier waarop mensen met elkaar hebben leren omgaan.

Het enkelvoud 'de mens' is niet alleen in overeenstemming met een veel voorkomende zelfervaring, maar ook met een veel voorkomend ideaal: van de autonome, niet door anderen te beïnvloeden persoon. Misschien spreekt dit ideaal wel het meest aan in een periode als de onze, waarin steeds grotere aantallen mensen op voor henzelf vaak ondoorgrondelijke manieren met elkaar verbonden zijn geraakt. Zoals Norbert Elias heeft geschetst in zijn studie over betrokkenheid en distantie, hebben de mensen mèt de toenemende kennis en beheersing van natuurkrachten ook veranderingen aangebracht in hun eigen manier van leven, veranderingen die hen confronteren met problemen die zij maar zeer gedeeltelijk kunnen overzien en beheersen:

> 'Het netwerk van menselijke activiteiten wordt steeds ingewikkelder, uitgebreider en hechter vervlochten. Meer en meer sociale groepen en daarmee meer en meer individuen, worden afhankelijk van elkaar voor hun beveiliging en voor de voldoening van hun behoeften; en dat op een manier die grotendeels het begrip van de betrokkenen te boven gaat. Het is alsof eerst duizenden, dan miljoenen en steeds meer miljoenen mensen met door onzichtbare boeien samengebonden handen en voeten door deze wereld wandelen. Niemand heeft het voor het zeggen. Niemand staat er buiten. Sommigen willen deze kant, anderen die kant op. Ze vallen over elkaar heen en, of ze winnen of verliezen, ze blijven aan elkaar vastzitten. Niemand kan de bewegingen van het geheel reguleren, tenzij een aanzienlijk deel van de betrokkenen in staat zou zijn om als het ware van buitenaf het geheel

> van de patronen die zij met elkaar vormen, te overzien en te begrijpen. En ze zijn niet in staat om zichzelf te zien als een deel van die grotere kaders, omdat ze, opgesloten en op een onbegrijpelijke, door niemand als zodanig bedoelde manier heen en weer geschoven als zij worden, wel geheel en al in beslag genomen moeten blijven door hun eigen beperkte en bekrompen, maar voor hen zelf dringende problemen. Ze kunnen wat er met hen gebeurt alleen zien vanuit hun eigen beperkte positie in het netwerk. Ze zijn er te diep bij betrokken om zichzelf van buitenaf te bekijken. Zo ervaren zij wat in feite door niets anders dan door mensen wordt gevormd, als een vreemde, van buiten komende kracht, die niet veel verschilt van de natuurkrachten' (Elias 1971a, pp. 166-167).

Het is niet moeilijk voorbeelden te vinden van de door Elias gesignaleerde neiging om de door mensen ontketende sociale processen als zelfstandige krachten te beschouwen, ze te 'reïficeren'. Vooral in populariserende geschriften worden dikwijls 'krachten', 'structuren' of 'systemen' opgevoerd, waarvan de herkomst tamelijk duister blijft, maar waarvan vooral wordt benadrukt hoe ze 'de mens' in zijn vrijheid beperken. Ook sociologisch werk van meer wetenschappelijke allure vertoont soms reïficerende trekken, zoals kan blijken uit het volgende (in zijn werk centrale) citaat, waarin Robert K. Merton 'de cultuur' en 'de sociale structuur' voorstelt als actief op elkaar inwerkende factoren, die in onderlinge wisselwerking het gedrag van de mensen schijnen te bepalen:

> 'Het is alleen wanneer een systeem van culturele waarden bepaalde gemeenschappelijke succesdoelen voor de gehele bevolking praktisch boven alles verheft, terwijl de sociale structuur de toegang tot de geoorloofde manieren om deze doelen te bereiken voor een belangrijk deel van de bevolking ernstig beperkt of volledig afsluit, dat er op grote schaal afwijkend gedrag zal voorkomen' (Merton 1957, p. 146).

Dit ene voorbeeld zou met talloze te vermeerderen zijn, van Merton en van vele andere sociologen.[11] Er is een lange traditie in de sociologie om de samenleving te bezien niet als opgebouwd uit mensen, maar uit 'factoren'. In plaats van mensen die met elkaar samenwerken of overhoop liggen, ziet men structuren en systemen die al dan niet geïntegreerd zijn en tussen delen of aspecten waarvan spanningen kunnen optreden. Alvin W. Gouldner heeft over deze traditie het volgende opgemerkt:

> ‘Cultuur en maatschappij kwamen op als dubbelzinnige begrippen, enerzijds als scheppingen van de mens zelf, anderzijds als verschijnselen met een eigen leven en geschiedenis. Het is precies deze dubbelzinnigheid waaraan de centrale categorieën van de sociologische analyse, “cultuur” en “maatschappij”, nog altijd uitdrukking geven. Zowel aan de cultuur als aan de maatschappij kent men in de sociologische analyse een eigen leven toe, los van de mensen die de cultuur en de maatschappij voortbrengen, belichamen en realiseren (...) De kernbegrippen van de sociale wetenschappen dragen het stempel van het geboortetrauma van een sociale wereld waarin de mensen vervreemd waren van hun eigen scheppingen (...) Zo gingen de opkomende academische sociale wetenschappen de maatschappij en de cultuur opvatten als *autonome* dingen: dingen die onafhankelijk zijn en voor zichzelf bestaan’ (Gouldner 1970, pp. 52-53).

Gouldner concludeert dat ‘de begrippen cultuur en maatschappij voor een deel gebaseerd zijn op een reactie op een historische nederlaag: het feit dat de mens er niet in geslaagd is de sociale wereld die hij geschapen heeft te bezitten’. Voor zover de sociale wetenschappen de autonomie van de maatschappij en de cultuur als een normale conditie accepteren, gaat er een ‘onderdrukkende’ werking van ze uit. Echter, dezelfde wetenschappen bevatten ook een ‘bevrijdend’ element, namelijk in zoverre ze ook tonen dat ‘de mens de maker is van de maatschappij en de cultuur’ (idem, pp. 53-54).

Het is opvallend hoe Gouldner in zijn kritiek op de reïficatie van cultuur en maatschappij terugvalt op het enkelvoud ‘de mens’. Tegenover het beeld van ‘de maatschappij’ als een systeem van autonoom werkende krachten, roept hij ‘de mens’ uit tot ‘de maker van de maatschappij’. Ditzelfde keuzeschema van ‘de maatschappij’ of ‘de mens’ wordt gehanteerd door vele sociologen, die zich verzetten tegen een te abstracte sociologie. Zo schrijft Ernest Becker (1968, p. 65) alleen die sociologische theorieën aanvaardbaar te vinden, waarin expliciet wordt gekozen ‘voor de mens boven de dwangen (“constraints”) van sociale instituties’. In een iets minder geprononceerde vorm treffen we deze tendens aan in *Evolutie en revolutie* van W.F. Wertheim (1970), waarin de auteur ernstige bedenkingen uit tegen ‘de reïficatie van de samenleving’ (p. 125 e.v.), en waarvan een van de laatste zinnen luidt: ‘dat de mensheid en elk lid van het menselijk ras voor zich, het lot van de mensheid in eigen hand heeft’ (p. 507).

Deze laatste uitspraak iaat zich moeilijk verenigen met het door Elias opgeroepen beeld van de door onzichtbare boeien aan elkaar gekluisterde miljoenen. Gezien de levenssituatie waarin de meeste

mensen zich tegenwoordig bevinden, is de voorstelling die Elias geeft misschien wel minder aantrekkelijk, maar zeker realistischer. Men kan met enig recht zeggen dat de mensen tot op grote hoogte elkaars lot bepalen; dit is echter heel iets anders dan de bewering dat ieder mens het lot van de mensheid in eigen hand heeft.

De *relatieve* autonomie van door mensen zelf op gang gebrachte sociale processen kan ertoe leiden, dat men deze processen als volstrekt autonoom gaat ervaren - alsof er in 'de maatschappij' krachten werkzaam zijn, waar 'de mens' geen enkele greep op heeft. Dit is echter een voorbeeld van een te dichotome begripsvorming, die ook in de omgekeerde toepassing, met 'de mens' als 'de maker van de maatschappij' ontoereikend is. Tot de problemen waar het samenleven ons voor stelt, behoort ook het op adequate wijze conceptualiseren van deze sociale processen.[12]

Telkens weer komen we uitspraken tegen, waarin 'de mens' beter kan worden vervangen door 'mensen'. Zo besluit J.M.M. de Valk zijn boek over de ontwikkeling van het wetsbegrip in de sociologie met de woorden: 'Steeds meer zal zij (de sociologie) zich richten op het onderzoek van de door de mens zelf, min of meer bewust, min of meer consequent, in de samenleving tot stand gebrachte of tot stand te brengen ordening' (De Valk 1960, p. 168). De voorstelling van 'de mens', die als een eenzame en ongeassisteerde chirurg kan ingrijpen in een buiten hem gelegen object, 'de samenleving', zal door de auteur niet bedoeld zijn; toch is dit het beeld dat hij oproept.

Gebruik van het meervoud is, zoals gezegd, onder andere bepleit door Marx; maar ook in de marxistische literatuur is maar al te vaak sprake van 'de mens' (bijv. Kaláb 1969, p. 65; Zivkovic 1969, pp. 105-111). Het meest consequent wordt het meervoud nog gehanteerd door een aantal sociologen uit de Chicago-traditie, met name Herbert Blumer en Everett C. Hughes en hun leerlingen. De titels van enkele boeken uit de school van Hughes zijn in dit opzicht al veelzeggend: *Men and Their Work* (Hughes 1958), *Boys in White* (Becker e.a. 1961), *Outsiders* (Becker 1963). Theoretische uiteenzettingen waarom het meervoud de voorkeur verdient zijn zeldzaam.

Heel wat sociologen, zo is mij meer dan eens gebleken, zijn geneigd om kritiek op het enkelvoud 'de mens' af te doen als pedante schoolmeesterij. Waarom zouden we niet gewoon spreken van 'mens en maatschappij', als we toch allemaal begrijpen wat we bedoelen? Wat is er mee gewonnen om in plaats daarvan 'mensen in maatschappijen' te zeggen? In het bagatelliseren van deze semantische kwestie blijkt weer de al eerder (p. 11 en noot 1) gesignaleerde nonchalance ten opzichte van woorden; met cijfers zouden sociologen vermoedelijk nooit zo onbekommerd omgaan.

Er is, zo kunnen we misschien concluderen, behoefte aan een kritische semantiek, met als opdracht de termen waarin we over de sociale werkelijkheid spreken (in de 'naïeve' omgangstaal zowel als in onze hoedanigheid van sociologen) te onderzoeken op hun sociale herkomst en hun implicaties.

Het is lang niet uitgesloten dat vele termen voorstellingen van de sociale werkelijkheid impliceren, die bij nadere inspectie inconsequent en misleidend zullen blijken te zijn. Dergelijke termen zetten ons denken op een verkeerd spoor; het is zaak ze zoveel mogelijk door betere, meer adequate termen te vervangen.

Het is van belang de verbondenheid van mensen met elkaar zo duidelijk mogelijk tot uitdrukking te brengen, onder andere door een consequent gebruik van het meervoud. Van niet minder belang is het er mee rekening te houden dat de groepen, de samenlevingen die mensen vormen geen statische eenheden zijn, maar voortdurend veranderen, in ontwikkeling verkeren. Om aan dit aspect van de sociale werkelijkheid recht te doen verdient het aanbeveling uit te gaan van een ontwikkelingsperspectief.

Dit nu is makkelijker gezegd dan gedaan. Het gangbare sociologische vocabulaire is meer gericht op toestanden dan op processen. We spreken eerder van bureaucratie dan van bureaucratisering, van industrie dan van industrialisering enzovoort. Voor de meer elementaire begrippen als norm, rol, positie en waarde geldt nog sterker, dat ze niet in de eerste plaats doen denken aan iets procesmatigs. Schrijvers van inleidingen in de sociologie gaan, met gebruikmaking van dit termenapparaat, gewoonlijk uit van het bestaan van een betrekkelijk stabiele sociale structuur, waarvan zij het functioneren trachten uit te leggen. Pas in een afzonderlijk slothoofdstuk stellen zij dan nog het probleem van de sociale verandering aan de orde. Zij zien uiteraard wel dat de problemen van het samenleven zich niet overal en altijd in dezelfde vorm en dezelfde orde van belangrijkheid voordoen en dat met name in de moderne tijd alom vèrstrekkende veranderingen plaatsvinden. Dit inzicht dient hun echter niet tot uitgangspunt; het accent ligt onmiskenbaar op stabiliteit.[13]

De negentiende-eeuwse sociologen hadden er geen moeite mee sociale ontwikkelingen te signaleren. Zij zagen een overgang van een theologisch via een metafysisch naar een wetenschappelijk tijdperk (Comte), van een weinig gedifferentieerde naar een sterk gedifferentieerde (Spencer), van een feodale naar een kapitalistische samenleving (Marx) enzovoort. Alleen al de zekerheid waarmee zij hun onderling tegenstrijdige, ideologisch getinte ontwikkelingsschema's

presenteerden, was voor een latere generatie sociologen een reden om het idee van sociale ontwikkeling met achterdocht te bezien. Men was bereid de samenhang van elementen binnen een gegeven sociaal systeem na te gaan, maar de vraag hoe het systeem was geworden tot wat het was, werd buiten beschouwing gelaten; men achtte deze vraag irrelevant of onoplosbaar, ze viel buiten het sociologische paradigma. In de woorden van Robert A. Nisbet: 'ontwikkeling is *niet* op zichzelf een feit waar het het sociale leven betreft' (Nisbet 1970a, p. 196).

Uiteraard kan Nisbet het vóórkomen van veranderingen niet loochenen Verandering is voor hem evenwel een ondoorgrondelijk proces, dat optreedt tussen twee momenten van 'identiteit'. Iets is zoals het is; vervolgens gebeurt er wat, er komt als het ware een breuk in de identiteit, waarna het object, nu in een ietwat andere gedaante, weer is zoals het is. We zouden dit de 'donkere kamer'-opvatting van verandering kunnen noemen: het ontwikkelingsproces blijft aan het oog onttrokken. De werkelijkheid verschijnt hier, om een verwante metafoor te gebruiken, als een film: wat op het eerste gezicht beweging, verandering lijkt, is slechts schijn; eigenlijk is er niets dan een reeks opeenvolgende statische beelden - momenten (vgl. Nisbet 1969, p. 197

De neiging om liever toestanden te bestuderen dan ontwikkelingen wordt nog versterkt door een denkgewoonte, die zich het best laat omschrijven als hedengerichtheid of *hodiecentrisme*: de tendens om de problemen van het hier en nu zodanig te overschatten, dat we ze in hun huidige vorm gaan beschouwen ofwel als eeuwig en algemeen menselijk, ofwel als volstrekt uniek en uitsluitend typerend voor onze eigen tijd. Beide varianten komen veelvuldig voor. Zo wordt, om slechts een voorbeeld te noemen, het probleem van de vervreemding soms voorgesteld als een onveranderlijk attribuut van 'de mens',[14] soms als een nooit eerder voorgekomen euvel, het produkt van kapitalisme en bureaucratie. In beide interpretaties blijft onopgemerkt, dat datgene wat wij vervreemding noemen zich in diverse vormen kan voordoen, die corresponderen met de veranderende manieren waarop mensen omgaan met de natuur, met elkaar en met zichzelf - dat, met andere woorden, vervreemding gezien kan worden als iets veranderlijks, binnen een algemeen kader dat ook verandert.

In bepaalde opzichten is de veranderlijkheid van de sociale wereld waarin wij leven zonder meer evident. Individuele mensen zowel als de samenlevingen die zij met elkaar vormen, zijn geen statische entiteiten, maar processen. Mensen worden geboren, ze groeien op, ze

sterven. Naarmate zij ouder worden, veranderen zijzelf en veranderen hun relaties tot hun medemensen. Niemand zal moeite hebben met deze eenvoudige constateringen; iedereen is met deze elementaire levensfeiten vertrouwd. Maar behalve dat wij overal in onszelf en om ons heen veranderingen waarnemen, is er ook veel waarin we geen verandering bespeuren en waarvan we niet of nauwelijks beseffen dat het eveneens 'wordend' en 'geworden' is. Terwijl bijvoorbeeld de individuele gezinnen komen en gaan (de kinderen verlaten het huis, de ouders sterven), blijft toch het instituut gezin in stand (Nisbet 1970b, p. 306).

De zichtbaarheid van sociale processen hangt in sterke mate af van hun tempo. Er zijn in dit opzicht aanzienlijke verschillen. Zo laten zich ten minste drie verschillende ontwikkelingstypen onderscheiden, elk gekenmerkt door een eigen tempo, waarin veranderingen plaatsvinden (vgl. Elias 1969b, p. 27; zie ook Braudel 1967):

1. De evolutie van de menselijke soort. Deze evolutie verloopt zo langzaam, dat de veranderingen voor ons in het dagelijks leven niet zichtbaar zijn. Ze treden pas aan het licht, wanneer men ze op lange termijn bestudeert. Het is dan ook niet te verwonderen dat deze ontwikkelingen pas laat ontdekt zijn: er is een grote distantie voor nodig om een dergelijk vele millennia bestrijkend proces op te merken. Ook de emotionele weerstanden die de ontdekking ervan opriep, zijn te begrijpen. Het evolutieperspectief vereiste een ingrijpende omschakeling in het menselijk zelfbewustzijn: in plaats van een eenmalig moment waarop de wereld met al zijn bewoners in een duidelijke hiërarchische orde was geschapen (bekroond door 'de mens' als Gods evenbeeld), moest men nu een proces gaan zien zonder aanwijsbaar begin en zonder aanwijsbare bestemming, een proces bovendien waarin de mensheid pas in een heel laat stadium een weinig illustere intree had gedaan.
2. De ontwikkeling van menselijke samenlevingen. Hier ligt het veranderingstempo aanmerkelijk hoger. Vooral de laatste tijd is het dermate versneld, dat het voor de meeste mensen duidelijk zichtbaar is geworden. Toch heersen op dit gebied nog vele statische, hedengerichte ideeën. Niet alleen schiet vaak het voorstellingsvermogen te kort om de aan de gang zijnde ontwikkelingen te overzien, ook kunnen hier emotionele weerstanden de waarneming belemmeren. Het blijkt bijvoorbeeld een voor velen moeilijk aanvaardbare gedachte dat de nationale eenheden waartoe zij zichzelf rekenen, een tamelijk recente en misschien wel voorbijgaande fase vertegenwoordigen in de ontwikkeling van menselijke samenlevingen. De zo geheten

vaderlandse geschiedschrijving weerspiegelt en versterkt het idee dat de eigen natie, het vaderland, er sinds onheuglijke tijden al was; een eenvoudig zinnetje als 'honderd jaar voor Christus kwamen de Batavieren in ons land' suggereert dat 'ons land' tweeduizend jaar geleden al bestond - de bewoners droegen wel berehuiden, maar zij waren reeds 'landgenoten'. Het hodiecentrisme absorbeert niet alleen het verleden, maar ook de toekomst, die men heel moeilijk anders kan zien dan als een evenredig vergrote projectie van het heden: hetzelfde nog eens, maar *more so*, hopelijk met vermijding van enkele misstanden. Veel van de problemen waar de mensen nu mee zitten, zijn mede teweeggebracht door plannen, gebaseerd op extrapolaties van het heden van enkele decennia terug. De tendensen tot hedengericht denken hebben gewoonlijk de steun van juist de machtigste groepen, die menen dat hun eigen belangen het best gediend zijn met handhaving van de status quo. Ook minder gepriviligeerden voelen de behoefte om op een zekere vastigheid te kunnen rekenen. Ook zij zullen geneigd zijn de ontwikkelingsfase waarin hun samenleving verkeert te beschouwen als min of meer definitief: de problemen waarvoor zij staan lijken onontkoombaar; en voor de manieren waarop zij geleerd hebben deze problemen aan te pakken, zien zij op aarde geen duidelijk alternatief.

3. De levensloop van individuele mensen. Hoewel de neiging tot hodiecentrisme ook hier niet ontbreekt (wie is zich voortdurend bewust van eigen verleden en toekomst?), zal iedereen erkennen dat individuen in de loop van hun leven veranderen. Ook al registreert men de veranderingen niet van dag tot dag, over de jaren heen zijn ze onmiskenbaar. De met de persoonlijke ontwikkeling samenhangende problemen worden door sociologen vaak behandeld onder het hoofd 'socialisatie', een term die in zoverre niet erg gelukkig gekozen is, dat hij het doet voorkomen alsof mensen bij hun geboorte nog niet 'sociaal' zijn, niet op anderen georiënteerd - terwijl toch de afhankelijkheid van, de verbondenheid met tenminste één andere persoon (en via die ene andere, de moeder, met nog vele andere) juist in de eerste levensjaren overduidelijk is (vgl. Bowlby 1969).[15] Bovendien zijn velen die zich met dit onderwerp bezighouden, psychologen in de eerste plaats, maar sociologen eveneens, geneigd 'de maatschappij' te veel als een constante grootheid te beschouwen, waarin 'het individu' zich in het proces van socialisatie leert in te voegen.[16] De uitdaging aan sociologen is eerder echter te laten zien hoe de levensloop van individuen is ingebed in bredere maatschappelijke ontwikkelingen; in de woorden van C. Wright Mills: hoe 'biografie' en 'geschiedenis' in elkaar grijpen (Mills 1959, p. 6).

Wanneer we de verschillende ontwikkelingstempi (die uiteraard sterk gedifferentieerd zijn; de drie genoemde vormen slechts het stramien voor vele andere) niet in aanmerking nemen en niet zien hoe zij in elkaar overgaan, verliezen we allerlei duidelijke samenhangen uit het oog. Typerend voor de kortzichtigheid die daaruit kan ontstaan, is de volgende opmerking van Amitai Etzioni: 'de geïnstitueerde controle van de middelen van geweld is hoofdzakelijk een macrovariabele; ze heeft slechts een minimale toepassing in de microtheorie, en vrijwel geen in de intra-rol en de intra-persoonlijkheid analyse' (1968, p. 48). Hoewel Etzioni herhaaldelijk zijn voorkeur heeft beleden voor een 'macroscopische visie' van een zeer grote reikwijdte, blijkt hem toch het verband te ontgaan tussen de meer of minder effectieve werking van een geweldsmonopolie en de manier waarop mensen met elkaar omgaan en hun eigen impulsen moduleren. Kennelijk is hij te zeer in beslag genomen door zijn behoefte aan systematiek, waarbij het eenmaal gemaakte statische onderscheid tussen 'macro' en 'micro' hem het zicht belemmert op de onderliggende samenhangen tussen de beide niveaus.[17] Zodra we echter van een meer dynamisch gezichtspunt uitgaan en de aandacht richten op processen van vestiging, versterking en verzwakking van geweldsmonopolies, springen de consequenties in het oog, die dergelijke processen hebben voor het gedrag en de persoonlijkheid van de individuele leden van een samenleving. Vooral de studie van Norbert Elias (1969a) over de ontwikkeling van de civilisatie in West-Europa toont hoe nauw de processen van staatsvorming en veranderende individuele gedragsbeheersing met elkaar verweven zijn.

Er is in de sociale werkelijkheid veel, dat betrekkelijk stabiel is en door de eeuwen heen nauwelijks lijkt te veranderen. Het is echter van belang steeds het betrekkelijke in de stabiliteit ook van langdurig gelijk blijvende structuren te erkennen. De sociale werkelijkheid zelf is al geen eeuwig gegeven; ze vertegenwoordigt een stadium in het biologisch evolutieproces. Waarschijnlijk zijn er wel een aantal regelmatigheden te ontdekken, die inherent zijn aan het sociale leven van mensen overal en altijd; deze regelmatigheden hebben dan echter steeds betrekking op processen, die zijn ingebed in de ontwikkeling van samenlevingen en de levensloop van individuen. Het is kenmerkend voor de leden van verschillende academische beroepsgroepen, dat zij bepaalde ontwikkelingstempi wel opmerken en andere negeren. Ethologen bijvoorbeeld besteden bijna uitsluitend aandacht aan het biologische evolutieproces; dit is voor hen bepalend voor alle kenmerken van 'de mens'. Psychologen, en ontwikkelingspsychologen met name, hebben voornamelijk oog voor de individuele levens-

fasen; zelfs een sterk historisch denkend psychoanalyticus als Erik H. Erikson (1968), die de stadia in de persoonlijkheidsontwikkeling uitvoerig bestudeerd heeft, heeft zich nooit in lange-termijn sociale ontwikkelingen verdiept. Het zou voor de hand liggen dat sociologen trachten deze lacune te vullen.

Inderdaad is er onder sociologen een herleefde belangstelling te bespeuren voor maatschappelijke ontwikkelingen. Een belangrijke aanleiding hiertoe ligt in de veranderende machtsverhoudingen op mondiaal niveau, waardoor de technische en economische achterstand van de zogenaamde Derde Wereld meer en meer als een probleem wordt ervaren, ook door bewoners van de rijke landen. Aanvankelijk is dit probleem vooral benaderd vanuit de tamelijk statische verwachting dat het er om gaat dezelfde voorwaarden die in West-Europa en de Verenigde Staten tot technische en economische voorspoed hebben geleid elders te reproduceren - een verwachting die voorbij gaat alleen al aan de betekenis van de unieke machtsposities die de Westeuropese elites sinds de zestiende eeuw over de hele wereld hebben opgebouwd en die zich moeilijk laten reproduceren. Maar ook meer subtiele auteurs, die de naïviteit van bijvoorbeeld het Americo-centrische universele groeimodel van Walter Rostow (1960) inzien, houden toch vaak vast aan analytische schema's die zich voornamelijk lenen tot statisch classificeren (bijv. Levy 1966).

Wat er in de Derde Wereld gebeurt hangt nauw samen met wat er in de rijke landen gebeurt. Het is de laatste jaren steeds duidelijker geworden dat de gehele wereldfiguratie aan het veranderen is. In de verhoudingen zowel tussen de naties als binnen de naties treden verschuivingen op, die zelfs tien jaar geleden door nog maar heel weinigen werden voorzien: een strakker aanhalen van de banden tussen de grootmachten de Verenigde Staten, de Sowjet-Unie en China, een verscherping van interne tegenstellingen in vele Westerse landen, en misschien ook wel in de Sowjet-Unie (vgl. Amalrik 1969). Het is waarschijnlijk vooral onder de indruk van deze ontwikkelingen, dat een systeemtheoreticus als Parsons zich bekeerd heeft tot een evolutionair perspectief. Maar hij is daarbij wel zijn principieel eleatische uitgangspunt trouw gebleven: de typologie van structuren blijft bij hem voorop staan; de dynamica wordt afgeleid uit de statica.

Om te zien hoe ‘individuele’ en ‘sociale’ processen in elkaar grijpen, is het nuttig de nauwe samenhang te beseffen die er bestaat tussen enkele algemene, op het eerste gezicht duidelijk te onderscheiden typen problemen, waarvoor mensen zich telkens weer gesteld zien, namelijk (vgl. Elias 1971c, pp. 176-177):

1. problemen voortvloeiend uit het feit dat mensen afhankelijk zijn van het fysieke milieu waarvan zij deel uitmaken - in één woord, van ‘de natuur’;
2. problemen voortvloeiend uit het feit dat zij afhankelijk zijn van andere mensen - in één woord, van ‘de maatschappij’;
3. problemen voortvloeiend uit het feit dat zij afhankelijk zijn van hun eigen fysieke gesteldheid, hun impulsen en gevoelens - in één woord, van ‘zichzelf’.

In al deze gevallen gaat het om afhankelijkheden, die mensen tot op zekere hoogte kunnen leren beheersen. Dit is het duidelijkst bij de problemen van het eerste type. Mensen zijn om in leven te kunnen blijven aangewezen op hun natuurlijke omgeving; tegelijk zit deze natuurlijke omgeving vol gevaren die hen bedreigen. In iedere, zelfs de meest primitieve samenleving is al een graad van beheersing bereikt waardoor de mensen in staat zijn om levenskansen die de natuur biedt te benutten en zich tegen een aantal gevaren te beschermen. Door de ontwikkeling van technische vaardigheden en hulpmiddelen hebben de mensen geleerd de veiligheid en het comfort van hun bestaan steeds meer te verhogen. Bepaalde problemen zijn hierdoor voor velen minder acuut geworden; het grondprobleem van de menselijke afhankelijkheid van de natuur is echter niet verdwenen. Juist de laatste jaren is dit maar al te duidelijk geworden, nu de talloze deeloplossingen die er gevonden zijn voor allerlei problemen van natuurbeheersing tezamen blijken te resulteren in een reeks nieuwe bedreigingen voor het menselijk bestaan.

Ook de relaties tussen mensen onderling zijn steeds gekenmerkt door afhankelijkheid en beheersing. Mensen hebben elkaar nodig, ze zijn op elkaar aangewezen: om in leven te blijven, om zich te kunnen ontwikkelen, om aan hun bestaan zin en waarde te kunnen geven. Vanuit dit elementaire grondthema zijn er talloze variaties ontwikkeld in de aard en de omvang van tussenmenselijke afhankelijkheden. Het is van groot belang bij het bestuderen hiervan onderscheid te maken tussen a. de kansen waarover mensen beschikken om anderen te beheersen binnen de sociale eenheden, de figuraties die zij met elkaar vormen, en b. hun kansen op beheersing van deze figuraties als geheel. De geschiedenis biedt voorbeelden te over van leiders die wel tot het eerste in staat zijn gebleken, maar niet of nauwelijks tot het tweede. Gedurende de laatste eeuwen heeft zich vanuit Europa een netwerk van menselijke interdependenties uitgestrekt over de hele wereld. Binnen dit netwerk bestaan zeer grote machtsverschillen. Kleine elites beschikken over de mogelijkheden om het leven van grote aantallen mensen ingrijpend te beïnvloeden. De wereldfiguratie

als geheel vertoont echter nog een vrijwel ongereguleerd verloop, vol dreigingen van onafwendbare catastrofes.

Met betrekking tot het derde type problemen - die welke te maken hebben met de eigen fysieke gesteldheid, de impulsen en gevoelens - doet het beeld van afhankelijkheid en beheersing misschien wat geforceerd aan. Toch gaat het ook hier op. Mensen leren leven met hun emoties door een, vaak precaire, balans te vinden tussen afhankelijkheid en beheersing. De afhankelijkheid ligt in het eenvoudige feit dat ieder mens is aangewezen op zijn eigen lichaam en zonder impulsen en gevoelens tot apathie, tot ongemotiveerdheid zou vervallen. Tegelijk is het voor iedereen een levensnoodzaak om zijn impulsen en gevoelens zodanig te beheersen dat hij niet, zoals het treffend heet, er 'de slaaf' van wordt, er aan wordt 'overgeleverd'. De balans die mensen in zichzelf vinden tussen 'expressie' en 'repressie' wordt in sterke mate bepaald door hetgeen zij elkaar toestaan en verbieden; hierin, in het probleem van de affectbeheersing, de drifthuishouding (Elias 1969a), ligt een van de fundamentele problemen van het samenleven.[18]

Ook sociologen die zich uitsluitend zouden concentreren op de problemen van het type b: die welke voortvloeien uit het feit dat mensen afhankelijk zijn van elkaar, zouden daarbij steeds de problemen van natuurbeheersing en zelfbeheersing in gedachten dienen te houden. Ook dit zijn samenlevingsproblemen. Mensen zijn met elkaar verbonden, onder andere *door* banden van natuurbeheersing en zelfbeheersing. Babies en kleine kinderen hebben geen overlevingskansen, als er niet door andere mensen voor hen wordt gezorgd. Zij zijn op anderen aangewezen, zowel voor de voorziening in directe behoeften aan voedsel, veiligheid, liefde en troost, alsook om gaandeweg te leren zorgen voor zichzelf en voor anderen. Ook voor volwassenen zijn de overlevingskansen gering, wanneer zij gedurende een lange periode niet kunnen rekenen op enige medemenselijke steun: fysiek en emotioneel (vgl. Kroeber 1961).

Het van elkaar onderscheiden van de drie probleemtypen heeft vooral zin, omdat het attendeert op verbanden, waarvan het bestaan vaak als vanzelfsprekend wordt aangenomen en die merkwaardigerwijs juist daarom betrekkelijk weinig aandacht krijgen.[19] Het is algemeen bekend dat mèt de enorme toename in de natuurbeheersing gedurende de laatste eeuwen ook de netwerken van onderling afhankelijke individuen geweldig zijn uitgebreid, wat weer allerlei gevolgen heeft gehad voor de individuele zelfbeheersing. Een woord als 'gevolg' dient hierbij trouwens met veel voorbehoud gebruikt te

worden. We hebben zeker niet te maken met een eenzijdig causaal verband van ‘natuur’ - via maátschappij - naar ‘zelf’ beheersing.[20] We hoeven, om een contemporain voorbeeld te nemen, maar te denken aan de lancering van een bemand ruimtevaartuig, om te zien hoe een bepaalde graad van natuurbeheersing alleen maar mogelijk is bij een eveneens hoog ontwikkeld niveau van beheersing van sociale relaties en individuele impulsen: voor een dergelijke lancering is de coördinatie nodig van grote aantallen mensen, aan sommige van wie bovendien heel bijzondere eisen van zelfbeheersing worden gesteld. Voor Nederlanders biedt het probleem van de waterkering een duidelijk voorbeeld van de samenhang tussen de drie beheersingstypen: de dijken die ons minder direct afhankelijk maken van de bewegingen van de zee, konden worden aangelegd en onderhouden dank zij de ontwikkeling van een heel netwerk van sociale organisaties (de waterschappen), die slechts konden functioneren dank zij de discipline die hun leden, zij het vaak morrend, hebben leren opbrengen.

Anders dan de genoemde voorbeelden misschien suggereren, is het verband tussen de drie typen van beheersing niet zonder meer lineair. Zo heeft de toenemende beheersing van de natuur in de geïndustrialiseerde samenlevingen het bijvoorbeeld mogelijk gemaakt in de meeste ruimten waarin mensen wonen en werken gedurende zomer en winter een constante, behaaglijke temperatuur te hebben. Deze verworvenheid zal er waarschijnlijk toe leiden, dat de individuele weerstanden tegen temperatuurverschillen kleiner worden; en wanneer dan aldus de zelfbeheersing in dit opzicht is verminderd (de mensen ‘verwekelijken’), is de kans niet uitgesloten dat er vervolgens weer hogere eisen worden gesteld aan de warmteregelingstechniek, enzovoort.

De samenhang tussen ‘techniek’ en ‘maatschappelijke organisatie’ is over het algemeen duidelijker zichtbaar dan die tussen de zelfbeheersing en de beide andere beheersingsvormen. Toch zijn er wel enkele verbanden aan te geven. Datgene wat in de sociologie ‘sociale controle’ heet, zouden we kunnen omschrijven als de manier waarop mensen geleerd hebben elkaar en zichzelf te beheersen. In hun verbondenheid met anderen ontwikkelen de mensen meer of minder vèrstrekkende, meer of minder stabiele vormen van zelfbeheersing. Zolang voor hen de natuur in haar gunsten en dreigingen grotendeels onbeheersbaar en ‘grillig’ is, zullen de mensen vaker en heftiger emotioneel beroerd worden door natuurgebeurtenissen: nu zich uitbundig verheugend over een geslaagde oogst of een afgewend gevaar, dan weer ten prooi aan angst en onzekerheid. Ook de onderlinge machtsverhoudingen tussen de mensen zijn van groot belang

voor de wijze waarop zij met hun emoties leren omgaan. In sommige samenlevingen is de zekerheid van het sociale bestaan in hoge mate gewaarborgd; in andere weten de meeste mensen zich overgeleverd aan de grillen van anderen, die zij niet of nauwelijks kunnen beheersen. Zo was in het Romeinse keizerrijk 'het lot' aanzienlijk wisselvalliger dan in de rechtsstaat waarin wij tegenwoordig leven: de elites waren vrijwel ononderbroken verwikkeld in een hevige machtsstrijd; wanneer een leider in deze strijd het onderspit dolf, kon dit voor hem en zijn volgelingen de totale sociale ondergang betekenen. Het is nauwelijks te verwonderen dat mensen die van jongs af gewend waren te leven in een dergelijke toestand van bestaansonzekerheid sterk ontvankelijk waren voor wat wij nu ervaren als bizarre vormen van bijgeloof: de waarzeggerij en de astrologie appelleerden aan een besef van noodlot dat correspondeerde met de chronisch labiele machtsverhoudingen.[21]

Het is zeker een misvatting dat de beheersing van de eigen gevoelens iets louter 'persoonlijks' zou zijn, geheel op rekening te schrijven van de individuele aanleg. Integendeel, ook deze beheersing wordt geleerd, van en in contact met anderen.[22] De kruiperigheid, de geslotenheid, de jovialiteit, de arrogantie die typerend zijn voor bepaalde bevolkingsgroepen in bepaalde samenlevingen, zijn de uitingen van een sociogenetisch gevormde affecthuishouding (vgl. Elias 1969a, 11, p. 321 e.v.). Wat Wichers (1965) heeft geschreven over de oude plattelandsbeschaving en de daarin passende zogenaamde boerenslimheid, is een mooi voorbeeld van sociologische psychologie. Als zodanig kan ook de korte beschouwing getypeerd worden, die Nadezhda Mandelstam (1971, p. 132) wijdt aan het verdwijnen van de vriendelijkheid in de Sowjet-Unie onder Stalin. Hoe belangrijk het niveau van zelfbeheersing kan zijn, werd scherp beseft door Lenin, toen hij in 1922 opmerkte: 'Wij missen voldoende beschaving om ons in staat te stellen rechtstreeks naar het Socialisme voort te gaan, hoewel we de politieke vereisten bezitten' (Conquest 1971, p. 21).

Mensen zijn op allerlei manieren met elkaar verbonden. Van sommige bindingen zijn zij zich soms meer bewust dan van andere; in de loop der tijd kunnen zij bepaalde bindingen als meer of minder problematisch gaan ervaren. Dit laatste komt treffend tot uiting in de grote negentiende-eeuwse ideologieën, die elk een speciaal type bindingen extra benadrukten: het liberalisme bindingen gebaseerd op eigenbelang en contract, het marxisme bindingen gebaseerd op economische dwang, het conservatisme bindingen gebaseerd op traditie en consensus (vgl. p. 107 e.v.).

Er zijn in de sociologie verschillende pogingen ondernomen om te komen tot een systematische en uitputtende inventarisering van typen sociale bindingen (bijv. Levy 1952). Geen van deze typologieën kan evenwel recht doen aan de complexiteit en veranderlijkheid ervan. De complexiteit: hoe men ook indeelt en definieert, men zal steeds weer met twijfelgevallen en overlappingen te maken krijgen. De veranderlijkheid: sociale bindingen blijven niet constant; ze veranderen in de loop van een mensenleven en met de ontwikkeling van een samenleving.

Om weer een betrekkelijk eenvoudig voorbeeld te nemen: het wonen. Voor zover mensen geen nomadisch bestaan leiden, moeten ze ergens wonen. Dit wonen, dat in verschillende samenlevingen heel verschillende vormen aanneemt, kan allerlei problemen met zich brengen: het vergt bepaalde voorzieningen, het bindt de mensen aan een bepaalde plaats, aan een bepaalde gemeenschap. Soms geven deze problemen zo weinig aanleiding tot zorg, dat ze nauwelijks worden opgemerkt; soms echter lijken allerlei samenlevingsproblemen te culmineren in de problematiek van het wonen, zoals in Nederland na 1945, waar de woningnood gold als nationaal probleem nummer één.

Het is wel mogelijk enkele algemene tussenmenselijke bindingen te noemen, die belangrijke probleemgebieden kunnen vormen. Zonder direct te streven naar een uitputtende systematische indeling kunnen we om te beginnen heel in het algemeen de volgende vier probleemgebieden onderscheiden: de solidariteit: ‘wie horen bij wie?’, de hiërarchie of rang: ‘wie zijn superieur aan wie?’, de arbeidsdeling: ‘wie doen wat, en voor wie?’, en het bezit: ‘van wie is wat?’[23]

Het eerste punt: de solidariteit, illustreert al meteen het problematische en ambivalente karakter van sociale bindingen. Mensen voelen zich onderling verbonden èn gescheiden. De verbondenheid van sommigen gaat gepaard met de uitsluiting van anderen. Ieder mens wordt geboren en groeit op als lid van bepaalde groepen: het gezin, het dorp, de klasse, de natie waar hij of zij deel van uitmaakt en over leert te spreken en te denken in termen van ‘wij’. Daarnaast zijn er andere groepen, waar men zelf niet toe behoort en waarvoor men de aanduiding ‘zij’ leert gebruiken. Binnen hun wij-groepen kunnen mensen allerlei vormen van steun vinden: fysieke bescherming, kansen op bezit, op prestige, op affectie, op een eigen identiteit. Maar tegelijk gaat er van de wij-groepen waartoe men behoort een druk uit: het ‘horen bij’, de verbondenheid schept verplichtingen. Wie zich daar aan onttrekt, loopt gevaar gestraft te worden; en de drei-

ging van straf kan allerlei angst- en schuldgevoelens opwekken. Er liggen in solidariteitsbindingen onbedoelde dwangmatigheden besloten. Men staat op grond van het groepslidmaatschap onder vormen van sociale druk, die men zelden allemaal vrijwillig heeft gekozen, maar waaraan men zich heel moeilijk kan onttrekken. In de solidariteitsbindingen spelen gewoonlijk op subtiele en onlosmakelijke wijze andere bindingen mee. De leden van een elite bijvoorbeeld zijn behalve door een gemeenschappelijke identiteit en een wij-gevoel ook met elkaar verbonden door banden van hiërarchie, arbeidsdeling en bezit. Een van de ficties in het ruilmodel van Blau (1964) is, dat mensen vrij zouden zijn niet alleen in het aangaan van bindingen, maar ook in het bepalen van de verplichtingen die deze bindingen met zich brengen.

Ook rang of hiërarchie is een bron van ambivalenties en spanningen. Mensen worden geboren als zwakke en hulpeloze wezens, aangewezen op anderen die veel en veel sterker zijn. Hiermee is een fundamenteel stukje ongelijkheid gegeven, een universele basis voor 'pikordes' (Lorentz 1963), voor rangverschillen. De sociologische literatuur over 'stratificatie' (zie bijvoorbeeld Bendix en Lipset 1966) gaat hier meestal aan voorbij, hetgeen in overeenstemming is met het dominerende statische mensbeeld van de *homo sociologicus* als volwassen man. Echter, alleen al omdat in iedere generatie opnieuw de machtsverhoudingen tussen ouderen en jongeren zich mettertijd wijzigen, wordt geen enkele hiërarchische orde ooit als onproblematisch ervaren. Het kan in samenlevingen met grote rangverschillen soms lijken, alsof iedereen zich schikt in de bestaande hiërarchie. Bij nadere bestudering zal waarschijnlijk echter blijken, dat er wel degelijk strijdpunten zijn, dat er aanhoudend kleine schermutselingen plaatsvinden, al is het maar rond de opvolging van een gestorven leider of vanwege het voor jongeren te lang uitblijven van opvolgingskansen. Evenals van de solidariteitsbindingen gaat er van hiërarchische bindingen een druk uit op alle betrokkenen. De druk van 'boven' naar 'beneden' is het duidelijkst, zoals een voor zichzelf sprekend woord als 'onderdrukking' al aangeeft. Maar de onderliggende partijen weten bijna altijd wel enige vorm van tegendruk te geven, die hun superieuren veel last kan bezorgen. De leden van menige elite leven onder een chronische angst voor statusverlies, een angst die hun hele bestaan kan beheersen. Middengroepen verkeren meestal in de benarde positie, dat zij onderhevig zijn aan een druk van boven èn van onder, hetgeen aanleiding kan geven tot hevige spanningen (vgl. vooral Mills 1951).[24]

Het probleemgebied van de arbeidsdeling valt gedeeltelijk samen

met dat van de solidariteit en de hiërarchie: het werk dat mensen doen, de maatschappelijke groep waartoe ze behoren, de plaats die zij innemen op gevestigde rangordes - dit alles is zo innig met elkaar verweven, dat het een tamelijk vruchteloze onderneming is te zoeken naar algemene wetmatigheden van 'wat bepaalt wat'. Durkheim (1897) onderzocht de effecten van de arbeidsverdeling op de solidariteit nog in het kader van een ontwikkelingsmodel; wanneer men echter, zoals Zetterberg (1965a, p. 159 e.v.), hierover tijdloze proposities tracht op te stellen, vervalt men in een loze systematiek. Het belangrijkste is te zien hoe enerzijds, zoals Adam Smith (1776) reeds opmerkte, het proces van arbeidsdeling eigen dwangmatigheden vertoont en consequenties oproept die door niemand zijn bedoeld of voorzien; en hoe anderzijds dit proces toch allerminst autonoom verloopt, maar integendeel steeds sterk beïnvloed is door de wijze waarop mensen hun problemen van solidariteit, hiërarchie en bezit hebben trachten op te lossen.

Bezit is een door sociologen verwaarloosd onderwerp. Eén reden hiervoor is ongetwijfeld de afbakening in academische vakken, waarbij bezitskwesties hoofdzakelijk aan de economie en het recht toevallen, vakken waar de meeste sociologen zich slecht in thuis voelen. Een andere reden is waarschijnlijk de nogal delicate aard van het onderwerp, dat allerlei spanningen, psychische zowel als politieke, in zich bergt.

Het gaat bij bezitsproblemen om de vraag wie er kunnen beschikken, en op welke wijze, over de objecten die voor menselijke beheersing toegankelijk zijn. Hoeveel moeilijkheden dit kan opleveren, blijkt al in speelgroepen van jonge kinderen, waar het: van wie is wat? een hevige strijdvraag kan zijn, de aanleiding tot veel ruzie en verdriet. Volwassenen in onze samenlevingen leggen een merkwaardige ambivalentie aan de dag op dit punt: bezit is iets dat zij graag tonen, waar zij zich op laten voorstaan; maar het is ook omringd met geheimzinnigheid en gêne. Deze tweeslachtigheid is waarschijnlijk voor een belangrijk deel hieruit te verklaren, dat het bezit aan de ene kant de autonomie van het individu lijkt te bevestigen ('eigendom maakt vrij'; vgl. Macpherson 1962), terwijl het aan de andere kant juist de afhankelijkheid van anderen en daarmee de eigen kwetsbaarheid onderstreept. In de moderne industriële samenlevingen, de 'kapitalistische' zowel als de 'socialistische' is de bezitsproblematiek extra ingewikkeld geworden, doordat er allerlei juridische scheidingen zijn aangebracht tussen wat nog (privé of collectief) 'bezit' heet en de controle over de belangrijkste middelen van produktie en communicatie. De animo van sociologen om deze terminologische sluiers te ontwarren is begrijpelijkerwijs klein.

Met de punten solidariteit, hiërarchie, arbeidsdeling en bezit is geen uitputtende opsomming gegeven van alle menselijke samenlevingsproblemen. De voor deze indeling gebruikte termen zijn bedoeld als *attenderende begrippen* in de zin van Herbert Blumers 'sensitizing concepts' (1969, p. 147): ze vestigen de aandacht op probleemgebieden waarvan we kunnen verwachten dat ze overal waar mensen samenleven zullen voorkomen; maar de specifieke manier waarop deze probleemgebieden zich manifesteren, zal van geval tot geval moeten worden onderzocht. De probleemgebieden laten zich empirisch niet strikt scheiden; als we naar een realistische sociologie streven, is dit een reden om ook niet naar strikt logische onderscheidingen te zoeken. De poreusheid van de verschillende probleemgebieden ten opzichte van elkaar is juist een van de redenen waarom het criterium reikwijdte van belang is bij ieder sociologisch onderzoek.

Eindnoten:

1 (p. 73) De mededeling: 'zoals Durkheim ontdekte, sterven sommige burgers van ieder land door hun eigen toedoen' (Madge 1962, p. 518) is dan ook niet alleen stilistisch onbeholpen, maar ook qua strekking onjuist.

2 (p. 73) De redenen tot twijfel worden overigens door Douglas wel erg zwaar aangezet. Het feit dat zelfmoordstatistieken niet voor de volle honderd procent betrouwbaar zijn, betekent nog niet dat ze dan ook totaal onbetrouwbaar zijn. Douglas begaat hier een *non sequitur* van hetzelfde type als waarop hij Durkheim meent te betrappen. Terwijl Durkheim misschien overhaaste conclusies trok, omdat hij het bestaan wilde aantonen van 'objectieve sociale feiten', slaat Douglas door naar de andere kant in zijn ijver de 'subjectiviteit' van al het sociale gebeuren te doen uitkomen.

3 (p. 76) Deze houding komt vooral voor bij schrijvers die zich nogal kritisch opstellen tegenover de sociologie, zoals Karl R. Popper en, in Nederland, Karel van het Reve. Het werk van Popper bevat vele terechte waarschuwingen tegen een overschatting van het sociologisch inzicht en tegen de verwarring van wetenschappelijke sociologie met sociale filosofie. (Zie vooral Popper 1957.) Zijns ondanks echter begeeft Popper zelf zich herhaaldelijk in generalisaties die dezelfde verklarende pretentie hebben als sociologische generalisaties, zoals wanneer hij de achterstand van de sociale op de natuurwetenschappen ten dele toeschrijft aan 'de intelligentie vernietigende invloed van Aristoteles en Hegel' (Popper 1945, II, p. 209) - een kennissociologische uitspraak van opmerkelijke reikwijdte en naïviteit. Poppers maatschappijvisie kenmerkt zich door een hartstochtelijk beleden filosofisch idealisme, dat treffend tot uiting komt in de opdracht van *The Poverty of Historicism* (1957): 'ter nagedachtenis aan de ontelbare mannen en vrouwen van alle geloofsovertuigingen of naties of rassen die ten offer zijn gevallen aan het fascistische en het communistische geloof in Onwrikbare Wetten van Historische Bestemming'.

4 (p. 76) Simmel (1917, p. 15) heeft deze gedachte heel beeldend uitgedrukt: 'Naar iets grijpbaars tastend, vonden wij slechts individuen, en tussen hen in als het ware slechts lege ruimte.' Het verraderlijke aan deze uitspraak is de suggestie dat individuen wèl tastbaar zouden zijn, en daarom meer reëel dan maatschappijen. Wat zich fysiek laat wegen en meten, wat we kunnen fotograferen, is een menselijk lichaam, een organisme. Met begrippen als individu en persoonlijkheid duiden we, evenals met het begrip maatschappij, op aspecten van het menselijk leven die niet zonder meer in alle opzichten 'tastbaar' zijn.

5 (p. 76) Dit geldt ook voor Wertheim (1970), die Weber prijst omdat hij het begrip sociale structuur heeft vermeden, aangezien daarin een 'reificatie van de samenleving' besloten ligt, maar die er zelf in zijn diagnose van de machtsverhoudingen in de Derde Wereld toch niet onderuit kan om dit begrip veelvuldig te gebruiken.

6 (p. 79) Nog directer op Simmel geïnspireerd is Caplow (1968). Zie ook enkele 'groepsdynamische' studies gebundeld in Cartwright en Zander (1960). Een bekende sociologische variant is nog *The Functions of Social Conflict* van Lewis Coser (1956). In een periode waarin het parsoniaanse structureel-functionalisme domineerde in de sociologie, en er aan sociale conflicten maar weinig aandacht werd geschonken, trachtte Coser de belangstelling hiervoor te doen herleven. Hij deed dit echter geheel in de stijl van de jaren '50: door het formuleren van algemene proposities. Aan het werk van Simmel ontleende hij een reeks hypothesen, die hij lanceerde als evenzovele variaties op een functionalistisch thema: conflict is functioneel, want het bevordert de groepsidentificatie en -organisatie en het bindt de antagonisten. Het is een merkwaardige gedachtengang: conflict kan leiden tot gesublimeerde en geïnstitueerde vormen van conflict, m.a.w. tot beëindiging van het conflict in zijn oorspronkelijke vorm en als zodanig is het functioneel. Deze aan Panglos uit Voltaire's *Candide* herinnerende redeneertrant, gevoegd bij het onvermijdelijke '*other things being equal*' maakt Cosers aanpak in dit boek vrij vruchteloos. Vgl. ook Dixon (1973), pp. 44-52.

7 (p. 79) Tocqueville is vooral naar voren gehaald door Nisbet in *The Sociological Tradition* (1966). In een recensie van Nisbets boek heeft Parsons daarentegen verklaard dat Tocqueville geen noemenswaardige bijdrage heeft geleverd aan de theoretische sociologie (*American Sociological Review* 32, 1967, p. 641). Voor een poging alsnog de nodige systematiek te ontdekken in het werk van Tocqueville, zie Eberts en Witton (1970). Zie ook hierna noot 4 van hfdst. 5, p. 167.

8 (p. 80) Een Nederlands schrijver over problemen van het samenleven die het bizarre niet schuwt, is J.H. van den Berg; ik heb zijn werk eerder al eens gekarakteriseerd als liggend 'tussen verhaal en wetenschap'. (*Vrij Nederland*, 5 mei 1962).

9 (p. 83) Zelfs in het hoofdstuk 'cultuuroverdracht' komen kinderen maar even ter sprake. Overigens treffen we ook in *Moderne sociologie* het beeld aan van de mens als eenling, bijvoorbeeld in de uitspraak: 'Het is niet de handelende persoon, maar zijn gedrag dat voor de sociologie het uitgangspunt van de analyse vormt' (Van Doorn en Lammers 1959, p. 32). Als men al aan de term gedrag een centrale plaats in het sociologisch vocabulaire zou willen geven, dan zou het toch meer voor de hand liggen uit te gaan van 'het gedrag van mensen' in het meervoud.

10 (p. 84) Voor een aangrijpend verslag van een Indiaan, de laatste overlevende van zijn stam, die enkele jaren in volstrekt isolement geleefd heeft, zie Kroeber (1961).

11 (p. 86) De tegenstelling tussen 'cultuur' en 'sociale structuur' speelt ook een rol in mijn *Nihilisme en cultuur* (Goudsblom 1960) en, meer terloops, in *Dutch Society* (Goudsblom 1967). Aandacht verdienen echter ook de bezwaren die tegen dit onderscheid naar voren zijn gebracht, onder andere door Levy (1952, pp. 144-148), Bott (1957, pp. 218-219) en Moore (1966, pp. 486-487). In ieder geval is er geen enkele reden om, zoals soms gedaan wordt, te spreken van 'cultuur' versus 'structuur' of van 'culturele' versus 'structurele factoren' - alsof 'cultuur' geen 'structuur' zou vertonen. Het enige zinnige onderscheid zou zijn tussen een 'sociale' en een 'culturele' structuur.

12 (p. 88) Een voorbeeld van een weinig geslaagde conceptualisering is ook de oproep van Egbert Tellegen, dat wij moeten zijn 'meedogenloos tegen systemen, mild jegens mensen' (1972, p. 14). Deze leuze doet sympathiek aan; maar bij nader inzien vraag je je toch af: hoe kunnen wij meedogenloos zijn tegen (bijvoorbeeld) het kapitalisme en mild jegens de kapitalisten? De systemen *zijn* de mensen; en iedere verandering in een 'sociaal systeem' betekent een verandering in de mensen die van dit systeem deel uitmaken.

13 (p. 89) Enkele recente uitzonderingen op deze regel zijn B. Berger (1971) en Lenski (1970). Ook de eerste leerboeken in de sociologie zijn geschreven vanuit een evolutionistisch ontwikkelingsperspectief. Lester Wards *Dynamic Sociology* (1883) werd, naar verluidt, door de czaristische censoren niet in Rusland toegelaten vanwege de associaties die de titel wekte met socialisme en dynamiet (Friedrichs 1970, p. 30). - Sorokin noemde zijn hoofdwerk *Social and Cultural Dynamics* (1937).

14 (p. 90) Hoe goed het enkelvoud 'de mens' past in een hodiecentrisch wereldbeeld is treffend tot uitdrukking gebracht door Nietzsche (1879, p. 448) in zijn notitie over 'het erfelijk gebrek van de filosofen', die hun ervaringen met 'de mens' van een zeer beperkt historisch tijdvak tot uitgangspunt nemen voor bespiegelingen over 'de mens' als een *aeterna veritas*, een eeuwige waarheid.

15 (p. 92) Het is niet onwaarschijnlijk dat aan dit gebruik van de term socialisering bepaalde moraliserende associaties van het woord sociaal ten grondslag liggen, zoals we die ook aantreffen

in de vermaning aan mensen om zich ‘sociaal’ te gedragen, en in afkeurende uitdrukkingen zoals ‘een asociaal gezin’.

16 (p. 92) Zoals Erik Erikson, na te hebben geconstateerd dat psychoanalytici gewoonlijk te weinig letten op de sociale omstandigheden van de individuele patiënt, terecht opmerkt: ‘Sociologen en historici gaan vrolijk door het eenvoudige feit te negeren, dat alle individuen uit moeders geboren worden; dat iedereen eens een kind was; dat mensen en volken klein beginnen; en dat de samenleving bestaat uit generaties, die zich ontwikkelen van kinderen tot ouders, bestemd om de historische veranderingen die tijdens hun leven plaatsvinden te verwerken en om voort te gaan geschiedenis te maken voor hun nakomelingen’ (1968, p.45).

17 (p. 93) Een pleidooi om reikwijdte zwaar te laten wegen in de sociologie impliceert uiteraard dat sociologen aandacht moeten hebben voor zgn. ‘macro’ factoren. Het impliceert echter niet, dat het ‘micro’ niveau als minder belangrijk beschouwd moet worden. Het komt er juist op aan steeds het verband te blijven zien: hoe in ‘macro’-ontwikkelingen ‘micro’-processen doorwerken, en omgekeerd.

18 (p. 96) Vooral in de psychoanalytische literatuur is aan deze problematiek veel aandacht besteed, zie bijvoorbeeld Freud (1930) en Marcuse (1955). In deze literatuur worden gewoonlijk de ‘beheersende instanties’ (ego en superego) wel als veranderlijk behandeld, maar datgene wat beheerst wordt (het id) niet. Hiertegenover stelt Elias (1969a, 11, pp. 389-391) dat de te beheersen ‘driften’ mede gevormd worden in het contact met andere mensen. Het is, aldus Elias, juist kenmerkend voor een tamelijk ver gevorderd civilisatieproces, waarin ego en superego enerzijds en driften anderzijds sterk van elkaar gedifferentieerd raken, dat aan de voor het bewustzijn grotendeels ontoegankelijke regionen van het driftleven een ahistorisch, ‘natuurlijk’ karakter wordt toegekend.

19 (p. 96) We komen varianten van deze driedeling vaker tegen. Zo onderscheidde Heymans in zijn Groninger rectoraatsrede van 1909 drie vormen van vervreemding: tegenover onszelf, tegenover elkaar, en tegenover ‘de grond der dingen’ (Heymans 1909, pp. 9-11). Freud noemde in *Das Unbehagen in der Kultur* als de drie bronnen van menselijk lijden: het eigen lichaam, de natuur en de medemensen (Freud 1930, pp. 434 e.v.). Wat Freud onvermeld liet, was dat hiermee ook drie bronnen van het menselijk geluk zijn aangegeven.

20 (p. 97) De neiging om toch in een tamelijk rechtlijnig technologisch determinisme te vervallen is wijdverbreid; zie bijvoorbeeld Lenski (1966) en White (1959). Bij deze auteurs komt slechts impliciet tot uiting, dat zelfbeheersing en maatschappijbeheersing een niet weg te denken rol spelen in de ontwikkeling van de natuurbeheersing. Wat hierboven in noot 18 is opgemerkt: dat veranderingen in het beheersingsapparaat ook veranderingen teweegbrengen in datgene wat beheerst wordt, geldt ook voor de beide andere typen beheersing. Ten aanzien van de beheersing van tussenmenselijke relaties is dit evident. Ten aanzien van de beheersing van de natuur blijft het soms onopgemerkt. Echter, door de natuur te beheersen, door de bodem te cultiveren of minerale bronnen te exploiteren, veranderen de mensen de natuur en daarmee de balans van afhankelijkheid en beheersing waarin zij ten opzichte van de natuur leven. In het meest extreem ongunstige geval: roofbouw, vernietigen zij de natuur waarvan zij afhankelijk zijn, daarmee ook een einde makend aan hun eigen beheersing.

21 (p. 98) Vgl. bijvoorbeeld de uitvoerige beschrijving die de overigens zo concieze Suetonius (1968, pp. 70-72) geeft van de ‘onmiskenbare voortekenen’ die de moord op Julius Caesar aankondigen. Het schijnt dat in Rusland ten tijde van Stalin een sterke opleving van astrologie en andere vormen van waarzeggerij plaatsvond.

22 (p. 98) Over de vorming van de persoonlijkheid in het contact met anderen bestaat een enorme hoeveelheid literatuur. Het is enigszins onthutsend te zien hoeveel hiervan nog altijd wordt beheerst door statische en dichotome begrippen. Zie bijvoorbeeld de bundel van Israël en Tajfel (1972), waarin de redacteuren beginnen met programmatisch te constateren dat ‘de sociale psychologie er nog niet in geslaagd is sociaal gedrag te bestuderen als een interactie tussen de Mens en de maatschappij, noch om de Mens in de maatschappij te bestuderen’ (p. 3). Wie naar reïficaties op zoek is, kan hier terecht.

23 (p. 99) Deze formulering is gedeeltelijk geïnspireerd door Levy (1966, 1, p. 25). Echter, niet alleen noemt Levy enigszins andere probleemgebieden, ook gebruikt hij weer het kennelijk wel zeer voor de hand liggende enkelvoud: ‘wie hoort bij wie?’, enz.

24 (p. 100) De Europese en Amerikaanse romanliteratuur bevat tal van aangrijpende voorbeelden van de beklemming waarin elites en middengroepen dikwijls leven. Voor een scherpzinnige sociologische analyse van één zo'n voorbeeld, zie hetgeen Edmund Wilson (1950, pp. 442-452) heeft geschreven over de moeilijke, met schuldgevoelens beladen verhouding van Leo Tolstoi

tot de boeren en bedienden in zijn directe omgeving. Ook dit is een studie van ‘verborgen klassewonden’ (vgl. Sennett en Cobb 1972).

5
Relevantie: sociologie en ideologie

Een hulpmiddel waar mensen, gesteld voor de problemen van het samenleven niet buiten kunnen, is kennis: door datgene waarvan zij afhankelijk zijn beter te leren kennen, kunnen zij ook leren het beter te beheersen. Ieder mens heeft zich de kennis waar hij over beschikt zelf eigen gemaakt. Dit betekent echter niet, dat hij wat hij weet ook persoonlijk heeft ontdekt. Mensen leren van en aan elkaar - dit is een van de meest fundamentele menselijke bindingen. Vanaf hun geboorte leren kinderen zich te oriënteren - ten opzichte van dingen, van andere mensen, van zichzelf. De mogelijkheid om de leerbehoeften en de leercapaciteiten te ontwikkelen is een biologisch gegeven; maar wat er van het leren terecht komt, hangt in de eerste plaats af van de aanwijzingen die het kind van anderen ontvangt bij zijn pogingen om iets van de wereld te verkennen.[1] Ook de kennisverwerving is een probleem van het samenleven.

Vooral als ze nog klein zijn, is de kennis die mensen opdoen nauw verbonden met hun impulsen en gevoelens. Zij leren bijvoorbeeld al vroeg, dat vuur gevaarlijk is. Op een leeftijd waarop zij nog niet in staat zijn het vuur actief te ‘beheersen’, leren zij er toch al mee ‘om te gaan’, en wel door hun eigen impulsen om met vuur te spelen te beheersen. Zij gaan vuur èn de aantrekkingskracht ervan beide als gevaarlijk herkennen. Als zij ouder worden, leren zij ook vuren aan te steken en te doven - vormen van meer ‘object-gerichte’ beheersing, in tegenstelling tot de aanvankelijke beheersing die primair ‘subjectgericht’ was: zelfbeheersing. Duidelijk is in dit geval, dat de natuurbeheersing enige zelfbeheersing veronderstelt; beide worden van anderen geleerd en zijn daarom niet mogelijk zonder een zekere mate van sociale beheersing.

Voor de meeste mensen is er bij de ‘vuurbeheersing’ een zo directe relatie tussen ‘weten’ (dat je je aan vuur kunt branden) en ‘doen’ (zorgen dat dit niet gebeurt), dat het nauwelijks bij hen zal opkomen dit ‘weten’ als speciale ‘kennis’ te beschouwen. Toch is het kennis, in een zeer elementaire vorm. In samenlevingen met een ver ontwikkelde arbeidsdeling kent men ook specialisten in de vuurbeheersing: brandweerlieden of vuurbestrijdingsdeskundigen, die over steeds ingewikkelder technieken gaan beschikken, zodat er op den duur zoiets

ontstaat als een pyrotechnologie, met eigen leerboeken, opleidingen en diploma's. Als de specialisatie eenmaal zo ver gevorderd is, zal niemand meer aarzelen van 'kennis' te spreken.

Een ander voorbeeld: kinderen die opgroeien in de buurt van een rivier, moeten met die rivier leren omgaan. Eerst leren ze niet te dicht bij de oever te komen en vervolgens leren ze zwemmen - twee opeenvolgende stadia van zelfbeheersing, waarbij het tweede de noodzaak van het eerste opheft. Zoals leren zwemmen, zo vergt ieder leerproces enige inspanning, zelfbeheersing. In verreweg de meeste gevallen wordt deze zelfbeheersing gestimuleerd door anderen en speelt sociale beheersing in de vorm van aanmoediging en straf een belangrijke rol in het individuele leerproces.

Om nog even bij de rivier te blijven: volwassenen kunnen de overstromingsgevaren die van de rivier uitgaan verminderen door het bouwen van dijken en sluizen. Zij leven nu veiliger; maar deze grotere veiligheid betekent ook dat zij voortaan in hun hele wijze van leven afhankelijk zijn van het beheersingsapparaat: de dijken, de sluizen en al degenen die zorgen voor het onderhoud en de bediening daarvan.

Iets soortgelijks gebeurt, wanneer zij de rivier actief gaan gebruiken als transportkanaal, als riool of als energiebron. Door de mogelijkheden die de rivier biedt te benutten, vergroten de mensen zowel hun beheersing als hun afhankelijkheid ervan. Daarbij kunnen bepaalde kanten van die afhankelijkheid lange tijd volstrekt onproblematisch lijken. De rioolfunctie bijvoorbeeld levert geen enkele moeilijkheid, totdat de rivier begint te vervuilen. Het kwijtraken van afval wordt nu een nijpend samenlevingsprobleem; en voor het vinden van nieuwe, betere oplossingen is in de eerste plaats nieuwe, betere kennis nodig, van fysisch-chemische en ook van sociale processen.

In al deze voorbeelden is het weten nauw verbonden met het handelen; er is een directe relatie tussen de kennis en de toepassingen van die kennis. Daar waar deze relatie minder duidelijk wordt, hetzij omdat de kennis 'puur' en niet onmiddellijk toepasbaar lijkt, hetzij omdat de toepassingen dubieus en omstreden zijn, daar doemt het probleem van de relevantie op als een apart probleem.

Relevantie is een nogal modieus woord. Het wordt vaak gebruikt met een gemak alsof de betekenis geheel voor zichzelf spreekt. Zo wordt er in een paar bundels, getiteld *The Impact of Sociology* (Douglas 1970b) en *The Relevance of Sociology* (Douglas 1970c), noch aan het begrip 'impact', noch aan het begrip 'relevance' enige aandacht besteed; de samensteller gaat er kennelijk van uit dat we hier met een paar duidelijke, voor iedereen verstaanbare termen te maken hebben.[2] Maar

‘relevantie’ blijkt bij enig nadenken toch een tamelijk glibberig begrip te zijn, waarvan bovendien de betekenis dicht in de buurt ligt bij die van dat andere begrip, ‘impact’.

Anders dan bij precisie, systematiek en reikwijdte, criteria die in de eerste plaats wat we kunnen noemen intrinsieke kenmerken van kennis betreffen, gaat het bij relevantie primair om de werkingen, de ‘functies’ die kennis kan hebben. Voor zover er een verschil is tussen ‘relevantie’ en ‘impact’, ligt dit vooral hierin, dat het woord relevantie een programmatische strekking heeft, die behalve de feitelijke ook de mogelijke en de gewenste werkingen omvat: niet alleen wat er met onze kennis gedaan wordt, maar ook wat we er mee zouden willen en kunnen doen. Vooral dit laatste geeft aan het begrip relevantie iets ongrijpbaars. Verwarrend is ook dat het vaak in een sterk dichotomiserende zin wordt gebruikt: alsof sommige kennis wel, en andere niet relevant is, zoals sommige getallen even zijn en andere oneven. Een beter uitgangspunt is waarschijnlijk, dat alle kennis potentieel althans min of meer relevant is: het hangt af van de problemen waarvoor mensen zich gesteld zien, in welke mate welke kennis voor hen van belang is.

Tegenwoordig wordt de term relevantie met voorliefde gebruikt door politiek radicale sociologen, die menen dat de academische sociologie te weinig bijdraagt aan de oplossing van de belangrijkste maatschappelijke problemen: de menselijke emancipatie, de bevrijding van allerlei vormen van onderdrukking en geweld. ‘Relevantie’ is een van de leuzen, waarmee een sterk politiek geëngageerde sociologie wordt bepleit. In reactie hierop zijn andere, meer academisch georiënteerde sociologen geneigd om relevantie tot een onwetenschappelijk begrip te verklaren en discussies erover uit de sociologie te weren. Dit laatste echter is moeilijk vol te houden. Zou het maatschappelijk proces van kennisverwerving zo autonoom verlopen, dat het aspect van de bruikbaarheid, de toepasbaarheid van de kennis daarbij geen enkele rol speelt? Juist sociologen zouden moeten inzien hoe onwaarschijnlijk dit is en hieruit de conclusie moeten trekken dat ook binnen hun eigen vak relevantie een niet te verwaarlozen kenniscriterium vormt, dat tot in de meest abstracte methodologische discussies kan meespelen - al is het maar om extra gewicht te geven aan een van de andere drie genoemde criteria.

In hoeverre draagt sociologische kennis ertoe bij, dat mensen de problemen waarvoor het samenleven hen stelt beter kunnen herkennen en oplossen? In deze algemene en daardoor noodzakelijkerwijs vage bewoordingen zou ik het relevantieprobleem voor de sociologie voorlopig willen omschrijven. De omschrijving sluit aan bij de in het

vorige hoofdstuk uitgewerkte opvatting, dat mensen te maken hebben met allerlei onderling samenhangende problemen, die voortvloeien uit de afhankelijkheden waarin zij verkeren ten opzichte van het fysieke milieu, hun medemensen en hun eigen vaak tegenstrijdige impulsen en gevoelens. Door middel van kennis kunnen zij deze afhankelijkheden beter doorzien en beheersen; en dit geldt a fortiori voor wetenschappelijke kennis. Op de sociologie zijn volgens deze gedachtengang dezelfde woorden van toepassing, die Freud heeft uitgesproken voor de psychoanalyse:

> 'Wij geloven in de mogelijkheid om door wetenschappelijke arbeid iets over de realiteit van de wereld te ervaren, waardoor wij onze macht kunnen vergroten en waarnaar wij ons leven kunnen inrichten' (Freud 1927, p. 379).[3]

Freuds woorden zouden als motto hebben kunnen dienen bij een groot deel van de negentiende-eeuwse sociologie. Aan de opkomst van de sociologie lag de geleidelijke ontdekking ten grondslag van 'de maatschappij' als een gebied van een andere orde dan de staat, en onderhevig aan eigen wetmatigheden. Men zag het menselijk lot, de kansen op geluk als in sterke mate bepaald door de maatschappij, de sociale condities. En deze sociale condities zag men als enerzijds het resultaat van blind verlopende, door geen vorst of regering geplande processen, en anderzijds als beïnvloedbaar - mits men de 'wetten' van het sociale gebeuren maar zou kennen en weten toe te passen. De wetenschappelijke studie van de samenleving zou niet alleen tot een beter inzicht moeten leiden, maar ook tot een betere beheersing van de maatschappelijke krachten. Dit ideaal hadden alle negentiendeeeuwse sociologen gemeen; zij meenden, evenals Freud, dat de diagnose in dienst zou moeten staan van de therapie. Niet alleen beschreven zij de ontwikkelingen die in de samenleving gaande waren, ze beoordeelden deze ook en aan hun oordelen koppelden zij meer of minder praktische politieke adviezen. Zowel de diagnoses als de voorgestelde therapieën liepen, zoals bekend, sterk uiteen - hetgeen onder meer is toe te schrijven aan het feit dat ze gericht waren tot heel verschillende groeperingen.

De meeste sociologen schreven voor die grote sector van het geletterde publiek die kan worden aangeduid als de bourgeoisie. Enkelen echter, met name Marx en Engels, wierpen zich op als de woordvoerders van de industriële arbeidersklasse. En weer anderen, zoals Tocqueville, richtten zich vooral tot de in hun status bedreigde elites van vóór de Franse Revolutie. De burgerlijke sociologen toonden over het

algemeen een sterk vertrouwen in een vreedzame vooruitgang, geleid door redelijkheid. Dit geldt, bij alle onderlinge verschillen, voor zowel Comte als Spencer. Ook Marx en Engels vertrouwden op de vooruitgang; maar zij meenden dat die niet zonder strijd zou worden bewerkstelligd: economische crises en politieke revoluties zouden onvermijdelijk zijn. Hun uitspraak: 'de geschiedenis van iedere samenleving tot dusver is de geschiedenis van de klassenstrijd' (1848, p. 462) bevat tegelijk een diagnose: samenlevingen bestaan uit onderdrukkers en onderdrukten, en een aansporing aan de onderdrukten: leef naar dit inzicht en maak revolutie. Tocqueville was het minst optimistisch. Hij zag een voortschrijdende maatschappelijke nivellering als onafwendbaar en meende dat de enige keuze voor zijn tijdgenoten erin bestond niet of zij de toenemende gelijkheid wel of niet zouden accepteren, maar of zij er het beste van zouden weten te maken. Zijn diagnose betrof een ontwikkeling, die hij niet zelf gewenst had, maar die naar hij meende niet meer te keren viel; hij adviseerde zijn lezers met de democratie te leren leven.[4]

De vermenging van diagnose en therapie geeft aan het werk van de negentiende-eeuwse sociologen een ideologisch karakter. Deze uitspraak is niet bedoeld als een diskwalificatie. Men denkt bij het woord ideologie vaak in de eerste plaats aan (al dan niet opzettelijk) misleidende voorstellingen van de sociale werkelijkheid. In de sociologie hebben vooral Karl Mannheim (1936) en Theodoor Geiger (1953) er deze betekenis aan gegeven. Hiermee wordt het woord echter te veel in de sfeer van een absolute tegenstelling van 'waan of waarheid' getrokken, en we houden geen geschikte term meer over om datgene aan te duiden waartoe juist 'ideologie' zich bij uitstek goed leent, namelijk 'pogingen om aan anders onbegrijpelijke sociale situaties betekenis te geven op een zodanige wijze dat het mogelijk wordt er doelgericht in te handelen' (Geertz 1964, p. 64). Wanneer we deze laatste omschrijving aanhouden, kunnen we constateren dat er van ideologisch denken behalve een misleidende en versluierende ook onmiskenbaar een verhelderende werking kan uitgaan. Dit geldt zeker voor de drie grote ideologische stromingen uit de negentiende eeuw: het liberalisme, het socialisme en het conservatisme (vgl. Brunner 1956, pp. 194-219; Lichtheim 1964, pp. 21-30).

De oudste van deze drie ideologieën is het liberalisme (vgl. Laski 1936). Als typische ideologie vertegenwoordigt het liberalisme in al zijn vertakkingen een visie op de samenleving zoals ze is en zoals ze zou moeten zijn. Beide aspecten zitten al onlosmakelijk verbonden in het uitgangspunt: het beeld van de mens als een met rede begaafd

individu, in staat zijn aangeboren talenten te ontplooien en door arbeid bezit te verwerven (Macpherson 1962). Gegeven deze twee mogelijkheden: tot zelfontplooiing en tot het verwerven van bezit, zullen de mensen tot de meest ideale en harmonieuze samenleving komen, wanneer zij vrijelijk hun welbegrepen eigenbelang kunnen nastreven, niet gehinderd door nodeloze beperkingen hun opgelegd door kerk, staat of gilde. Zoals Adam Smith het formuleerde: ieder mens is in de eerste plaats geneigd om voor zichzelf te zorgen; wanneer iedereen op verstandige wijze aan deze neiging gehoor kan geven, wordt hun aller gedrag als het ware geleid door een onzichtbare hand, die door middel van een zelfregulerend systeem van vraag en aanbod, uit het egoïstische streven der individuen gemeenschappelijke harmonie en voorspoed doet resulteren (Smith 1776, pp. 477-478).

De liberale denkers hadden een scherp oog voor wat we tegenwoordig zouden noemen de *relatieve autonomie* van sociale processen (vgl. Elias 1971c). Adam Ferguson bracht dit inzicht treffend onder woorden door op te merken dat maatschappelijke instellingen 'wel het resultaat zijn van menselijk handelen, maar niet de vervulling van enig menselijk plan' (Ferguson 1767, p. 212). Adam Smith wist, in deze trant redenerend, in 1776 reeds een sociologische gedachte te formuleren die tweehonderd jaar later nog steeds voor velen moeilijk te bevatten blijkt:[5]

> 'Het verschil tussen de natuurlijke talenten van verschillende mensen is in werkelijkheid veelal kleiner dan we ons realiseren; en de grote verschillen in begaafdheid ('*genius*') waardoor de beoefenaren van verschillende beroepen zich lijken te onderscheiden, wanneer ze tot rijpheid gegroeid zijn, zijn veelal niet zozeer de oorzaak als wel het gevolg van de arbeidsverdeling' (Smith 1776, p. 19).[6]

Het idee van de onzichtbare hand, het marktmechanisme dat als een onpersoonlijke kracht het handelen van individuen bestuurt, was een belangrijke aanwijzing voor de ontdekking van maatschappelijke krachten en structuren in het algemeen. In dit opzicht heeft de liberale visie bevruchtend gewerkt op de sociologie. Ook het liberaal utilitaristische uitgangspunt, dat samenlevingen zijn opgebouwd uit redelijke individuen, ieder voor zich uit op de maximalisering van de eigen kansen op geluk, bevat een waardevolle gedachte: het attendeert ons er op, dat de anonieme maatschappelijke krachten alleen begrepen kunnen worden als voortkomend uit de min of meer doelgerichte handelingen van individuele mensen.

In het liberale model verschijnt de maatschappij als samengesteld uit bindingen, die onafhankelijke en gelijkwaardige partners met elkaar aangaan op basis van vrijwilligheid, ieder voor zich geleid door wat hij ziet als zijn eigenbelang. Andere sociale bindingen, bijvoorbeeld die welke voornamelijk berusten op geweld of op sentiment en traditie, blijven op de achtergrond. Duidelijk weerspiegelt zich in dit maatschappijbeeld de levenswijze van de commercieel-industriële burgerij: een hardwerkende ondernemer, voor wie 'zaken' de belangrijkste waarde in het leven uitmaken, zal in de eerste plaats geïnteresseerd zijn in contractrelaties (met leveranciers, klanten, werknemers, eventueel ook concurrenten); hij zal licht geneigd zijn andere dan de puur contractuele aspecten van relaties als lastig en overbodig te ervaren. Deze mentaliteit is tot een sociologische visie geworden in het werk van William Graham Sumner:

> 'In onze moderne staat, en in de Verenigde Staten meer dan ergens anders, is de sociale structuur gebaseerd op contract. (...) Contract is rationeel, zelfs rationalistisch. Het is ook realistisch, koud, zakelijk. Een contractrelatie is gebaseerd op een voldoende reden, niet op gewoonte of voorschrift. Ze is niet van blijvende aard. Ze geldt slechts zolang de reden ervoor geldt. In een staat die gebaseerd is op contract, is sentiment misplaatst in alle openbare en gemeenschappelijke aangelegenheden. Het wordt teruggebracht tot de sfeer van privé en persoonlijke relaties' (Sumner 1883, p. 113).

Het is, zo stelt Sumner, onmogelijk terug te keren naar 'de sentimentele relaties, die eens leenheer en vazal, heer en bediende, leraar en leerling, kameraad en kameraad' met elkaar verbonden. Wie in de moderne samenleving dergelijke banden zoekt, is een sentimentalist; een realist erkent dat er nog slechts contractrelaties voorkomen.[7]

In een minder uitgesproken, maar toch duidelijk herkenbare vorm vinden we het liberale model terug bij twintigste-eeuwse schrijvers als F.A. Hayek en Karl R. Popper. Vooral Hayeks beschouwingen doen sterk denken aan die van Ferguson en Smith. Evenals Ferguson noemt Hayek de taal als het meest sprekende voorbeeld van een gestructureerd maatschappelijk verschijnsel, dat niet het resultaat is van bewust overleg; en hij vervolgt met op te merken dat 'de onafhankelijke handelingen van individuen een orde voortbrengen die geenszins in hun bedoelingen lag' (Hayek 1952, p. 40). De typisch liberale inslag in deze formulering zit in het woord 'onafhankelijk': alsof de individuen geheel onafhankelijk van elkaar tot handelen komen, alsof ze niet al door wederzijdse afhankelijkheden verbonden zijn voordat ze tot bepaalde 'interacties' overgaan.[8]

Het marxisme en het conservatisme bieden belangrijke correcties en aanvullingen op het liberale mens- en maatschappijbeeld. In beide ideologieën wordt het uitgangspunt van een vrij handelend individu als een fictie ontmaskerd. De marxistische visie haalt veel sterker dan de liberale de bindingen van dwang en geweld naar voren, die er tussen mensen bestaan. Mensen maken vanaf hun geboorte deel uit van georganiseerde heerschappijstructuren; en het hangt af van hun positie binnen deze heerschappijstructuren wat zij als hun eigenbelang zien en welke kansen zij hebben om dit na te streven.

Ook het marxisme gaat ervan uit dat er in de maatschappij anonieme krachten werkzaam zijn, met een eigen 'moment', sterker dan de individuele willen. Deze worden echter bezien vanuit een heel ander sociaal gezichtspunt. Marx en Engels vereenzelvigden zich niet met de 'bourgeois conquérants', voor wie de maatschappelijke krachten resulteerden in materiële vooruitgang, maar met de industriële loonarbeiders. Het marxisme belicht de verschrikkingen die de maatschappelijke ontwikkelingen met zich mee brachten: de uitbuiting, de vervreemding, de 'ontmenselijking'.

In dit perspectief komt als de belangrijkste factor die mensen aan elkaar bindt naar voren het produktiestelsel. De organisatie van arbeid en kapitaal wordt gezien als de drijvende kracht achter de ontwikkelingen van de moderne maatschappij. Niemand kan zich aan de werking van deze krachten onttrekken. De kapitalisten zijn verwikkeld in een moordende concurrentiestrijd, waarin zij de een na de ander ten onder zullen gaan; de arbeiders hebben geen andere keuze dan het enige waarover zij beschikken: hun arbeid, te verkopen aan die kapitalisten die zich, onder meer door het betalen van de laagste lonen, in de concurrentiestrijd hebben weten te handhaven. Staat en kerk zijn in de kapitalistische samenleving machtsmiddelen om het proletariaat te onderdrukken en de uitbuiting te continueren.

Marx en Engels signaleerden dezelfde ontwikkeling als de liberaal Sumner, namelijk dat in de moderne tijd 'geen andere band tussen mens en mens is overgelaten dan het naakte eigenbelang, de gevoelloze "contante betaling"' (Marx en Engels 1848, p. 464). Anders echter dan Sumner zagen zij hierin niet de manifestatie van een toenemende menselijke bevrijding, maar van onderdrukking. In het liberale zowel als in het marxistische maatschappijbeeld staan de economische verhoudingen centraal. In het ene geval hebben we te maken met een marktmodel, in het andere met een uitbuitingsmodel - beide echter zijn georiënteerd op die sector van het sociale leven, die sinds het begin van de negentiende eeuw 'economisch' heet. Het is niet verwonderlijk dat in beide ideologieën de nadruk hierop is

komen te liggen. Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw vonden de meest spectaculaire maatschappelijke veranderingen plaats in deze sector, die niet alleen een hoge mate van autonomie leek te vertonen, maar waarvan bovendien de invloed merkbaar was op allerlei andere terreinen, zoals godsdienst, moraal en politiek (vgl. Elias 1971b).

In het marxistische maatschappijmodel ligt het accent op de, uit de kapitalistische produktieverhoudingen voortvloeiende onderlinge klassengebondenheid en wederzijdse klassenstrijd; de verwachting is dat deze de verdere maatschappelijke ontwikkeling ingrijpend zullen bepalen. Het is een theoretische visie met sterke praktische implicaties; de relevantie ervan ligt in een oproep aan het proletariaat om zich van zijn historische bestemming bewust te worden en de realiteit van de klassenstrijd te aanvaarden.

Terwijl het echter de klassenbindingen sterk benadrukt, heeft het marxisme voor andere bindingen betrekkelijk weinig aandacht: bindingen berustend op individueel begrepen eigenbelang, die de leden van verschillende klassen kunnen verenigen en bindingen van meer affectieve aard zoals het nationalisme. Beide typen bindingen hebben in de twintigste eeuw hun kracht bewezen; door ze onvoldoende te onderkennen hebben vele marxisten aanvankelijk zowel de revolutionaire gezindheid als de internationale solidariteit van de arbeidersklasse overschat. Bovendien is het noodzakelijk gebleken de bindingen van dwang en geweld ruimer te omschrijven dan in termen van eigendomsverhoudingen; de ontwikkelingen in de Sowjet-Unie hebben maar al te duidelijk gemaakt dat de afschaffing van het privékapitalisme nog niet het einde betekent van uitbuiting en onderdrukking.

De derde grote ideologische stroming van de negentiende eeuw was het conservatisme. Zoals Karl Mannheim (1927, pp. 408-508) heeft aangetoond, is het conservatieve denken vooral op gang gekomen als een reactie op de duidelijk geformuleerde progressieve ideologieën van het liberalisme en het socialisme. Daarbij vertoont ook de conservatieve reactie zowel verhelderende inzichten als vertekeningen van de sociale werkelijkheid. Tegenover de liberalen en de socialisten benadrukten de conservatieven dat de samenleving niet wordt beheerst door individueel eigenbelang, noch door georganiseerde dwang, maar dat het fundament van iedere samenleving ligt in consensus, in het gemeenschappelijk aanvaarden door alle geledingen van een historisch gegroeide, door traditie geheiligde orde. We vinden deze argumentatie bij conservatieve auteurs uit vele landen: bij

Edmund Burke, bij Joseph de Maistre, in Nederland bij Groen van Prinsterer.[9] Zij allen wijzen erop dat de maatschappij haar eigen orde en haar eigen ontwikkeling heeft; men mag deze orde niet verstoren, de ontwikkeling niet verhaasten. Abstracte speculatieve ideeën en idealen worden afgewezen; de nadruk ligt op het bestaande, het 'concrete': 'wat is, heeft zijn waarde bewezen'.[10]

Volgens verschillende twintigste-eeuwse schrijvers (Salomon 1955; Spaemann 1959; Nisbet 1966) is de sociologie vooral voortgekomen uit het conservatieve denken, met de daarin passende nadruk op gemeenschap en gezag.[11] Dit is echter een eenzijdige voorstelling van zaken, die onrecht doet aan de inbreng van liberale en marxistische ideeën. Het is waarschijnlijk beter te spreken van de negentiende-eeuwse sociologische tradities in het meervoud, dan zoals Nisbet doet van 'de sociologische traditie' (vgl. Habermas 1971, pp. 290-306).

Het conservatieve denken heeft een heel duidelijke invloed gehad op de sociologie van Emile Durkheim. Het zou zeker onjuist zijn Durkheim zonder meer als een conservatief te bestempelen; des te opvallender is het daarom hoe sterk allerlei thema's uit het conservatieve denken in zijn werk meespelen. Dit geldt vooral voor zijn theorie over anomie. Levende wezens, aldus Durkheim, dienen op de een of andere wijze grenzen te stellen aan hun eigen hartstochten, anders vallen zij aan onverzadigbaarheid ten prooi. Bij dieren zijn de noodzakelijke remmingen aangeboren, bij mensen niet.[12] Mensen zijn van nature in vele opzichten onverzadigbaar; en de enige manier waarop zij hun hartstochten kunnen beteugelen is door de grenzen te aanvaarden, die de maatschappij waarin zij leven hun stelt. Dit is de primaire functie van sociale normen; en wanneer, zoals in tijden van crisis, deze regulerende functie te kort schiet, ontstaat er een toestand van *anomie*. In de moderne kapitalistisch-industriële samenleving zijn de bindingen tussen de mensen minder strak geworden, en heerst een chronische anomie, hetgeen onder meer tot uiting komt in hoge zelfmoordcijfers. Deze theorie wordt door Durkheim ontvouwd aan de hand van beschouwingen zoals de volgende:

> 'Op ieder moment in de geschiedenis is er in het morele bewustzijn van de maatschappijen een vaag besef van wat de verschillende sociale diensten respectievelijk waard zijn, van de passende beloning die aan elk ervan verschuldigd is en dientengevolge van de graad van comfort die toekomt aan de gemiddelde beoefenaar van ieder beroep. Er bestaat als het ware een algemeen aanvaarde hiërarchie van functies, waarbij aan iedere functie een bepaalde welzijnscoëfficiënt wordt

> toegekend overeenkomstig zijn plaats in de hiërarchie (...) Er bestaat dus een ware ordening die, hoewel ze niet altijd een juridische vorm aanneemt, voortdurend met een vrij grote precisie de maximum welstand aangeeft die elke maatschappelijke klasse legitiem kan nastreven (...) Onder deze druk is iedereen in zijn eigen sfeer zich vagelijk bewust van het uiterste punt tot waar zijn ambities kunnen reiken en hij streeft naar niets dat verder ligt. Tenminste, als hij de regel respecteert en het collectieve gezag gehoorzaamt, dat wil zeggen, als hij een gezond moreel gestel heeft, dan voelt hij dat het goed is niet meer te verlangen' (Durkheim 1897, pp. 276-277).[13]

Dit citaat is een typisch voorbeeld van een interpretatie, die zowel 'sociologisch' als 'ideologisch' kan heten. De aanhef 'op ieder moment in de geschiedenis' klinkt als een tegenhanger van de beroemde zin uit het *Communistisch Manifest*: 'de geschiedenis van iedere samenleving tot dusver is de geschiedenis van klassenstrijd'. Beide beweringen zijn generaliserend en tendentieus. Beide kunnen zonder moeite met empirische voorbeelden ondersteund worden. Er zijn voorbeelden te over te vinden van betrekkingen tussen mensen, die gekenmerkt zijn door de wederzijdse aanvaarding van een onderlinge hiërarchie. Maar ook zal men niet lang hoeven te zoeken naar voorbeelden waarin zich, al dan niet onder een schijn van consensus, duidelijke klassentegenstellingen aftekenen.[14]

Durkheim heeft de aandacht gevestigd op een belangrijk feit: dat consensus een niet te verwaarlozen factor vormt in iedere samenleving. Dit idee en het daarmee samenhangende begrip voor de continuïteit van maatschappelijke structuren, kan niet worden gebagatelliseerd, wanneer we streven naar een werkelijkheidsgetrouw beeld van menselijke samenlevingen. Tegelijkertijd dienen we te bedenken dat een te grote aandacht voor consensus en continuïteit makkelijk kan leiden tot een onderschatting van andere factoren: de individuele en collectieve belangenstrijd, de onderdrukking en het geweld.[15]

De driedeling liberalisme-marxisme-conservatisme is te schematisch om recht te doen aan de vele nuances in het werk van individuele schrijvers. Ze wijst op de drie belangrijkste oriëntatiemogelijkheden, de prototypes van maatschappijbeschouwing, die in de negentiende eeuw beschikbaar kwamen. Wat nu, in terugblik, opvalt is hoeveel gemeenschappelijks deze prototypes blijken te hebben. Zoals strijdende legers in hun bewapening en hun strategie vele duidelijk tijdgebonden overeenkomsten vertonen, zo kunnen we ook in de grote negentiende-eeuwse ideologieën allerlei gemeenschappelijke ken-

merken ontwaren. De legers richten zich tegen elkaar; hun bewegingen zijn slechts te verklaren als op elkaar afgestemd. Hetzelfde geldt voor de negentiende-eeuwse ideologieën.

Om enkele punten van overeenkomst te noemen: samenlevingen worden niet gezien als de persoonlijke bezittingen ('rijken') van vorsten, wier wil uiteindelijk bepalend is voor wat er met het volk gebeurt. Aan alle negentiende-eeuwse ideologieën ligt een andere perceptie van de machtsverhoudingen ten grondslag. Kenmerkend voor de maatschappij is, dat ze wordt beheerst door onpersoonlijke anonieme krachten: het marktmechanisme; de produktieverhoudingen en de klassenstrijd; de geleidelijke processen van historische groei. De 'wetten' of 'mechanismen', die de ontwikkeling van de maatschappij bepalen, kunnen wetenschappelijk bestudeerd worden; in iedere ideologie zit de pretentie dat ze berust op een wetenschappelijk fundament. Daarbij treedt steeds de al eerder gesignaleerde vermenging op van ideeën omtrent hoe de maatschappij 'is' en 'behoort te zijn', een vermenging die vrijwel alle uitspraken doordringt. In elk van de ideologieën krijgen bepaalde aspecten van de samenleving een extra zware nadruk ten koste van andere; deze accenten corresponderen met de sociale gezichtshoek van waaruit de samenleving wordt bekeken. En overeenkomstig de identificatie met bepaalde groeperingen worden er algemene principes geformuleerd omtrent het welzijn van de maatschappij als geheel, waarin het toch niet moeilijk is voor elk van deze groeperingen specifieke belangen en idealen te herkennen: bescherming en uitbreiding van burgerlijke vrijheden, de revolutionaire vernietiging van het kapitalisme, de gemeenschappelijke aanvaarding van traditie en gezag.

Het zou verkeerd zijn de drie ideologieën als eenmaal geformuleerde statische constructies te beschouwen. Liberalisme, marxisme en conservatisme vormen denkstijlen die, in onderlinge samenhang, steeds aan ontwikkelingen onderhevig zijn geweest. Liberalisme en marxisme zijn opgekomen als oppositie-ideologieën, die onder meer tot doel hadden de heersende maatschappelijke instituties te kritiseren en twijfelachtig te maken. Naarmate liberale en later ook marxistische politieke partijen een sterkere greep kregen op de heerschappijstructuren in een aantal nationale samenlevingen, veranderden ook de accenten in hun ideologieën. De hele ideologische constellatie is mettertijd gewijzigd; de veranderingen in weinig woorden samenvattend, zouden we kunnen zeggen dat in West-Europa de drie ideologieën meer en meer hebben plaats gemaakt voor één vage, oecumenische ideologie: het reformisme, waarin rekening gehouden wordt zowel met het ideaal van de individuele vrijheid, als met de

onvermijdelijkheid van een sterke staatsdwang, als met de noodzaak van consensus en continuïteit. De leuze van dit reformisme zou kunnen luiden: ‘voor vrijheid, gelijkheid en behoud’. In Oost-Europa, waar het marxisme de heersende ideologie is geworden, heeft zich in de officiële maatschappijleer een merkwaardige vermenging ontwikkeld van marxisme en conservatisme, met een sterke nadruk op consensus en een hardnekkige ontkenning van klassentegenstellingen (vgl. Bezemer 1972).

Met dit alles is het relevantieprobleem voor de sociologen anders komen te liggen. De negentiende-eeuwse pioniers wilden inzicht verwerven in de krachten die de ontwikkeling van de samenleving bepaalden; de relevantie van hun diagnose lag voor hen in de mogelijkheid om maatschappelijke veranderingen te begrijpen en te beoordelen, eventueel te voorspellen en uiteindelijk ook te beïnvloeden. Het is ondoenlijk de specifieke uitwerking van bepaalde sociologische geschriften vast te stellen; we kunnen alleen constateren dat de negentiende-eeuwse sociologie deel uitmaakte van intellectuele discussies die zich voortzetten in politieke stellingnames en activiteiten. Het sterkst geldt dit uiteraard voor het werk van Marx. Maar ook bij de andere negentiende-eeuwers was het streven om de maatschappelijke processen beter te doorgronden direct gekoppeld aan de behoefte om ze te kunnen waarderen en om de ‘theoretische’ inzichten om te zetten in ‘praktische’ standpunten. Het grote probleem van een latere generatie sociologen zou juist worden het onvermogen (tenslotte geobjectiveerd tot ‘de onmogelijkheid’) om door wetenschappelijk inzicht tot maatschappelijke waarderingen te komen, een probleem dat in de meest klemmende bewoordingen is geformuleerd door Max Weber. Wat voor Weber nog een diep doorleefd persoonlijk probleem was, is vervolgens voor vele twintigsteeeuwse sociologen een vanzelfsprekend axioma geworden: de scheiding van, zoals het nu vaak heet, wetenschap en ideologie.

In *The Sociological Tradition* bespreekt Robert A. Nisbet (1966) deze omslag. Hij laat zien hoe de belangrijkste thema's van het sociologisch denken direct voortkwamen uit de intellectuele verwarring en de morele verontrusting, die door de omwentelingen van de Franse en de Industriële Revolutie teweeggebracht waren. Nu echter, zo meent Nisbet, in de tweede helft van de twintigste eeuw, is de kracht van de oorspronkelijke probleemstelling uitgewerkt. De Franse en de Industriële Revolutie zijn volbracht; de spanning is geweken, de ideeën van de ‘founding fathers’ hebben hun inspirerende betekenis verloren.

Nisbets oordeel dat de oorspronkelijke probleemstelling van de

sociologie niet langer actueel is, doet wat voorbarig aan; het is waarschijnlijk te zeer ingegeven door de historisch dramatiserende betekenis van de term ‘revolutie’. Wanneer we in plaats van te spreken van de Franse en de Industriële Revolutie, de begrippen democratisering en industrialisering gebruiken, dan zien we dat we te maken hebben met ontwikkelingen, die over de hele wereld nog volop aan de gang zijn, en tal van spanningen en problemen met zich mee brengen. Alleen, terwijl democratisering en industrialisering in de negentiende eeuw zich in de eerste plaats afspeelden binnen de nationale staatssamenlevingen van Europa, hebben in de twintigste eeuw de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen steeds meer een globale omvang aangenomen, waarbij Europa zijn centrumfunctie heeft verloren. Het liberalisme, het marxisme en het conservatisme waren antwoorden op negentiende-eeuwse Europese ontwikkelingen; ten opzichte van elk van deze tradities zal een heroriëntatie nodig zijn, en een zuivering van de negentiende-eeuws-europacentrische elementen.

De twintigste-eeuwse academische sociologie heeft zich tot dusver overwegend ontwikkeld in de richting van een als zuiver wetenschappelijk gezien ideaal, gemarkeerd vooral door precisie en systematiek. In hun inleiding tot *Sociology. The Progress of a Decade*, een verslag over de vorderingen gemaakt in de jaren '50, merken Lipset en Smelser met voldoening op:

> ‘In haar korte geschiedenis is de sociologie geleidelijk geëvolueerd naar een aandacht voor wetenschappelijke canons, en weg van sociale filosofie en sociale problemen. De twee vooruitgeschoven posten in deze beweging zijn geweest de ontwikkeling van systematische onderzoeks- *methoden* en het toewerken naar een adequate systematische *theorie*. Hoewel dit proces van de differentiatie van de wetenschappelijke aspecten van de sociologie ten opzichte van haar ethische en praktische achtergrond geleidelijk en ongelijkmatig is verlopen, is het tegelijk krachtig en onverbiddelijk geweest’ (Lipset en Smelser 1961, p. 7).

Met hun oordeel dat de sociologie zich heeft losgemaakt van ‘haar ethische en praktische aspecten’ zullen Lipset en Smelser zeker niet hebben willen suggereren, dat de sociologie minder *relevant* zou zijn geworden. Integendeel, zij zouden, evenals Stouffer en Lammers (zie pp. 38-39), hebben verklaard dat alleen die kennis relevant kan zijn, die voldoet aan strenge eisen van precisie en systematiek.

De instituering van bepaalde vormen van sociologisch onderzoek en van de sociologie als academisch studievak heeft veranderingen teweeggebracht in de opvattingen omtrent de functies van de sociologie. Het meeste wat sociologen schrijven is niet, zoals in de negentiende eeuw, in de eerste plaats bestemd voor een breed publiek van ideologisch geïnteresseerde lezers, maar voor collega's; in hun dagelijks werk hebben zij, behalve met collega's, voornamelijk te maken met opdrachtgevers en studenten. De opdrachtgevers, voor wie sociologen onderzoek verrichten, hebben vooral belang bij precieze informatie over de te verwachten gevolgen van bepaalde beleidsalternatieven; de bijbehorende ideologische overwegingen nemen zij wel voor eigen rekening. Het gaat in het onderzoek dan ook primair om het vaststellen van de relaties tussen specifieke variabelen binnen een gegeven context. Wipplers studie van het vrijetijdsgedrag (1968) is een duidelijk voorbeeld: hij onderzocht verbanden tussen 'afhankelijke variabelen' (sportbeoefening, bioscoopbezoek e.d.) en 'onafhankelijke variabelen' (leeftijd, geslacht, opleiding e.d.) binnen de verder als onproblematisch aanvaarde context van de Nederlandse samenleving anno 1965. In het onderwijs heeft eveneens een 'probleemreductie' plaatsgevonden. De praktijk van het onderwijs bestaat voor het grootste deel uit doceren en examineren; bij deze werkzaamheden bewijst naast de precisie vooral de systematiek, zoals uiteengezet in leerboeken als *Moderne sociologie* (Van Doorn en Lammers 1959), goede diensten.

De meeste twintigste-eeuwse sociologen beschouwen zichzelf niet meer als de woordvoerders en pleitbezorgers voor bepaalde maatschappelijke groeperingen. Wat zij aan kennis te bieden hebben, is in de eerste plaats gericht op de eigen vakgenoten, met wie zij, naar stilzwijgend wordt aangenomen, als het ware een *relativ freischwebende Intelligenz* (Mannheim 1936, p. 137) vormen, een intellectuele elite die, niet gebonden aan een specifieke natie of klasse, slechts een gemeenschappelijk belang kent: het verwerven en verbreiden van inzicht. Daarbij bedient deze elite zich van een retoriek van objectiviteit en waardenvrijheid, volgens welke de sociologie, zoals gezegd 'empirisch, theoretisch, cumulatief en non-ethisch' zou zijn (Johnson 1960, p. 2).

Vooral Merton (1957, pp. 552-561) heeft deze ideeën uitvoerig uitgewerkt. In iedere wetenschap zijn volgens hem een viertal waarden geïnstitueerd: universalisme - het onderwerpen van alle waarheidspretenties aan gemeenschappelijk aanvaarde, onpersoonlijke criteria; communisme - het openbaar maken van alle resultaten; belangeloosheid; en georganiseerd scepticisme - de bereidheid om alles

in twijfel te trekken. Het kan zeker aangenaam zijn zich te koesteren in de gedachte, dat in de sociologie aan deze vier idealen is voldaan; maar wie dit doet, vleit zichzelf met een illusie. Wat Merton formuleert, is een ideologie, of zoals hij het zelf noemt, een ethos: een model van hoe een gemeenschap van wetenschapsbeoefenaren idealiter zou behoren te functioneren. Wanneer we er echter een weergave in lezen van hoe het in de sociologie in feite toegaat, krijgen we een onvolledig en vertekend beeld. De criteria waaraan sociologen hun waarheidsaanspraken onderwerpen zijn misschien wel onpersoonlijk; maar ze zijn gewoonlijk ook omstreden en confuus. Lang niet al hun bevindingen die de moeite waard zijn, worden gepubliceerd; lang niet alles wat gepubliceerd wordt, is de moeite waard. In hoeverre de gepubliceerde bevindingen belangeloos zijn, is een kwestie om te onderzoeken, niet iets om axiomatisch vast te stellen. Hetzelfde geldt voor de bereidheid tot twijfelen: hoe ver deze gaat dient eveneens empirisch te worden nagegaan; ik meen in de vorige hoofdstukken enkele gevallen te hebben gesignaleerd die ten aanzien van de algemene bereidheid tot twijfelen wel enige twijfel wekken.

Het is de academische sociologie een aantal jaren achtereen nogal voor de wind gegaan. Er waren voldoende fondsen beschikbaar om op grote schaal onderwijs te geven en onderzoek te verrichten, zonder dat er op dringende wijze om rekenschap werd gevraagd omtrent de resultaten van al deze activiteiten. Een en ander zou hebben kunnen betekenen dat de voorwaarden voor een autonome ontwikkeling van het vak zeer gunstig waren: ongehinderd door andere zorgen zouden de sociologen zich hebben kunnen wijden aan het nastreven van hun ideaal - inzicht in het maatschappelijk leven. Helaas is deze voorstelling van zaken te rooskleurig. De meeste sociologen schenen uit te gaan van een soort pact: laat ons ongemoeid ons werk doen, dan zullen wij van onze kant niet lastig zijn. Uiteraard is dit pact nooit opgeschreven, laat staan door iemand ondertekend. Maar al dan niet bewust hebben de meeste sociologen er naar geleefd, zoals ook de meeste beoefenaren van de atoomfysica, de biochemie en iedere andere tak van wetenschap ernaar hebben geleefd en nog leven. Veel sterker dan in de natuurwetenschappen heeft in de sociologie een dergelijke houding ook inhoudelijke consequenties; ze heeft onder meer geleid tot de al eerder geconstateerde verenging van het gezichtsveld, waarbij de aandacht bijna uitsluitend kwam te vallen op de precisie en de systematiek.

Er is een wijdverbreide ideologie die er op neerkomt: wetenschap is altijd goed; wie kennis vermeerdert, heeft welgedaan. Dit idee komt

ook tot uiting in het eerder aangehaalde citaat van Freud: door wetenschappelijke arbeid kunnen wij de wereld beter leren kennen en op grond daarvan ‘onze macht vergroten’. Pas de laatste jaren dringen ook in brede kringen van wetenschapsbeoefenaren twijfels door aan dit ideaal. Wat impliceert eigenlijk het ‘vergroten van onze macht’? En wie zijn de ‘wij’ om wier macht het gaat?

Op het gebied van de natuurbeheersing blijkt het ‘vergroten van onze macht’ in vele opzichten meer problematisch te zijn dan lange tijd werd aangenomen. Het beheersen van bepaalde natuurkrachten betekent niet dat de mensen hun afhankelijkheid van die natuurkrachten van zich hebben afgezet. Wel is de afhankelijkheid door velen vaak uit het oog verloren, maar in feite is ze steeds blijven bestaan en hoogstens alleen minder direct geworden; en daarbij is men meer en meer afhankelijk geraakt van een voor de meeste mensen ondoorgrondelijke beheersingsapparatuur. Veel natuurbeheersing blijkt bovendien een roofbouwkarakter te dragen: de technische kennis heeft de mensen in staat gesteld grote voorraden energie in een snel tempo te verbruiken - het is echter de vraag of dit op lange termijn een geslaagd staaltje van beheersing mag heten (vgl. Leiss 1972).

Er zijn frappante analogieën met de problemen van zelfbeheersing. Gedurende de laatste eeuwen zijn grote groepen van de bevolking in Europa steeds ‘beschaafder’ geworden; er zijn standaarden van goed gedrag ontwikkeld, waarnaar de mensen van jongs af geleerd hebben zich bijna automatisch te schikken. Zo hecht zijn de controles vaak in de individuele persoon verankerd, dat zij ook zonder merkbare pressie van anderen functioneren: ‘Fremdzwänge’ zijn omgezet in ‘Selbstzwänge’ (Elias 1969a, 11, pp. 312-336). Deze ‘sociogene psychische zelfcontrole-apparatuur’ (idem, pp. 319-320) is niet het resultaat van een bewust ontwerp; het beschavingsproces heeft zich grotendeels blind en ongepland voltrokken. Tot de onbedoelde gevolgen behoort de ‘vervreemding’ die vele mensen ervaren ten opzichte van hun eigen impulsen, waarvan zij zich door het beheersingsapparaat als het ware afgesloten voelen. Er is in Europa al een lange traditie van cultuurkritiek, waarin deze gevolgen worden bestreden. De psychoanalyse vormt in zekere zin een praktische voortzetting van deze voornamelijk theoretische traditie. Het ‘onze macht vergroten’ betekent in dit verband een versterking van de krachten van het bewuste ego tegenover de onbewuste krachten van id en superego. In de therapeutische situatie kan het lijken alsof het gaat om een louter persoonlijke strijd; maar wanneer we de sociogene structuur van het beheersingsapparaat herkennen, beseffen we

dat zich hier een meeromvattend sociaal conflict afspeelt: want iedere 'bevrijding' van het ego betekent een aanslag op de sociale structuur waarin het is ingebed.

Hiermee is ook al aangestipt welke problemen er liggen bij het toepassen van de formule 'onze macht vergroten' op het vlak van de tussenmenselijke bindingen. In verreweg de meeste gevallen zal het onmogelijk zijn ongedifferentiëerd van 'onze macht' te spreken, zonder te specificeren welke bevolkingsgroepen we in de eerste plaats op het oog hebben; we krijgen hier te maken met een identificatieprobleem: met wie identificeren we ons, wanneer we sociologie bedrijven? Toch dienen we in dit verband wel te bedenken, dat 'macht' niet een vast kwantitatief gegeven is, waarbij het vergroten van het aandeel hierin van de ene groep onvermijdelijk ten koste gaat van andere groepen. Er is niet alleen uitbuiting of onderdrukking, maar ook samenwerking mogelijk tussen mensen; en het is denkbaar dat samenwerking mensen in staat stelt gezamenlijk hun macht te vergroten over de figuraties die zij met elkaar vormen. In dit opzicht zouden we met Wertheim (1970, p. 59) in samenwerking een 'bondgenoot van de emancipatie' kunnen zien, de tegenhanger van onderdrukking en uitbuiting. Het is daarbij wel van belang in het oog te houden dat samenwerking en uitbuiting elkaar niet eenvoudigweg uitsluiten: uitbuitingsrelaties kunnen samenwerkingsaspecten vertonen, in samenwerkingsverbanden kunnen uitbuitingstendensen werkzaam zijn.

Het inzien van dergelijke complicaties hoeft nog niet te betekenen dat mensen er ook in slagen de problemen van het samenleven waarvoor zij zich gesteld zien beter op te lossen; er kan van het inzicht zelfs een verlammende werking uitgaan (vgl. Goudsblom 1960). Toch lijkt mij de stelling moeilijk weerlegbaar, dat wanneer mensen een beter inzicht verwerven in de figuraties die zij met elkaar vormen, dit inzicht weliswaar nog geen garantie inhoudt voor een betere beheersing van deze figuraties, maar dat niettemin de kansen daarop toenemen naarmate het inzicht toeneemt. Hierin ligt dan ook het belangrijkste argument voor de potentiële relevantie van de sociologie.[16]

Eindnoten:

1 (p. 103) Het zijn de ouders die de eerste aanwijzingen verstrekken. In de ogen van het kind zijn de ouders aanvankelijk alwetend. De notie dat er zoiets bestaat als een absolute waarheid, die men kan kennen, is in deze levensfase heel aannemelijk. Ook de ervaring dat sommige kennis verboden is, doen kinderen veelvuldig op; bij volwassenen kan deze ervaring voortleven in het idee dat kennis zondig is.

2 (p. 105) Douglas' probleemloos hanteren van het woord 'relevantie' kan enige verbazing wekken, als we bedenken dat hij zich in *The Social Meanings of Suicide* (1967) juist had opgeworpen als een kampioen voor het problematisch stellen van betekenissen; zijn voornaamste bezwaar tegen Durkheim was dat die de zelfmoordstatistieken zo probleemloos aanvaardde.

3 (p. 106) Menno ter Braak heeft dit citaat als motto gebruikt bij zijn beschouwing over 'Nietzsche contra Freud' (1934, pp. 69-104). Ter Braak bestrijdt hierin vooral de hang naar systematiek bij Freud en zijn volgelingen, en hun geloof in de psychoanalyse als een zuivere wetenschap, 'een partijloos instrument, zoals de infinitesimaalrekening' (Freuds eigen woorden). Prachtig is ook zijn kenschets van de 'verleidingskunsten' van de wetenschappelijke retoriek: 'Wie met woorden wil weten, vaststellen, verklaren, die *volgen* de feiten; en wie als magiër de woordenfluit blaast, die volgen drommen, kudden, stoeten feiten; uit alle hoeken en gaten komen zij opduiken,

plotseling wakker geschrokken uit een lange winterslaap achter dik spinrag; liefdesgebaren, kinderontlasting, mythologische figuren, primitieve riten, alles volgt de feitenvanger van Hameln' (p. 82).

4 (p. 107) Bekend is dat Tocqueville in de eerste helft van de negentiende eeuw enkele opmerkelijke voorspellingen heeft gedaan: de belangrijkste naties van de toekomst zullen zijn de Verenigde Staten en Rusland; de staatsvorm van de toekomst zal zijn de democratie; het grote probleem van de democratie zal zijn de gedwongen nivellering, de vrijheidsbeperking, de tirannie van de meerderheid; het grote probleem van de Verenigde Staten zal zijn de aanwezigheid van een grote zwarte minderheid. Iets minder bekend is zijn uitspraak: 'Weldra zal het zijn tussen hen die bezitten en hen die niet bezitten, dat de politieke strijd zich zal afspelen; het grote slagveld zal zijn de eigendom' (Tocqueville 1942, p. 32; citaat bij Janssen Perio 1972, p. 53).

5 (p. 108) Vooral twee sociologische principes blijven veelal onopgemerkt: het belang van marginale verschillen en het profijt van de voorsprong. Het belang dat aan marginale verschillen wordt toegekend, komt op spectaculaire wijze tot uiting bij sportwedstrijden: 'de winnaar krijgt alles' - bij diens prestatie vallen alle andere in het niet. Op basis van marginale verschillen worden mensen geselecteerd als 'meer begaafd', om vervolgens de gelegenheid te krijgen de kwaliteiten die zij reeds aan de dag gelegd hebben verder te ontwikkelen. Aan de niet-geselecteerden worden deze faciliteiten onthouden; zij missen het profijt van de voorsprong.

6 (p. 108) Om het nieuwe aan de inzichten van Adam Smith te appreciëren is het nuttig ze te vergelijken met bijvoorbeeld de ideeën van Plato over sociale ongelijkheid. Het is anachronistisch en enigszins misleidend om Plato's ideeën op dit punt te behandelen onder het hoofd 'arbeidsdeling', zoals vaak gebeurt (bijvoorbeeld Sabine 1951, pp. 55-56). Terwijl volgens de moderne opvatting arbeidsdeling een proces is van maatschappelijke differentiatie, waarbij de mensen in bepaalde opzichten meer en meer van elkaar gaan verschillen, komt Plato's visie er op neer dat de mensen van nature verschillend zijn: sommigen zijn geboren om te regeren, anderen om oorlog te voeren, weer anderen om handwerk te verrichten, en dat een goede maatschappelijke orde deze verschillen op rechtvaardige wijze weerspiegelt.

7 (p. 109) Sumner maakte geen geheim van zijn aartsliberale opvattingen: 'Au fond zijn er twee voornaamste dingen waar iedere regering zich mee moet bezighouden. Dit zijn het bezit van de mannen en de eer van de vrouwen. Deze dient zij te beschermen tegen misdaad' (1883, p. 101). Voor de sterke invloed van de liberale traditie op de Amerikaanse sociologie in de negentiende eeuw, zie Bernard en Bernard (1943) en, meer in het algemeen, Hartz (1955) en Hofstadter (1955). Zie ook hieronder noot 11.

8 (p. 109) Het idee dat de maatschappij zou zijn opgebouwd uit tevoren onafhankelijke individuen komt ook heel duidelijk naar voren in het volgende citaat van John Stuart Mill: 'De Wetten van de verschijnselen van de maatschappij zijn, en kunnen niets anders zijn dan, de Wetten van de handelingen en de hartstochten van menselijke wezens (...), de wetten van de individuele menselijke natuur. Mensen worden niet, wanneer tezamen gebracht, omgezet in een ander soort substantie' (citaat bij Popper 1945, 11, p. 87). Het misleidende zit in de toevoeging: 'wanneer tezamen gebracht' - alsof mensen ooit niet tezamen waren.

9 (p. 112) *Ongeloof en revolutie* is een zeer gaaf voorbeeld van het conservatieve denken, zoals dat door Mannheim is geschetst. Groen begint met te constateren dat 'het gehele weefsel der maatschappelijke samenleving' in wanorde verkeert. Hij wijst op 'het te niet gaan van de verscheidenheid der Stenden, gelijk zij op verkregene regten en op den aard der gezellige ontwikkeling gebouwd was; op de nadeelen der onbeperkte concurrentie; op de wegneming der banden van liefde en onderwerping uit associatiegeest en pligtbesef; op den bijkans onwederstaanbaren invloed der groote kapitalisten; op den gedurig meer dreigenden toestand van het armwezen'. Hij betreurt het ontbreken van een theorie, die de twijfel aan de grondslagen van godsdienst, zedelijkheid en recht kan wegnemen; met zijn boek wil hij in deze behoefte voorzien. (Groen van Prinsterer 1903, p. 2). Zijn eerste argument is, typisch negentiende-eeuws, 'dat de bedachtzame *wetenschap*, door alle tijden heen, *tegen het Staatsregt der revolutie getuigt*' (p. 16). Die wetenschap is echter wel de theologie: '*Er is geschreven*! ziedaar de bijl die elken wortel van revolutionair misgewas afsnijdt' (p. 18).

10 (p. 112) Contrasteer dit met de spreuk van de marxist Ernst Bloch: 'dat wat is, kan niet waar zijn.' (Bloch 1961, p. 65.)

11 (p. 112) Wel is het woord sociologie in de Verenigde Staten voor het eerst gebruikt door de conservatieve apologeten van de slavernij in de Zuidelijke staten voor 1860. Henry Hughes noemde een van zijn boeken *A Treatise on Sociology* (1854), George Fitzhugh bundelde een

aantal pamfletten onder de titel *Sociology for the South* (1854), daarmee geen twijfel latend aan de partijdigheid van zijn sociologie. Zijn aanvallen golden vooral het liberalisme. 'Egoïsme is bijna het enige motief in het menselijk gedrag in een vrije maatschappij, waar iedereen geleerd wordt dat het zijn eerste plicht is zijn financiële toestand te veranderen en te verbeteren' (1854, p. 57). Van Adam Smith gaf hij deze rake karakteristiek: 'Hij bezat bijzondere vermogens van abstractie, analyse en generalisatie. Hij was afwezig, gesloten en opmerkzaam. Hij zag slechts dat welvarende en vooruitstrevende deel van de maatschappij, dat van de vrijheid en de vrije concurrentie geprofiteerd had, en hij zag de gevolgen daarvan voor hen aan voor de gevolgen voor de hele wereld' (p. 49). In geschiedenissen van de Amerikaanse sociologie wordt de episode Hughes-Fitzhugh gewoonlijk niet vermeld. Zie ook hierboven noot 7.

12 (p. 112) Durkheims antropologie vertoont hier een frappante overeenkomst met die van de etholoog Konrad Lorentz (1963), volgens wie de mensen genetisch niet voldoende zijn uitgerust met remmingen op hun intrasoortelijke agressie.

13 (p. 113) Deze beschouwingen over de grenzen die noodzakelijkerwijs aan menselijke ambities gesteld dienen te worden, doen onwillekeurig denken aan een oude, christelijke traditie, van waaruit in het midden van de negentiende eeuw een jonge Nederlandse dominee nog de volgende karakteristiek kon schrijven van 'de Zeeuwse arbeider': 'De man heeft alles wat hij wenscht. Zijn klok staat aan den hemel: hij gaat met de zon te werk en te bed. Zijn tanden zijn hard genoeg voor het hardste roggebrood, en zijn vochten weten niets van het schadelijke van een onmatig gebruik van spek. Zijn harde matras schijnt met slaapbollen gevuld. Hij heeft alle dagen een lekker gastmaal: aardappelen, door zijn eigen hand geteeld, met een heerlijken saus overgoten, die honger heet; en een groot feest: rust na arbeid.'(Heije 1841, p. 12.)

14 (p. 113) Het is opmerkelijk dat Douglas (1967) in zijn uitvoerige kritiek op de zelfmoordtheorieën van Durkheim nergens ingaat op de conservatieve elementen in met name de anomie-theorie.

15 (p. 113) De in het vorige hoofdstuk genoemde problemen van het samenleven worden vanuit de verschillende ideologische tradities ook verschillend geaccentueerd. Grof schematiserend zouden we kunnen zeggen dat in het liberale denken vooral aandacht wordt besteed aan de arbeidsdeling, in het marxistische denken aan de hiërarchie (uitbuiting), in het conservatieve aan de solidariteit.

16 (p. 120) We zullen er niet voor moeten terugschrikken ook het vraagstuk welke vormen van beheersing 'beter' zijn dan andere onder ogen te zien. Elias heeft zich in zijn studie van het Europese civilisatieproces nadrukkelijk opgesteld als een onderzoeker, die zich van praktische waardeoordelen onthoudt; hij wilde 'met terzijdestelling van alle wensen en eisen omtrent dat wat behoort te zijn, vaststellen wat was en is, en op welke wijze, uit welke gronden het zo werd als het was en is' (Elias 1969a, 11, p. 478). Toch ontkomt hij er niet aan te spreken van meer en minder gunstige manieren waarop mensen zich kunnen ontwikkelen (11, pp. 333-335). Het probleem van de scheiding tussen 'feiten' en 'waarden' dient telkens opnieuw ter discussie gesteld te worden. Het is moeilijk denkbaar dat er zich een wetenschap van het menselijk samenleven zou kunnen ontwikkelen, die geen enkel licht zou werpen op problemen van het menselijk welzijn. Vgl. ook hierna noot 13 van hfdst. 6, p. 173.

6
Problemen van identificatie: wij- en zij-perspectieven

Het bedrijven van sociologie is een sociale bezigheid. Wanneer we ons op welke wijze ook - door onderzoek verrichten, onderwijs geven, discussiëren, nadenken - aan deze bezigheid wijden, oriënteren we ons op anderen, met wie we rekening houden. Soms richten we ons heel bewust tot een bepaald publiek; soms zijn het meer diffuse beelden en ideeën van anderen, die ons door het hoofd spelen: als inspiraties om te volgen, als slechte voorbeelden om te vermijden. Steeds echter, zelfs bij het in afzondering bedrijven van wat denigrerend genoemd wordt studeerkamer- of leunstoelsociologie, hebben we te maken met het basisgegeven van onze eigen interdependentie met andere mensen. Een van de problemen waarvoor de sociologiebeoefening ons stelt, is: hoe verwerken we deze interdependentie in onze sociologische activiteiten?

Er wordt wel eens beweerd dat de opgave waar de sociologie ons voor stelt: de wetenschappelijke bestudering van iets waarvan wij zelf deel uitmaken, de samenleving, principieel onuitvoerbaar is. Deze gedachte berust echter op een te snelle capitulatie voor een oppervlakkige paradox. De mensen maken ook deel uit van ‘de natuur’, en toch hebben zij, mede dank zij een toenemende beheersing van tussenmenselijke verhoudingen en individuele impulsen en gevoelens, geleerd deze met meer en meer succes te onderzoeken. In de studie van de natuur is in de loop der tijd een graad van geïnstitueerde[1] distantie bereikt, waarbij datgene wat een fysicus, een chemicus of een bioloog in zijn laboratorium waarneemt op hem persoonlijk nauwelijks meer enige dreiging uitoefent; de bestudeerde materie is zo sterk onder controle gebracht, dat de onderzoekers zich veilig kunnen wijden aan hun werk: waarnemen en nadenken.

Er bestaat tussen kennis en beheersing een merkwaardige vicieuze relatie, waar Norbert Elias (1956) op heeft gewezen. Zolang mensen bepaalde processen maar nauwelijks beheersen, er in sterke mate aan zijn overgeleverd, zullen zij zozeer opgaan in de dagelijks terugkerende strijd om zich in deze processen te handhaven, dat zij aan een meer zorgvuldig onderzoek naar de aard en de achtergrond van deze processen niet toekomen. Hun gebrekkige beheersing belemmert de mogelijkheid tot het ontwikkelen van meer precieze en systematische

kennis, met behulp waarvan zij misschien hun beheersing zouden hebben kunnen versterken.

De ontwikkeling van de natuurwetenschappen toont dat het niet onmogelijk is deze vicieuze cirkel te doorbreken. Mensen hebben geleerd situaties te scheppen, waarin zij fysische en chemische processen kunnen bestuderen, zonder zich zelf direct van deze processen afhankelijk te voelen. Biochemici die in hun laboratoria de structuren van eiwitten bestuderen, hebben in hun sociale bestaan weinig van deze eiwitten te vrezen. De situatie waarin zij hun onderzoek verrichten stelt hen in staat tot een grote distantie; zij zijn als onderzoekers in hun relatie tot hun studie-object in hoge mate autonoom.[2]

Sociologen beschikken ten opzichte van hun studieveld lang niet over een gelijke mate van institutionele bescherming en zelfbeheersing als natuuronderzoekers. Mèt de toenemende beheersing van de natuur zijn de mensen in steeds grotere getale van elkaar afhankelijk geworden - op manieren die vaak maar zeer gedeeltelijk doorzien worden, maar die des te heviger emoties kunnen oproepen. Groepen mensen, die elkaar over en weer rekenen te behoren tot verschillende naties of klassen of rassen, hebben toch met elkaar te maken. Hun onderlinge verbondenheid beïnvloedt hun levens, zonder dat zij het verband waarin dit gebeurt doorgronden. Ook tussen en binnen kleinere groepen zoals gezinnen en werkploegen vormen de problemen van het samenleven, voortvloeiend uit de wederzijdse afhankelijkheid, telkens opnieuw opbruisende bronnen van spanningen en emoties, die moeilijk voor bewuste beheersing vatbaar lijken. De sociologen, die deze problematiek moeten bestuderen, zitten er zelf vaak te veel in verstrikt om een erg gedistantieerde houding te kunnen opbrengen.

Dit leidt onder andere tot semantische perikelen. Alleen al de termen die wij kiezen om over samenlevingsproblemen te spreken, binden ons gewoonlijk al aan een optiek, die bepaalde groeperingen gunstiger doet uitkomen dan andere.[3] Dit is in de vorige eeuw treffend onder de aandacht gebracht door Proudhon in de beroemde uitspraak ‘eigendom is diefstal’, waarbij alle gangbare associaties van het woord eigendom plotseling in hun tegendeel verkeerden. Van een marxistisch begrip als ‘uitbuiting’ is het zonder meer duidelijk dat het past in een totale maatschappijvisie, waarin stelling wordt genomen tegen de kapitalisten en voor het proletariaat.[4] De meeste begrippen uit de academische sociologie hebben niet een zo ondubbelzinnige politieke strekking. Toch, wanneer we de vijf termen bezien die volgens Robert A. Nisbet (1966) de kernideeën van de sociologie uitmaken, dan ontkomen we moeilijk aan de indruk dat

geen ervan in strikte zin neutraal kan heten: gemeenschap, status, gezag, het sacrale, vervreemding - het zijn stuk voor stuk leden van één taalfamilie, corresponderend met één herkenbare levensvorm (Wittgenstein 1958): er wordt nostalgie in uitgedrukt naar het prerevolutionaire verleden en zorg voor de toekomst waarin de aloude gemeenschapsbanden nog verder zullen ontbinden, de statusonderscheidingen zullen vervlakken, traditionele gezagsverhoudingen steeds meer ondermijnd zullen worden, waarin het sacrale onherroepelijk ten offer zal vallen aan secularisering, en waarin de vervreemding overal om zich heen zal grijpen.

In de twintigste-eeuwse sociologie heeft men geprobeerd een meer 'waardenvrij' vocabulaire te ontwikkelen. Daarbij is bijvoorbeeld het begrippenpaar 'latente en manifeste functies' naar voren gebracht. Deze begrippen dienen om die gevolgen van sociale instituties aan te duiden, die bijdragen tot de aanpassing van een gegeven sociaal systeem, en die (en daar gaat het onderscheid om) al dan niet bedoeld zijn en opgemerkt worden door de deelnemers aan dit systeem (Merton 1957, p. 51). De portee van het onderscheid is dat we soms instituties tegenkomen, die op het eerste gezicht geen aanwijsbare functies vervullen, geen nuttige effecten teweegbrengen waaruit verklaard zou kunnen worden waarom men ze in stand houdt. Nadere analyse kan dan aan het licht brengen dat er wel degelijk functies te vinden zijn; deze noemen de sociologen dan laten. Ter toelichting heeft Robert K. Merton in een veel geciteerde passage (1957, pp. 71-82) het bestaan van politieke machines in de Verenigde Staten met deze termen trachten te verklaren. Weliswaar druisen de praktijken van deze politieke-partijapparaten in tegen wijdverbreide opvattingen omtrent een ideale democratie, maar ze vervullen toch enkele niet te onderschatten functies binnen het democratische systeem. Groepen die slecht geïntegreerd zijn in het Amerikaanse bestel hebben via de politieke machines een kans om zich toch enigszins te laten gelden. De politieke machines leveren aldus een positieve bijdrage aan het functioneren van de Amerikaanse samenleving; deze bijdrage is echter latent en komt pas door onderzoek aan het licht.

De vraag is nu: latent, voor wie? De Hawthorne-onderzoekers ontdekten door nauwlettende observaties in de 'bank wiring observation room' iets wat de geobserveerde arbeiders al lang wisten: dat de dagelijkse produktie een bepaald maximum niet mocht overschrijden. Zo ontdekte Merton door middel van een theoretische analyse, dat politieke machines aan bepaalde groeperingen nuttige diensten bewijzen en aldus bijdragen aan het functioneren van de

samenleving als geheel. Ook dit is een conclusie waar de betrokkenen in kwestie niet van zouden opkijken: zij wisten dit en zoals uit citaten die Merton zelf geeft blijkt, de meer verbaal ontwikkelden onder hen konden dit ook heel overtuigend onder woorden brengen. De socioloog die de positieve functies van politieke machines ontdekt, toont daarmee ongetwijfeld meer begrip dan degene die in morele geborneerdheid deze instellingen alleen maar verwerpelijk kan vinden. Echter, door de positieve functies latent te noemen blijft de socioloog zich identificeren met het officiële standpunt, vanwaaruit men pas na diepgaande studie tot het inzicht kan komen dat er ook aan de politieke machines positief te waarderen kanten zitten. Het begrip latente functie blijkt hier deel uit te maken van een onvolledige poging om de beperkingen te doorbreken van een perspectief dat in de dubbele zin van het Engelse woord partial is: partieel en partijdig.

Ook over het begrip functie zelf valt in dit verband wel het een en ander te zeggen. Het lijkt misschien nogal vergezocht om hier aandacht te besteden aan een zo abstract, aan de wiskunde en de natuurwetenschappen ontleend begrip. Toch is het van belang, omdat enkele fundamentele sociologische problemen juist met behulp van dit begrip kunnen worden toegelicht.

Het woord functie kan op twee manieren gebruikt worden: a. 'iets *is* een functie *van* iets', en b. 'iets *heeft* een functie *voor* iets'. Uitspraken van het type a verwijzen naar het verleden, naar de 'condities' waaruit datgene waar we nu mee te maken hebben is voortgekomen. Uitspraken van het type b verwijzen naar de toekomst, naar de 'consequenties', de 'effecten', de 'gevolgen', de 'resultaten', de 'werkingen'. Door deze tweeledige mogelijkheid kan de term functie ons er aan herinneren, dat ieder sociaal gebeuren bepaald is door een verleden en gericht op een toekomst. Als zodanig past het begrip uitstekend in een ontwikkelingsperspectief.

De meeste sociologen die wat zij noemen functionele analyse bedrijven, maken hoofdzakelijk gebruik van uitspraken van het type b., waarbij hun belangstelling dan vrijwel uitsluitend uitgaat naar de functies van onderdelen voor de instandhouding van grotere gehelen. De logica van dit soort functionele analyse is vooral geïnspireerd op de biologie (vgl. Hempel 1959). Voor het voortbestaan van een levend systeem, een organisme, zijn bepaalde condities noodzakelijk; in zoverre als deze condities worden voortgebracht door deelsystemen (organen) van het totale systeem, spreekt men van functionele bijdragen of functies. Een functionele verklaring, aldus Parsons, 'begint met een gepostuleerde stand van zaken en verwijst *terug* naar de

noodzakelijke voorafgaande en onderliggende voorwaarden' (1970, p. 33). In de biologie kan men volgens dit model werken met vrij plausibele postulaten: men gaat uit van het organisme als een gegeven eenheid, waarvan het voortbestaan wordt verzekerd door de bijdragen van lagere organen; de structuur van deze lagere organen laat zich dan verklaren vanuit hun functies *voor* het organisme als geheel. In de sociologie is het echter heel wat problematischer welke eenheden in aanmerking komen om als verklaringsgrond te dienen. Amerikaanse sociologen hebben hier kennelijk nog de minste moeite mee gehad; zij hebben bij herhaling in hun eigen nationale samenleving een voldoende afgeronde en vanzelfsprekende eenheid menen te vinden om een basis te vormen voor functionele verklaringen van subsystemen. Het genoemde voorbeeld van Mertons analyse van politieke machines toont echter tot wat voor hachelijke conclusies zij daarbij kunnen komen: alsof het bestaan van politieke machines het best verklaard is door erop te wijzen dat ze het totale Amerikaanse systeem mede in stand houden.[5]

Het denken in termen van delen en gehelen, van systemen en subsystemen brengt met zich mee dat men eerder vraagt voor 'wat' dan voor 'wie' iets functies heeft. Met andere woorden, men zoekt naar de functie die een sociale institutie heeft voor een bepaald 'systeem', niet voor bepaalde mensen of groepen mensen. In dit opzicht kunnen de studies van Norbert Elias verfrissend werken. In *Die höfische Gesellschaft* (1969b) onderzoekt Elias de functies van het hof, het koningschap, de adel, de etiquette en de paleizen voor verscheidene groeperingen in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Franse samenleving. De etiquette, een strenge gedragscode waaraan de hofbewoners zichzelf onderwierpen, blijkt aanvankelijk voor de koning een middel geweest te zijn ter onderdrukking van de adel, voor de adel een middel om zich te verheffen boven de bourgeoisie. In de achttiende eeuw vond een functieverschuiving plaats, waarbij ook de koning zelf steeds meer de gevangene werd van het etiquette-protocol, dat als een 'spookachtig perpetuüm mobile' ieders leven leek te beheersen. Elias' analyse toont aan, dat het instituut etiquette de functie *was* van een heel specifieke, langzaam veranderende figuratie van diverse groepen mensen, voor wie de etiquette enkele duidelijk aanwijsbare functies *had*. De etiquette kwam voort uit de spanningsvolle betrekkingen tussen interdependente mensen; dit verklaart ook de ambivalentie waarmee de meesten er tegenover stonden: de etiquette beklemde hen, maar zij konden er niet buiten.

Elias (1971c, p.103) stelt het functiemodel, dat zich op deze wijze empirisch laat invullen, tegenover het actie- of handelingsmodel,

zoals dat onder andere is verwerkt in de ruiltheorieën van Homans en Blau. In het handelingsmodel gaat men uit van personen, 'actoren', wier interactie, naar men aanneemt, primair bepaald wordt door hun eigen oogmerken en motieven. Een dergelijk model biedt wel ruimte voor de onbedoelde gevolgen van interactie, maar nauwelijks voor de ongewilde interdependenties die er aan ten grondslag liggen. Deze laatste komen wel tot hun recht in een functiemodel waarin de handelende personen, mèt hun motieven, gezien worden als deel uitmakend van een grotere figuratie. Het handelingsmodel richt de aandacht in de eerste plaats op de vraag: welke functies *heeft* iets voor de individuele 'actoren'? Het functiemodel roept daarnaast de vraag op: waarvan is dit een functie? De implicaties van het onderscheid laten zich ook illustreren aan Mertons studie over anomie. Hij wijdt daarin slechts enkele algemene opmerkingen aan het probleem hoe het op grote schaal vóórkomen van anomie in de Verenigde Staten in onze tijd te verklaren is; hij concentreert zich vrijwel volledig op de individuele reacties op de als gegeven aanvaarde sociale toestand van anomie en hij onderzoekt met name de latente aanpassingsmechanismen in deze reacties: welke functies *heeft* ritualisme, resp. apathie, rebellie en vernieuwing voor de personen in kwestie? (Merton 1957, pp. 131-194.)

In *Wat is sociologie*? (1971c, pp. 83-87) geeft Elias een imaginair, maar niet vergezocht voorbeeld om zijn functiebegrip te verduidelijken. Hij schetst twee vijandige stammen die met elkaar in een strijd op leven en dood geraakt zijn. Beide stammen leven dag en nacht in een staat van beleg en paraatheid; het soort werk dat de mensen doen, hun hele dagindeling, ja zelfs de manier waarop zij zich buiten voortbewegen - alles staat in het teken van de voortdurende strijd. De omstandigheden waarin stam A leeft (de problemen van het samenleven en de oplossingen daarvoor) zijn dan ook alleen maar te verklaren vanuit de bedreigende aanwezigheid van stam B - en omgekeerd. De wijze van samenleven met de daaruit voortvloeiende problemen in elk van beide stammen is een functie van de totale figuratie die beide stammen met elkaar vormen. Het voorbeeld laat zich nog verder uitwerken. We kunnen ons voorstellen, dat in beide stammen krijgsspecialisten opkomen, bijvoorbeeld wapensmeden, wier werk voornamelijk bestaat in het maken van speren, schilden en andere wapens. Het feit dat er nu in iedere stam iemand is die zijn dagen met dit soort werkzaamheden doorbrengt, is te verklaren uit: a. zijn persoonlijke eigenbelang (hij voorziet aldus in zijn levensonderhoud), b. het groepsbelang van de stam die wapens nodig heeft, en c. de figuratie van de beide stammen zoals die zich in de

loop van de tijd ontwikkeld heeft. Het werk van de wapensmid *heeft* een functie voor a en b, en is een functie van c.

Het zal waarschijnlijk mogelijk zijn deze redenering op te zetten zonder het woord functie te gebruiken, al zal het niet meevallen een ander woord te vinden dat ook in samenvoegingen even goed voldoet. In ieder geval is de redenering als zodanig van een soort waar we als sociologen moeilijk omheen kunnen. Steeds zullen we te maken hebben met mensen die proberen de problemen van het samenleven op te lossen, a. ieder voor zich (als individu, als 'ik'), b. gezamenlijk (als 'wij' tegenover 'zij'), c. in een wederzijdse afhankelijkheid van anderen, die zij nooit geheel overzien. Bij onze pogingen tot verklaring van bepaalde sociale structuren en processen zullen wij dan ook telkens weer moeten letten op a. de functies *voor* ieder individu (de 'ik'-functies), b. de functies *voor* diverse groeperingen (de 'wij'-functies), en c. de functies *van* de figuratie waarbinnen een en ander zich afspeelt.

Net zo goed als op de fictieve strijdende stammen uit het voorbeeld van Elias is dit schema in principe van toepassing op iedere sociale structuur. We kunnen ons bijvoorbeeld afvragen, welke functies de universiteiten in de tegenwoordige Nederlandse samenleving hebben, a. voor individuele studenten, docenten, technische en administratieve staf enzovoort, en b. voor allerlei georganiseerde groeperingen, terwijl daarnaast van belang is c. van welke totale figuratie de universiteiten een functie *zijn*. De schematische driedeling biedt de mogelijkheid om nader attenderende begrippen in te voeren zoals 'ik'-functies, 'wij'-functies, 'u'-functies en 'zij'-functies, en om voor allerlei gevallen de balansen tussen de verschillende typen functies te onderzoeken. Zo kunnen we bijvoorbeeld nagaan hoe en waarom in grote ondernemingen de 'ik'-functies van individuele directeuren langzamerhand worden teruggedrongen ten gunste van 'wij'-functies van het georganiseerde personeel, of hoe en waarom in het verkeer tussen overheidsinstellingen en burgers die van deze instellingen gebruik maken telkens spanningen optreden tussen de 'wij'- en de 'ik'-functies van de ambtenaren en de dienende 'u'- en 'zij'-functies die van hen worden verwacht. In dit verband komen ook Gouldners (1959) beschouwingen over functionele wederkerigheid en functionele autonomie van pas. Functionele differentiatie is slechts mogelijk op basis van enigerlei wederkerigheid; maar iedere partij zal streven naar een zo groot mogelijke functionele autonomie, hetgeen wil zeggen: vermindering van de 'u'- en 'zij'-functies, een grotere marge voor de 'wij'- en 'ik'-functies. De universiteit biedt weer een duide-

lijk voorbeeld: de ontwikkeling van universiteiten is slechts mogelijk binnen een gunstige totale figuratie; binnen iedere universiteit trachten allerlei groeperingen de eigen ontwikkeling zoveel mogelijk te 'autonomiseren'.

Tenslotte: deze hele manier van denken is niet bedoeld om de sociale werkelijkheid te reduceren tot een uitwisseling van 'belangen'. Als in het drievoudige schema a. de aandacht vestigt op eigen belangen en b. op gemeenschappelijke belangen (de twee hoeven elkaar uiteraard niet uit te sluiten), dan toont c. juist de betrekkelijkheid van het hele begrip 'belang'. 'Belang' is een begrip als 'motief': het verwijst naar de betekenis die mensen aan hun eigen en aan elkaars handelingen toeschrijven. In zijn algemeenheid is de uitspraak 'mensen handelen uit eigenbelang' even leeg als 'mensen handelen uit motieven'; pas door nadere specificatie krijgen zulke uitspraken enige inhoud (vgl. Gerth en Mills 1953, pp. 112-129).

We kunnen de verbondenheid die er tussen mensen bestaat op verschillende manieren onderzoeken. Eén manier is door ons zoveel mogelijk te verplaatsen in de belevingswereld van de mensen die wij bestuderen zelf; we zien dan hun sociale werkelijkheid als het ware 'van binnen uit', vanuit een *'wij'-perspectief*. Het ligt voor de hand dat in een dergelijk perspectief vooral de 'wij'-functies (en misschien ook de als sterk onaangenaam ervaren 'u'- en 'zij'-functies) van allerlei structuren duidelijk naar voren zullen komen. De kans is echter gering dat we ook de meer omvattende figuratie, waarvan al deze structuren functies zijn, scherp in het oog krijgen. Voor dit laatste zal het waarschijnlijk nodig zijn dat we ons losmaken van het 'wij'-perspectief van de direct betrokkenen zelf en hen meer van buitenaf gaan beschouwen, vanuit wat we zouden kunnen noemen een *'zij'-perspectief*. De beide benaderingen sluiten elkaar niet uit; idealiter vullen ze elkaar juist aan.

Een wij-perspectief is voor sociologen onontbeerlijk: 'indien de onderzoeker het handelen van mensen wenst te begrijpen, is het noodzakelijk dat hij de objecten van hun handelen ziet zoals zij deze zien' (Blumer 1969, p. 51). Een socioloog moet de taal verstaan,[6] de bedoelingen herkennen van de mensen die hij bestudeert. Voorwerpen zijn voor hem niet zo maar brokken materie, handelingen niet zo maar fysieke bewegingen. Dat de voorwerpen en handelingen voor hem iets kunnen 'betekenen', dat hij ze als zinvol kan herkennen, is doordat hij in staat is een wij-perspectief te hanteren. Tegelijk echter zal iedere socioloog er verstandig aan doen niet zonder meer genoegen te nemen met de betekenissen die de mensen zelf aan hun hande-

lingen geven, want deze betekenissen, al worden ze nog zo oprecht uitgesproken, kunnen heel misleidend zijn, produkten van kortzichtigheid en zelfbedrog. Vaak zullen er tegenstrijdige interpretaties van dezelfde gebeurtenis in omloop zijn en de enige manier om over de juistheid daarvan te oordelen, is door enige afstand te nemen, door te proberen het gebeuren niet langer uitsluitend 'van binnenuit' te bekijken, maar ook 'van buitenaf', vanuit een zij-perspectief, dat de kans biedt om een beter zicht te krijgen op de onderlinge verwevenheid van de bedoelingen en handelingen van alle betrokkenen.

Het al eerder genoemde voorbeeld van de twee in conflict geraakte stammen kan het bovenstaande verlevendigen. De leden van groep A voelen zich in hun bestaan bedreigd door groep B; zij bespeuren geregeld uitingen van agressie bij groep B en om zich hiertegen te weer te stellen gaan zij zichzelf steeds sterker bewapenen. De leden van groep B ervaren van hun kant de toenemende vechtkracht van A als een gevaar en voeren daarom hun eigen bewapening meer en meer op. Om nu deze escalatiekringloop, die het leven van beide partijen steeds meer gaat bepalen, te begrijpen is het in de eerste plaats nodig dat we ons kunnen verplaatsen in de beweegredenen van de mensen in beide groepen. We moeten een idee hebben van wat voor de leden van iedere groep aan het leven zin en waarde geeft; en hoe zij datgene waar zij prijs op stellen door hun tegenstanders bedreigd achten. Begrip voor de motieven van de betrokkenen zelf echter biedt nog geen bevredigend inzicht in de dynamiek van het conflict. Immers, de leden van iedere groep zullen in hun lezing van hoe het conflict is ontstaan en verlopen bijna uitsluitend wijzen op de boze bedoelingen en de wandaden van hun vijanden, zodat we komen te zitten met de anomalie van twee lijnrecht strijdige verklaringen voor één en hetzelfde proces. Op dit punt gekomen verdient het aanbeveling de wij-perspectieven, die zelf deel uitmaken van het te verklaren conflict, te laten schieten en te zoeken naar een meer omvattend perspectief, waarin zoveel mogelijk zichtbaar wordt van de gehele figuratie die A en B met elkaar vormen.

Dit denkbeeldige voorbeeld is in zijn eenvoud extremer dan de meeste gevallen waar we in werkelijkheid ooit mee te maken zullen krijgen. Dit neemt niet weg, dat vele uitzichtloos schijnende conflictsituaties in principe een zelfde structuur vertonen. Het blootleggen van deze structuur vergt weliswaar een grote distantie, maar het is niet een in de strikte zin van het woord neutrale bezigheid. Het kan heel wel blijken dat een conflict op gang gehouden wordt mede doordat voor sommigen (de wapensmeden misschien) de voortdurende strijd duidelijk positieve ik-functies heeft en doordat vele an-

deren de bestaande toestand zozeer als normaal zijn gaan beschouwen, dat ze zich geen andere levenswijze meer kunnen indenken - een vorm van 'involutie' (Geertz 1963) zouden we dit kunnen noemen, van lijdzame aanpassing aan de omstandigheden alsof aan die omstandigheden niets meer te doen valt. Een sociologische analyse zou misschien een diagnose van het conflict kunnen opleveren, die beide partijen de ogen opent en hen doet ontwaken uit een toestand die, bij alle tentoongespreide strijdlust, misschien toch het best zou zijn te karakteriseren als apathie: de berustende aanvaarding van de voortdurende oorlog als een onwrikbaar gegeven. Het is duidelijk dat een dergelijke analyse door alle betrokkenen zal worden ervaren als niet neutraal, maar partijdig.

Op het probleem van de partijdigheid kom ik straks nog terug. Eerst is het gewenst nog enkele woorden te wijden aan meer technisch methodologische problemen, verbonden aan het werken met wij- en zij-perspectieven. Er is in de sociologie vanouds meer aandacht besteed aan het ideaal van een onvermoede samenhangen onthullend zij-perspectief, dan aan de methodologische vraagstukken verbonden aan een wij-perspectief. Al in 1783 deed Condorcet de aanbeveling om mensenmaatschappijen met eenzelfde emotieloze distantie te bestuderen als waarmee een bioloog het sociale leven van bevers of mieren bestudeert (Hayek 1952, p. 108). Dit ideaal is een groot deel van de negentiende-eeuwse sociologie blijven beheersen; we vinden Condorcets opwekking nog bijna letterlijk terug in *Les règles de la méthode sociologique* van Durkheim (1895). Het eerste wat nodig is om te komen tot een echte wetenschap van de samenleving, aldus Durkheim, is dat we ons ontdoen van alle naïeve voorkennis waarover we menen te beschikken. We moeten leren sociale feiten te onderzoeken zonder voorkeuren of andere vooringenomenheden. We moeten daarbij niet afgaan op wat ons van jongs af aan allemaal is bijgebracht over de betekenis van sociale instellingen en gewoontes, want al die overgeleverde voorstellingen zijn vaag en verward en ze zitten vast aan allerlei tegenstrijdige emoties. In plaats van ons met de ons reeds eigen vertrouwdheid 'in te leven' in de sociale werkelijkheid die we wensen te bestuderen, moeten we haar juist afstandelijk benaderen, zoals een natuuronderzoeker dit zou doen, en de gebeurtenissen die voor ons als onderzoekers van belang zijn waarnemen als dingen - 'comme des choses'.

Om te bewijzen dat dit programma uitvoerbaar is, schreef Durkheim zijn grote studie over de zelfmoord (1897), waarin hij dit met emoties en taboes beladen onderwerp behandelde door een koele

analyse van tabellen. Er is niettemin in dit boek heel wat meer ‘naïeve’ voorkennis verwerkt dan de retoriek van feiten en cijfers zou doen vermoeden. Dit blijkt al uit de definitie, waarin Durkheim verklaart alleen die sterfgevallen als zelfmoorden te beschouwen, waarbij aan de gestorvene de wil, het motief om zichzelf te doden kan worden toegekend; impliciet althans gaat hij er dus van uit dat het voor de onderzoeker mogelijk en ook nodig is iets van de bedoelingen van de door hem bestudeerde mensen te begrijpen. Ook in zijn interpretaties van het statistisch materiaal verwijst Durkheim telkens naar plausibele, maar moeilijk bewijsbare ideeën omtrent wat mensen kan bewegen zich al dan niet in hun levenslot te schikken. De statistieken zelf bevatten geen enkele aanduiding van de door hem onderscheiden drie typen zelfmoord: egoïstisch, altruïstisch en anomisch. Deze indeling komt geheel voor rekening van Durkheim zelf, die er kennelijk geen moeite mee heeft gehad telkens hele groepen zelfmoordenaars, al weer: op grond van hun ‘motieven’, te plaatsen in een van deze categorieën. De redeneringen die hij daarbij gebruikt, zitten vol ‘gezond verstand’-aannames over hoe bijvoorbeeld weduwen of Joden de problemen van het samenleven ervaren (vgl. Douglas 1967, vooral pp. 65-70).

Het idee om alle noties omtrent wat mensen zou kunnen bewegen uit te schakelen en alleen te kijken naar hoe zij zich in feite gedragen, is het meest consequent nageleefd door de zogenaamde behavioristen. Om ieder risico van misleiding door vóórwetenschappelijke interpretaties te vermijden, trachten zij zich uitsluitend te beperken tot de studie van *gedrag*, opgevat als ‘iedere, met enig hulpmiddel observeerbare en instrumenteel registreerbare, tijdruimtelijke beweging van of aan enig object’ (Linschoten 1964, p. 397). Het behaviorisme heeft vooral onder psychologen veel aanhangers gevonden; maar de invloed ervan is ook tot de sociologie doorgedrongen, eerst in de jaren '30, en vervolgens opnieuw na de Tweede Wereldoorlog, onder meer via het werk van Homans.

Terwijl er echter in sommige afdelingen van de psychologie, bijvoorbeeld bij laboratoriumproeven, misschien nog wel te werken valt met een strikt behavioristische definitie van gedrag in de trant van Linschoten, zullen we daar in de sociologie nooit mee uitkomen. Een elementaire sociale handeling als het uitbrengen van een stem bij verkiezingen zou met enige moeite desnoods beschreven kunnen worden als een ‘tijdruimtelijke beweging van of aan enig object’. De beschrijving zou echter bijzonder veel woorden vergen en datgene waar het bij het invullen van het stembiljet om gaat: het doen van een politieke keuze, met alle daarbij behorende condities en consequenties - dit zou in de beschrijving ontbreken.

Beschrijvingen van menselijk gedrag in zuiver mechanistische termen zijn principieel misschien niet onmogelijk.[7] Ze zullen echter in verreweg de meeste gevallen nodeloos omslachtig en ingewikkeld uitvallen, en ze zullen vrijwel steeds de pointe missen, namelijk de zin van het gedrag in kwestie, de functies die het heeft binnen een ruimer kader van met elkaar samenlevende mensen. Om hieraan wel recht te doen, zullen we hoe dan ook gebruik moeten maken van een wij-perspectief, van waaruit het gedrag van de mensen die we bestuderen niet wordt gezien als vreemde en ondoorgrondelijke 'tijdruimtelijke bewegingen van of aan enig object', maar als handelen dat door de handelende personen zelf als min of meer zinvol is bedoeld; en dat als zodanig door de onderzoeker tot op zekere hoogte kan worden herkend en begrepen.

Niet toevallig staat dit herkennen of begrijpen in de sociologische literatuur internationaal bekend als *Verstehen* - het is een thema, waaraan vooral Duitse sociologen veel aandacht hebben geschonken (vgl. Bühl 1972). De discussies over het *Verstehen* vinden hun oorsprong in de filosofische tegenstellingen tussen geest en materie, een tegenstelling waarvan de aanname leidt tot het idee dat er ook twee aparte kenvormen bestaan, respectievelijk de geesteswetenschappelijke en de natuurwetenschappelijke. Tegenover de aan strikt deterministische schema's van oorzaak en gevolg onderworpen materie wordt in deze gedachtengang de geest beschouwd als in wezen vrij en onvoorspelbaar. Terwijl het doel van de natuurwetenschappen ligt in het vinden van generaliserende verklaringen voor zich herhalende gebeurtenissen, zou het in de geesteswetenschappen juist gaan om het begrijpend beschrijven van wat in wezen uniek en niet voor causale verklaring vatbaar is.

Het behoort tot de grote verdiensten van Max Weber, dat hij getracht heeft in de sociologie een plaats in te ruimen voor zowel het 'causaal verklaren' als het 'duidend begrijpen'. Terwijl aan de Duitse universiteiten in zijn tijd onverzoenlijke tegenstellingen leken te bestaan tussen de aanhangers van een natuurwetenschappelijke en een geesteswetenschappelijke benadering in de sociale wetenschappen, lanceerde Weber welhaast als een tour de force een definitie van de sociologie, die de beide standpunten verbond:

> 'Onder sociologie willen wij verstaan: een wetenschap, die sociaal handelen duidend wil begrijpen en daardoor in zijn verloop en zijn werkingen oorzakelijk verklaren' (Weber 1922, p. 3).

Deze weinig opwindend klinkende regels, waarmee *Wirtschaft und*

Gesellschaft begint, vormen in feite een heel subtiele opening. Twee methodologische tradities worden hier verenigd in de programmatische uitspraak, dat de sociologie zowel een *verstehende* als een generaliserend-verklarende wetenschap is. Evenals Durkheim stelt Weber dat de sociologie tot doel heeft het vinden van algemene verklarende principes; anders echter dan Durkheim maakt hij ook expliciet dat hierbij een *verstehende* procedure onmisbaar is. Zelfs noemt hij de mogelijkheid tot *Verstehen* een voorsprong van de sociale wetenschapper op de natuuronderzoeker - al zij het ook een voorsprong die betaald wordt in de vorm van meer hypothetische en fragmentarische kennisresultaten (idem, p. 11).

Echter, hoewel Weber recht wil doen aan de 'subjectieve zin', de bedoelingen, de motieven die aan het handelen van mensen ten grondslag liggen, toch gaat hij hierbij sterk 'objectiverend' te werk. Hij zoekt de toegang tot de motieven niet zozeer in een 'zich inleven', als in de toepassing van formeel opgezette categorieën. In dit opzicht komt het wij-perspectief dat hij aanbeveelt al weer dicht in de buurt van een zij-perspectief, vooral daar waar hij overgaat tot wat zijns inziens de eigenlijke taak van de sociologie is: het ontwerpen van algemene typen van het handelen. Hier distantieert zich, zoals hijzelf zegt, de sociologie van de werkelijkheid; hier wordt ze 'wereldvreemd' (idem, p. 15). Voor de vier typen handelen die Weber onderscheidt: affectief, traditioneel, waarde-rationeel en doel-rationeel, geldt au fond hetzelfde als voor Durkheims typologie van zelfmoorden: het zijn door een socioloog bedachte theoretische constructies, die niet ontleend zijn aan de belevingswereld van de bestudeerde mensen zelf.

Ook Talcott Parsons heeft, in navolging van Weber, zijn sociologische theorieën heel bewust in *verstehende* termen gesteld. Als uitgangspunt neemt hij niet 'gedrag' in een behavioristische betekenis, maar 'handelen' als een zinvolle, doelgerichte activiteit. Vervolgens echter gaat ook hij indelingscategorieën ontwerpen, zoals de zgn. patroon variabelen, die veel meer aansluiten bij het zij-perspectief van een naar systematiek zoekende socioloog dan bij het wij-perspectief van met elkaar samenlevende mensen.

De kunstmatigheid van de constructies waar dit soort theoretiseren toe leidt is heel scherp beseft door de fenomenoloog Alfred Schutz. Schutz wijst er op dat *Verstehen* in de eerste plaats de typische manier is, waarop mensen in het dagelijks leven van de wereld kennis nemen (Schutz 1962, p. 56). Vervolgens kan het voor filosofen worden tot een epistemologisch probleem en voor sociologen tot een methode. In het laatste geval hebben we te maken met wetenschaps-

beoefenaren, die ‘constructies van constructies’ vervaardigen: zij nemen afstand van de gedachtenconstructies waarmee mensen aan hun eigen dagelijkse leven gestalte geven, en verwerken deze tot ‘constructies van de tweede graad’ (idem, p. 6). De wereld van de sociologen is bevolkt met een puur abstract mensentype, een ‘homunculus’:

> ‘De homunculus is niet geboren, hij groeit niet op en hij zal niet sterven. Hij heeft hoop noch vrees; hij kent de angst niet als het voornaamste motief van al zijn daden. Hij is niet vrij in de zin dat zijn handelen de grenzen zou kunnen overschrijden die zijn schepper, de sociale wetenschapsman, voor hem heeft vastgelegd. Hij kan derhalve geen andere conflicterende belangen en motieven hebben dan die welke de sociale wetenschapsman aan hem heeft toegekend. Hij kan zich niet vergissen, indien het niet zijn typische bestemming is zich te vergissen. Hij kan niet kiezen, behalve tussen de alternatieven die de sociale wetenschapsman hem heeft voorgelegd’ (idem, p. 41).

Schutz' beschrijving laat zich bijna lezen als een karikatuur van de *homo sociologicus*; ze is echter geenszins karikaturaal bedoeld. Zoals de chemicus in zijn proeven chemische processen construeert, zo construeert de socioloog in zijn gedachten sociale handelingen - in beide gevallen, aldus Schutz, is de wereld die wij in de wetenschap bestuderen een kunstmatige, voor dit doel geconstrueerde wereld. Het onderzoek speelt zich af in een soort niemandsland, buiten de sfeer van de alledaagse ervaringswereld: ‘de sociale wetenschapsman heeft geen “Hier” in de sociale wereld’ (idem, p. 39).

Schutz' beschouwingen over het *Verstehen* vormen in verschillende opzichten een welkome, nader systematiserende aanvulling op hetgeen Weber hierover heeft geschreven.[8] Te betreuren is echter, dat zijn systematiek in sterke mate berust op statische, dichotome en individualiserende termen, waardoor hij het kan doen voorkomen alsof er een vast gemarkeerde grens bestaat tussen de wereld van de wetenschap en die van de dagelijkse ervaring en alsof de wetenschappelijke onderzoeker gedoemd is zich als een eenzame pendelaar over die grens heen en weer te bewegen.[9] De scheiding is echter allerminst zo markant; wat Schutz schetst als een onontkoombare noodzakelijkheid lijkt eerder een onbereikbaar ideaal. Zeker voor beoefenaren van sociale wetenschappen zal gelden, dat hun ‘wetenschappelijke’ en ‘niet-wetenschappelijke’ activiteiten en ervaringen op allerlei manieren haast onmerkbaar in elkaar overgaan en op elkaar inwerken. Ieder ‘hier’ van waaruit wij de sociale werkelijkheid bezien, maakt deel uit van die sociale werkelijkheid.

In dit opzicht is de rol van de vreemdeling, zoals Georg Simmel (1908, pp. 685-691) die heeft geschetst, exemplarisch voor de sociologische onderzoeker. De vreemdeling die zich vestigt te midden van een hem onbekende groep, verkeert in omstandigheden die een zekere mate van 'objectiviteit' begunstigen: hij ziet veel, zonder bij voorbaat partij te hoeven kiezen en hij leert zichzelf te zien met de ogen van de anderen tussen wie hij zich heeft begeven. Hij is echter niet in de letterlijke zin van het woord 'buitenstaander': zijn positie, hoe perifeer ook, is een sociale positie, met alle afhankelijkheden van dien; hij is niet een volstrekt 'freischwebende Intelligenz'.

Voor ethnologen die veldonderzoek verrichten is de rol van vreemdeling onvermijdelijk. Zij beginnen noodzakelijkerwijs met een zij-perspectief en kunnen slechts hopen gaandeweg ook een wijperspectief, een 'inside view' (Redfield 1960) te ontwikkelen. Hun voorbeeld heeft inspirerend gewerkt op sommige sociologen bij de bestudering van hun eigen samenleving. Zo hebben Robert en Helen Lynd (1929) bij hun studie van de Amerikaanse stad Middletown zich bewust opgesteld als gedistantieerde vreemdelingen. Zij stelden de inwoners schijnbaar onnozele vragen als: 'waar gelooft men in als men christen is?', en in hun verslag legden zij hun bevindingen neer met een minutieuze precisie alsof de lezer moest worden geïnformeerd over de details van een hem volslagen onbekende cultuur.

De Lynds hebben het beoogde vervreemdingseffect met succes toegepast, ook in het later verschenen, veel minder gedetailleerd opgezette en vanuit een duidelijke moreel-politieke stellingname geschreven *Middletown in Transition* (1937). Vooral het hoofdstuk 'The Middletown Spirit' in dit laatste boek biedt een geslaagde combinatie van wij- en zij-benaderingen. Het geeft aan hoe de Middletowners zelf de problemen beleefden waarvoor het samenleven in de crisisjaren hen stelde: de verklaringen die zij er voor zochten en de oplossingen waar zij in geloofden. Tegelijk toont het dat deze verklaringen en oplossingen te kort schoten, omdat ze berustten op gebrekkige voorstellingen van de ingewikkelde sociale structuren waaruit de Depressie was voortgekomen.

De Middletowners, zo concludeerden de Lynds in *Middletown in Transition*, hebben verzuimd de les te trekken uit de Depressie. Zij zijn blijven vasthouden aan een verouderd individualistisch mensbeeld, volgens hetwelk iedereen zelf geheel verantwoordelijk is voor wat hem overkomt: als de zaken goed gaan, als men carrière maakt, dan dankt men dit aan eigen vlijt en initiatief; en omgekeerd wijt men faillissement of ontslag ook in de eerste plaats aan zichzelf. Wat men

niet ziet, is dat de mensen veel minder autonoom zijn dan de ideologie van het liberalisme het doet voorkomen; dat hun levenskansen in belangrijke mate afhangen van structurele en conjuncturele ontwikkelingen waar zij zelf geen greep op hebben.

Middletown in Transition is geschreven vanuit een geëngageerde distantie. Hun gedistantieerdheid stelde de Lynds in staat een oordeel te vormen dat vooral qua reikwijdte superieur was aan dat van de Middletowners zelf; maar hun engagement verloochenen zij nergens. De Lynds zouden zeker geen aanspraak hebben gemaakt op strikte onpartijdigheid; maar tegelijk hadden ze goede redenen om te argumenteren dat hun oordeel, hoewel in strijd met dat van de meeste inwoners, een meer adequaat, een realistischer beeld gaf van de situatie waarin Middletown zich bevond.

De kwalificatie 'geëngageerde distantie' is van toepassing op veel sociologisch onderzoek, van Tocqueville en Marx tot meer recente studies als die van Sennett en Cobb (1972) over 'verborgen klassewonden'. Achter de eindeloze tabellen en percentages in het Kinsey Rapport (1948) steekt het pathos van de Verlichter die er op wijst dat er een grote discrepantie bestaat tussen wat de mensen over de seksualiteit zeggen en wat zij in feite doen; door het handhaven van allerlei taboes maken de mensen het elkaar en zichzelf veel moeilijker dan nodig is - aldus de boodschap van Kinsey en zijn medewerkers. Het centrale thema in Myrdals *An American Dilemma* (1944) was eveneens het signaleren van een discrepantie: tussen het Amerikaanse credo volgens hetwelk alle mensen vrij en gelijk zijn, en de daadwerkelijke praktijk van discriminatie. Ook Myrdal wees op de schadelijke gevolgen van deze discrepantie, niet alleen voor de gediscrimineerden, maar ook voor de blanken, die leefden onder de druk van hun eigen tweespalt.

Ook in later verschenen studies van rassenrelaties, in de Verenigde Staten en elders, treft, althans bij de betere representanten van het genre, het accent van geëngageerde distantie. In *Soulside* geeft de Zweed Ulf Hannerz (1969) een beeld van de ghettocultuur in een grote Amerikaanse stad als zwart in meer dan één betekenis; hij toont aan hoe vele aspecten van deze ghettocultuur niet de spontane manifestaties zijn van een 'zwarte ziel', maar functies *van* de totale figuratie waarin de ghettobewoners zich bevinden. Deze kant van de zaak: het functie zijn *van* een grotere figuratie, is minder sterk benadrukt in enkele groots opgezette onderzoekingen van het administratieve type, zoals het Moynihan Rapport (vgl. Rainwater en Yancey 1967) en het Coleman Rapport (vgl. Mosteller en Moynihan 1972), waarin enorme hoeveelheden materiaal verzameld zijn die de huidige ach-

terstand van de zwarte bevolking in Amerika op allerlei terreinen zo uitvoerig documenteren dat critici hier aanstoot aan genomen hebben: door zoveel aandacht te richten op uitsluitend dit deel van de misstand, blijft de totale misstand, waarin de blanken een zo belangrijk aandeel hebben, buiten schot (vgl. Rainwater en Yancey 1967, pp. 457-478).[10]

Wat een dergelijke kritiek signaleert is dat, bij alle bereikte precisie en systematiek, er aan de reikwijdte iets schort. Er blijven functionele verbanden onopgemerkt, of althans ononderzocht, die voor de problemen waar het om gaat van het grootste belang zijn. Met dit gevaar nu van een te grote beperktheid, waardoor onvoldoende recht wordt gedaan aan de complexiteit van de problemen, ziet iedereen zich geconfronteerd die sociologisch onderzoek verricht. Het is zoals W. Baldamus (1971) heeft betoogd: wie zijn métier als onderzoeker ernstig neemt, krijgt te maken met het probleem van de *trivialisering*.

Baldamus onderscheidt twee hoofdvormen van trivialisering: a. een interdisciplinaire vorm, waarbij de problemen worden opgesplitst in deelproblemen ter bestudering door economen, politicologen, psychologen enzovoort, en b. binnen de sociologie zelf een drietal vormen van probleemreductie, namelijk van macro naar micro, van dynamisch naar statisch en van objectief naar subjectief. Wanneer we in ons werk zekere technische kwaliteitsnormen aanleggen, zo betoogt Baldamus, dan zijn deze vormen van trivialisering, hoe betreurenswaardig we dit ook mogen vinden, praktisch niet te vermijden. Zelf noemt hij als voorbeeld onder meer de Engelse studie *The Affluent Worker* (Goldthorpe e.a. 1968-1969), waarin het probleem behandeld wordt of in de moderne industriële samenlevingen van West-Europa de arbeidersklasse verburgerlijkt - een probleem met vérstrekkende implicaties. Het onderzoek is verricht met grote technische deskundigheid; en juist daardoor vertoont het de kenmerken van trivialisering. Economische, politieke en psychologische aspecten van het probleem komen slechts zijdelings ter sprake; het onderzoek is tot de eigen discipline beperkt. Daarbinnen is de ‘macro’-variabele klasse gereduceerd tot een ‘micro’-variabele: de bedrijfssituatie, het type werk dat de arbeiders doen. De dynamiek van het marxistische model van een zich toespitsende klassenstrijd is vervangen door een betrekkelijk statisch marktmodel, een momentopname van belangen uitwisselende werkgevers en werknemers. En er wordt niet meer gekeken naar de ‘objectieve’ voorwaarden van uitbuiting, maar naar de ‘subjectieve’ beleving van de arbeidssituatie.

Men zou tegen Baldamus' analyse van *The Affluent Worker* kunnen

tegenwerpen, dat ze voor een deel voortkomt uit de toepassing van marxistische categorieën op een produkt van de burgerlijke sociologie. Het is daarom interessant te zien dat zijn betoog ook opgaat voor een empirisch-theoretische studie waaraan een sterke marxistische inspiratie ten grondslag ligt, namelijk *The Authoritarian Personality* (Adorno e.a. 1950). De oorspronkelijke opzet van deze studie was verre van triviaal; in de woorden van twee van de belangrijkste instigatoren, Theodor Adorno en Max Horkheimer:

> 'Het doel ervan was een tegelijk betrouwbaar en zinvol beeld te verkrijgen van de menselijke krachten en tegenkrachten, die gemobiliseerd worden overal waar en wanneer totalitaire bewegingen en hun propaganda een aanzienlijke vorm aannemen. Volstrekt empirisch van opzet, was dit onderzoek gericht op een probleem van de allergrootste ernst: de rassenhaat, in het bijzonder het antisemitisme. Daartoe moest de tegenzin overwonnen worden tegen het streven om in het afschuwelijke, dat vele miljoenen onschuldige slachtoffers het leven had gekost, als zogenaamde objectieve, niet betrokken toeschouwende onderzoeker door te dringen. Wie zich toch met dergelijke onderzoekingen inliet, werd gedragen door de overtuiging dat juist de gedifferentieerde sociaalwetenschappelijke kennis toch bepaalde mogelijkheden biedt om de herhaling van het onheil, waar deze ook dreigt, en op wie ze ook gemunt mag zijn, effectief tegemoet te treden' (Adorno en Horkheimer 1956, p. 151).

De directe aanleiding tot het onderzoek was de opkomst van het nationaal-socialisme, met als ergste uitwas het antisemitisme. Hoe was het succes van deze beweging te verklaren, waarom had met name de Duitse arbeidersklasse er zo weinig weerstand tegen geboden? Wat kunnen we doen om een dergelijke catastrofe in de toekomst te voorkomen? Aldus luidt de probleemstelling, zoals we die in het voorwoord en het slot van *The Authoritarian Personality* verschillende keren kunnen lezen. In de rest van het boek, bijna duizend pagina's dik, komt ze alleen voor in getrivialiseerde versies.

Als belangrijkste uitgangspunt bij het eigenlijke onderzoek diende de gedachte dat de verklaring voor het antisemitisme niet moet worden gezocht in typische eigenschappen van de Joden, maar van de antisemieten. Als Joden zich assimileren, dan worden zij ervan beschuldigd zich overal in te dringen; assimileren zij zich niet, dan wordt hun exclusiviteit verweten. Wat zij ook doen, het is nooit goed; de problemen liggen kennelijk niet bij hen, de 'objecten', maar

bij de ‘subjecten’ van de discriminatie. Vanuit deze constatering werd een onderzoek opgezet om zo precies mogelijk vast te stellen van welke aard fascistische en antisemitische vooroordelen zijn, en welk soort mensen er zich het sterkst toe voelt aangetrokken. Men hoopte aldus een systematisch inzicht te krijgen in de dieper liggende structuren die de ontvankelijkheid voor vooroordeel bevorderen.

De gevolgde procedure biedt haast een schoolvoorbeeld van de door Baldamus geschetste trivialisering. Het probleem: de verklaring van het antisemitisme, is teruggebracht tot het probleem van de persoonlijke ontvankelijkheid voor vooroordeel. Er is gezocht naar schalen om een dergelijke ontvankelijkheid te meten, hetgeen uiteindelijk geresulteerd heeft in de constructie van een F-schaal, bedoeld als een meetinstrument voor fascistoïde neigingen.[11] De hele aanpak komt neer op een reductie van macro naar micro, van dynamische naar statische en van objectieve naar subjectieve factoren. En al deze inperkingen zijn, zoals Adorno zelf ook enigszins mismoedig heeft erkend, in belangrijke mate bepaald door de eisen van technische competentie waaraan men in het onderzoek wilde voldoen.

Overigens heeft deze technische competentie zelfs binnen de gestelde beperkingen betrekkelijk weinig nieuwe inzichten opgeleverd. De voornaamste conclusies in *The Authoritarian Personality* omtrent de invloed van het ouderlijk gezin op de karakterstructuur waren al eerder geformuleerd in de theoretische bijdragen van Max Horkheimer en Erich Fromm aan de bundel *Autorität und Familie* van het Institut für Sozialforschung (1936). Na de publikatie van *The Authoritarian Personality* zijn er ettelijke pogingen ondernomen om de F-schaal te verfijnen en meer systematische kennis te verwerven betreffende de sociogenese van autoritaire persoonlijkheden. Echter,

> ‘het aantal studenten aan Amerikaanse colleges die een of meer versies van de F-schaal hebben ingevuld moet astronomisch zijn; toch zijn de resultaten niet dichter bij een verantwoorde generalisatie dan tien jaar geleden’ (Kirscht en Dillehay 1967, p. 31). ‘Er is nu nog geen enkele sociale theorie die de belangrijkste uitkomsten over het autoritarisme samenvat; noch is er ooit een samenvattend stel hypothesen getoetst of herzien’ (idem, p. 127).[12]

De oorspronkelijke opzet van *The Authoritarian Personality* heeft een zekere ontsociologisering van de probleemstelling in de hand gewerkt. Uitgaande van het idee dat een vooroordeel meer onthult over degene die het uitspreekt dan over degene wie het treft, hebben de onderzoekers zich geconcentreerd op de persoon van de bevooroordeelde,

het antisemitische subject. Dit betekent dat zij eigenlijk zijn teruggevallen op een handelingsmodel, en het vooroordeel niet meer zien als een functie *van* een meeromvattende figuratie, waarvan subjecten én objecten deel uitmaken. We hebben bij vooroordelen echter steeds te maken met processen van oordeelvorming over en weer. Het meest kenmerkende aan zulke processen is gewoonlijk dat een van beide partijen over betrekkelijk weinig middelen beschikt om zich tegen de negatieve oordeelvorming van de andere te verzetten (vgl. Elias en Scotson 1965). Terecht hechtten Adorno c.s. veel belang aan de constatering dat wat de 'objecten' van het vooroordeel ook doen, het ongunstig zal worden uitgelegd. Zij trokken hieruit echter niet met zoveel woorden de sociologische conclusie dat de slachtoffers van vooroordeel kennelijk niet bij machte zijn iets aan hun eigen imago te doen, omdat zij in het proces van oordeelvorming over en weer daarvoor te zwak staan.

Eén van de redenen voor de inperking van de probleemstelling in *The Authoritarian Personality* is ongetwijfeld een onderzoekstechnische geweest: men kon van individuele subjecten veel te weten komen door middel van vragenlijsten, psychologische tests en diepte-interviews. Maar daarnaast speelde waarschijnlijk een rol de identificatie met de slachtoffers van de discriminatie. Zij waren onschuldig; de schuldigen waren de discriminatoren; deze moesten ontmaskerd en zo mogelijk voor de toekomst onschadelijk gemaakt worden. Vanuit deze begrijpelijke gedachtengang beten de onderzoekers zich vast in de bevooroordeelde subjecten, in wie zij - met behulp van procedures die onderzoektechnisch nog altijd niet even zuiver waren (vgl. Hyman en Sheatsley 1954; ook Shils 1954) - het Fascistische Syndroom ontdekten, dat de nazicatastrofe verklaarbaar moest maken. Zo beschouwd was de trivialisering van het onderzoek mede een gevolg van de te eenzijdige preoccupatie met één partij, geïnspireerd door de identificatie met de andere partij.

Wanneer we ons bezighouden met het bestuderen van de manieren waarop mensen de problemen van het samenleven kunnen oplossen, dan is het noodzakelijk dat we ons zoveel mogelijk verplaatsen in de belevingswereld van degenen om wie het gaat. Zonder 'wij'-perspectief is geen begrip mogelijk. Waar we naar streven is echter een inzicht dat verder reikt dan de belevingswereld van de betrokkenen zelf. Daartoe stellen we ons ten opzichte van hen ook op vanuit een 'zij'-perspectief, in de hoop de figuraties die zij met elkaar vormen beter te overzien dan zijzelf dit kunnen.

Methodische distantie is in de sociologie onontbeerlijk; het is ook

niet onverenigbaar met geëngageerdheid. De verhouding tussen betrokkenheid en distantie is er niet een van of-of waarbij degene die kiest voor het een zich onherroepelijk verwijdert van het ander. Integendeel, het methodisch afstand doen van een oordeel kan vervolgens leiden tot een matiging of herziening, of juist tot een versterking van het oorspronkelijke oordeel - op basis van het gedane onderzoek.

Tegen het streven naar distantie kan worden ingebracht dat het arrogant is: de sociologen werpen zich op als boven de partijen verheven betweters; dat het illoyaal is: zij plegen verraad aan de partij die het meest hun steun verdient; en dat het irreëel is: want niemand kan zichzelf ooit geheel en al losmaken van wij-perspectieven, van groepsidentificaties. Geen van deze bezwaren is een bagatel; maar ook is geen ervan onoverkomelijk. Het laatstgenoemde, dat distantie een irreëel ideaal is, geldt alleen zolang we denken in absolute termen: uiteraard kan niemand alle sociale dwang van zich afzetten die zijn inzicht zou kunnen vertroebelen; maar dit neemt niet weg dat een mate van disciplinering van het eigen denken wel degelijk mogelijk is. Het probleem van de loyaliteit weegt ongetwijfeld zwaar: ‘er is in alle menselijke groepen een punt, dat niemand kan overschrijden door zich te distantiëren zonder voor zijn eigen groep een gevaarlijke ketter te worden, hoe consistent en hoezeer in overeenstemming met waargenomen feiten zijn ideeën en theorieën ook mogen zijn’ (Elias 1971a, p. 172). Het verwijt van de arrogantie is nauw met dat van de loyaliteit verbonden, want arrogant zal een socioloog vooral dan genoemd worden, wanneer zijn oordeel tegen de gangbare opvattingen indruist.

Freud (1917, pp. 294-295) heeft eens opgemerkt dat de voortgang van de wetenschap aan de naïeve menselijke eigenliefde drie diepe wonden heeft toegebracht: eerst leerde Copernicus dat de aarde waar wij op wonen niet het centrum is van het heelal; daarna leerde Darwin dat wij afstammen van dieren; en vervolgens leerde de psychoanalyse dat het bewuste ik nauwelijks heer in eigen huis is, maar dat wij in vele opzichten geregeerd worden door onbewuste driften. Aan deze drie ontluisteringen kan de sociologie nog een vierde toevoegen: dat de samenlevingen die mensen met elkaar vormen en de culturen die zij tot stand hebben gebracht, het resultaat zijn van een grotendeels blind en ongepland verlopen ontwikkelingsproces. De naties waarin de mensheid verdeeld is; de talen die wij spreken; de verhoudingen tussen verschillende sociale klassen in onze samenlevingen - aan geen van deze fundamentele sociale gegevenheden ligt enig bewust plan ten grondslag; dit alles is niet van te voren bedacht en ontworpen, om daarna te worden uitgevoerd. Het is slechts ‘geworden’.

Het zou een interessant onderwerp voor een kennissociologisch onderzoek zijn, hoe grote weerstanden er nog altijd leven tegen het idee van het louter 'gewordene' van sociale structuren. Het is in ieder geval een idee, gewonnen door methodische distantie, dat zich moeilijk laat verenigen met noties van de historische lotsbeschikking van bepaalde naties of klassen, zoals die ook in onze tijd nog volop circuleren. Velen zullen het vermoedelijk een ontluisterend inzicht vinden. Het voordeel ervan boven andere, emotioneel misschien meer aansprekende zienswijzen is dat het een meer realistische kijk geeft op de wijze waarop de problemen van het samenleven, zoals wij die nu ervaren, tot stand zijn gekomen.

In het woord 'realistisch' steekt tegelijk een programma voor de sociologie, en een reeks problemen. Het programmatische kan worden uitgedrukt in het beeld van de socioloog als mythenjager (Elias 1971c, pp. 55-78), als ontmaskeraar van valse illusies en al dan niet bewuste vertekeningen van de sociale werkelijkheid. Het verzamelen van zoveel mogelijk precieze gegevens, het systematisch uitpluizen van conclusies, het bezien van gegeven situaties in een bredere context - dit alles draagt bij tot meer realistische kennis. Echter, als sociale activiteiten zijn zulke pogingen tot verheldering geenszins neutraal. De vraag welke definitie van een situatie met recht 'realistisch' mag heten, kan een hoogst belangrijk praktisch strijdpunt vormen (vgl. Scheff 1969). In een term als 'Realpolitik' komt de overtuiging tot uiting, dat een bepaald type relaties tussen nationale staten 'reëel' is in de zin van noodzakelijk zó en niet anders; het aantonen van de beperktheid van een dergelijke overtuiging (vgl. Elias 1969a, 1, p. 305) is een daad met duidelijk politieke implicaties. Idealiter behoort een sociologische diagnose meer te bevatten dan een momentopname; ze zal ook moeten aangeven hoe de beschreven situatie is geworden tot wat ze nu is en zo mogelijk zal ze iets moeten tonen van de mogelijkheden tot verandering die de situatie in zich bergt - met inbegrip van de voorwaarden waaronder deze veranderingen te 'realiseren' zijn. Door te stellen dat we in de sociologie niet alleen bestuderen hoe mensen de problemen van het samenleven 'oplossen', maar hoe zij deze 'kunnen oplossen', laten we ruimte voor een sociologie die tegelijk realistisch en kritisch zou mogen heten.[13]

Ook deze omschrijving, hoe aantrekkelijk zij er op het eerste gezicht ook uit mag zien, laat nog vele problemen onaangeroerd. Want het oplossen van problemen van het samenleven is niet iets waarvan verwacht mag worden dat mensen dit in roerende eensgezindheid zullen doen, wanneer de sociologen hun maar eenmaal de weg ge-

wezen hebben. Kenmerkend voor de meeste problemen van het samenleven is juist, dat wat sommige groeperingen als min of meer draaglijke 'oplossingen' ervaren, voor anderen juist aanvechtbaar of verwerpelijk is. Eldridge Cleaver (1969, p. xxxii) heeft dit enigszins reïficerend, maar niettemin heel treffend onder woorden gebracht in zijn leus: 'je bent ofwel deel van het probleem of deel van de oplossing'. Als sociologen mengen we ons hoe dan ook in de strijd om de definities van de sociale werkelijkheid.

Er is wel gezegd dat het onze morele plicht is om hierbij het standpunt in te nemen van diegenen, die laag geplaatst zijn in de maatschappelijke hiërarchie, die van deze hiërarchie het meest te lijden hebben en wier stemmen nauwelijks tellen in de officieel geldende 'definities van de werkelijkheid' (Becker 1970, pp. 123-134). Alvin Gouldner (1968) heeft deze vorm van intellectuele partijdigheid met sterke argumenten bestreden als tamelijk gratuit. Er is geen dwingende reden waarom maatschappelijk misdeelden in hun kijk op de samenleving méér het gelijk aan hun kant zouden hebben dan de leden van elites; de kans is zelfs groot dat zij hun ideeën juist in belangrijke mate zullen ontlenen aan de heersende groepen. En inderdaad: waar het in de eerste plaats op aankomt is niet als pleitbezorger op te treden voor bepaalde groepen, maar de hele figuratie van bevoorrechten en onderworpenen in haar ontstaan en functioneren te onderzoeken.

Beslissend blijft toch de pretentie dat sociologen in staat zijn tot superieure kennis over de sociale werkelijkheid. Het is een aanvechtbare pretentie, zeker wanneer we zien hoe weinig eenstemmigheid er onder de sociologen zelf bestaat op allerlei punten. Echter, de strijdigheid van sociologische ideeën hoeft geen vernietigend argument te zijn tegen de sociologie. Het is zoals Merton (1972, p. 9) heeft opgemerkt: in een tijd van maatschappelijke polarisatie worden ook de waarheidsaanspraken gepolariseerd. Een van de belangrijkste opdrachten voor de sociologie zou kunnen zijn de verschillende concurrerende maatschappijvisies zo scherp mogelijk te articuleren en ze op hun merites te onderzoeken met behulp van de criteria precisie, systematiek, reikwijdte en relevantie.

Het is zeker een illusie te menen dat de sociologie binnen afzienbare tijd zal uitkristalliseren tot een harmonische wetenschap. De spanning tussen de vier criteria alleen al zal maken dat het woord sociologie een breed gamma van activiteiten blijft dekken. Telkens weer zal er pressie uitgeoefend worden, zowel van binnen als van buiten de kring van vakgenoten, om een van de vier criteria het zwaarst te laten wegen. Daarbij passend zullen verschillende vormen

van retoriek in gebruik blijven: een retoriek van de precisie (‘neem nauwkeurig waar’), van de systematiek (‘orden de gedachten’), van de reikwijdte (‘let op de grotere verbanden’), van de relevantie (‘het gaat om de praktische toepasbaarheid’).

Er is een opklimmende reeks van argumenten denkbaar, volgens welke de precisie het fundament is waarop de sociologie moet worden gebouwd. Precieze informatie, zo gaat dan de redenering, is onmisbaar. Bij het ontwerpen van een systematiek om enige orde aan te brengen in de verworven informatie, zullen we er voortdurend op moeten letten dat aan de precisie geen afbreuk wordt gedaan, want daarmee staat of valt het hele bouwwerk. Willen we aan onze conclusies een grote reikwijdte geven, dan zullen we de precisie en de systematiek als noodzakelijke voorwaarden daartoe moeten beschouwen. En wat de relevantie betreft: zolang niet voldoende rekening is gehouden met de drie voorgaande criteria, is er van kennis in het geheel geen sprake, laat staan van relevante kennis.

Het is niet moeilijk de redenering om te keren. We kunnen beginnen met te constateren dat iedere kennisdrang voortkomt uit een belang: het willen weten, de behoefte aan oriëntatie. In hoeverre aan deze behoefte wordt voldaan, is de belangrijkste toetssteen om kennis te waarderen; daarmee komt dus de relevantie voorop te staan. Om ons überhaupt te kunnen oriënteren dienen we te beschikken over enkele globale categorieën, die ons een algemeen inzicht verschaffen in het soort wereld waarin we leven, in het soort ervaringen dat we te verwachten hebben. Deze overweging maakt reikwijdte tot het tweede criterium. Teneinde de algemene oriëntatie zo overzichtelijk en zo nauwkeurig mogelijk te maken, bedienen we ons dan vervolgens van de criteria systematiek en precisie.

Deze beide redeneringen lenen zich voor nog vele variaties. Dergelijke variaties hoeven niet denkbeeldig te zijn, maar kunnen als het ware gestalte krijgen in reële pressiegroepen, die de sociologie in een bepaalde richting trachten te sturen. Iedereen die sociologie bedrijft, staat onder de druk van bepaalde publieken die bepaalde verwachtingen uitspreken. In de academische wereld overheersen gewoonlijk de verwachtingen op de punten van precisie en systematiek; er gaat van het universitaire milieu een sterke pressie uit om de sociologie het aanzien te geven van een normale wetenschap, met een nauw omschreven objectgebied en een duidelijke scheiding van ‘theorie’ en ‘praktijk’. Maar zowel binnen als buiten de universiteiten zullen steeds stemmen blijven opgaan die aan de ‘sociologische belofte’ (Mills 1959) een ruimere interpretatie geven en die op de sociologen een beroep doen om te werken aan een algemene oriëntatie betreffende de problemen van het samenleven.

Uiteindelijk is het de verwachting dat sociologie relevant kan zijn, die de sociologie op gang houdt. Als de mogelijke werkingen van de sociologie niet op enige wijze gunstig beoordeeld werden, zouden de fondsen ophouden te vloeien waar de sociologie financieel op drijft. Maar terwijl een dergelijk positief krediet, hoe vaag ook, een noodzakelijke voorwaarde vormt voor het voortbestaan van de sociologie, houdt het ook een zeker gevaar in, namelijk dat de sociologen in hun ijver om aan de verwachtingen te beantwoorden quasi-kennis gaan produceren, die slechts door oppervlakkige signalen aan de gestelde criteria lijkt te voldoen.

Wanneer we de sociologie opvatten als studie van de problemen van het menselijk samenleven in hun onderlinge samenhang, impliceert dit dat we bereid zijn alle vier criteria ernstig te nemen. Dit brengt met zich mee dat we de spanning die tussen deze criteria bestaat, aanvaarden als inherent aan de sociologie. De meest voor de hand liggende consequentie voor individuele sociologen lijkt mij te zijn: laten zij die vorm van sociologie beoefenen die hun zelf het beste ligt. Daarbij moet dan een ieder in staat zijn, zonder nodeloze agressiviteit tegenover andere stijlen van sociologiebeoefening, het goed recht van de eigen keuze te verdedigen. Voor de sociologenwereld als geheel zou ik ervoor willen pleiten de grenzen van het vak zo open mogelijk te laten. Een hoge mate van institutionele bescherming is gewenst om de immuniteit van de onderzoekers tegen politieke en levensbeschouwelijke invloeden zo sterk mogelijk te maken. Maar deze immuniteit moet niet gezocht worden in een ivorentoren-afzijdigheid, van waaruit het lekendebat over de sociale werkelijkheid wordt aangehoord en becommentarieerd. Het ideaal moet eerder zijn een geleidelijke sociologisering van de discussies, waarbij de deelnemers meer en meer doordrongen raken van een sociologisch perspectief op de figuraties die zijzelf en hun antagonisten met elkaar vormen. Als eindtoestand gedacht is dit ideaal onbereikbaar; het kan slechts dienen als richtsnoer in een ontwikkelingsproces.

Eindnoten:

1 (p. 121) ‘Geïnstitueerd’ verdient de voorkeur boven het meer ingeburgerde, aan het Engels ontleende ‘geïnstitutionaliseerd’. Niet alleen laat ‘instituering’ zich makkelijker uitspreken dan ‘institutionalisering’, het is ook meer in overeenstemming met soortgelijke afleidingen. We spreken ook niet van constitutionalisering of prostitutionalisering.

2 (p. 122) Ook deze autonomie is echter nog relatief. Natuuronderzoekers kunnen sterk emotioneel betrokken raken bij hun proeven. In zoverre het al dan niet uitkomen van een verwacht resultaat van invloed is op hun wetenschappelijke carrière en hun gemoedsgesteldheid, zijn zij in hun sociale bestaan afhankelijk van de materie die zij bestuderen.

3 (p. 122) Het is in dit verband leerzaam te zien hoe een zeventiende-eeuwse Engelsman de bevolking van zijn land indeelde in twee categorieën: ‘hen die de rijkdom van het koninkrijk vergroten, en hen die de rijkdom van het koninkrijk verkleinen.’ (Gregory King 1688, in: Laslett 1965, pp. 30-33.) Tot de eerste categorie, waartoe ruim een derde van de bevolking behoorde, rekende hij de financieel ‘zelfstandigen’: landeigenaren, ondernemers, beoefenaren van vrije beroepen, ambachtslieden; in de tweede categorie vielen arbeiders, bedienden, zeelieden en soldaten, landarbeiders en paupers: al degenen die loon of financiële steun ontvingen van anderen. De gedachtengang waar de indeling op berust is niet onlogisch, maar komt ons toch curieus voor, gewend als wij zijn aan heel andere opvattingen omtrent maatschappelijke produktiviteit.

4 (p. 122) Begrippen als uitbuiting en onderdrukking, negatieve termen om beheersingsrelaties tussen mensen uit te drukken, komen in de registers van de meeste sociologieboeken niet voor. Een uitzondering in de nietmarxistische sociologie vormt Alexander Rüstows monumentale studie *Ortsbestimmung der Gegenwart* (1950-1957), waarvan vooral het eerste deel de vervlochtenheid van onderdrukking en bescherming als maatschappelijke tweelingfuncties goed doet uitkomen. Zie ook Moore (1972, p. 53)

5 (p. 125) Vergelijk in dit verband Mario Puzzo's (1972, pp. 70-80) cynische analyse 'hoe de misdaad Amerika gezond, rijk, schoner en mooier houdt'.

6 (p. 128) Een taal verstaan betekent, al is het maar als toehoorder of als lezer, deelnemen aan de sociale werkelijkheid die in deze taal gestalte krijgt. De meeste woorden zijn alleen te begrijpen als deel uitmakend van geïnstitueerde probleemoplossingen, op het gebied van de natuurbeheersing (om een paar willekeurige voorbeelden te noemen: hamer, sluis, hijskraan), de maatschappijbeheersing (schout, deurwaarder, volkscommissaris), de zelfbeheersing (beleefd, dapper, lui).

7 (p. 132) Lees om een indruk te krijgen hoe moeilijk het is gedrag in puur behavioristische termen te beschrijven het fragment in *Liefdes schijnbewegingen* waarin Remco Campert (1963, pp. 53-64) het bestijgen van een fiets beschrijft als een reeks zinledige bewegingen.

8 (p. 134) Het onderscheid dat Schutz maakt tussen 'opdat'-motieven (gericht op een verwachte bevrediging) en 'omdat'-motieven (door antecedenten bepaald) vormt een bijdrage tot systematisering van Webers indeling in vier typen zinvol handelen. We kunnen hierin nu twee tegenstellingen herkennen, nl. a. de opdat-omdat tegenstelling en b. de tegenstelling rationeel-irrationeel (waarbij wel moet worden aangetekend, dat in b. de tegenstellingen van gelijke orde zijn en elkaar uitsluiten, terwijl in a. de 'opdat'-categorie gezien kan worden als een subcategorie van de 'omdat'-categorie). De onderscheidingen kunnen dan worden weergegeven in de volgende schema's:

	beredeneerd	onberedeneerd
opdat	doel-rationeel (berekenend)	affectief (spontaan)
omdat	waarde-rationeel (principieel)	traditioneel

of:

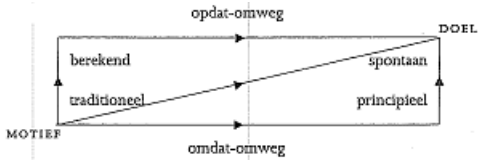

De belangrijkste psychische functies uit de metatheorie van Freud laten zich wonderwel in hetzelfde schema passen:

Het maken en onderling vergelijken van dit soort schema's kan een merkwaardige bevrediging geven - een roes van luciditeit, om met Du Perron te spreken. De overigens zo gescheiden denkwerelden van Weber en Freud blijken toch centrale punten van overeenkomst te vertonen. De grondgedachte, dat mensen handelen vanuit een fundamentele gemotiveerdheid, gericht op bevrediging, en daarbij 'omwegen' volgen van oriëntatie op de buitenwereld en van inwendige coördinatie, is ook terug te vinden in het werk van de sterk door Weber en Freud beïnvloede Talcott Parsons. De termen van diens liga-systeem (latentie, integratie, gratificatie, aanpassing) kunnen zonder moeite in het bovenstaande schema worden ingevuld.

9 (p. 134) Voor een scherpe kritiek op Schutz, zie Hindess (1971). Het is jammer dat Hindess zijn argumenten gelardeerd heeft met enkele niet ter zake doende schimpscheuten over de persoon van Schutz. Niettemin doet zijn artikel verfrissend aan na de beate bewondering van

een aantal Amerikaanse sociologen, die Schutz postuum hebben verheven tot schutspatroon van een fenomenologische sociologie. Een aantal van hen schijnt het zich tot taak te hebben gesteld om problemen die Schutz (ongetwijfeld na veel denkwerk) in betrekkelijk eenvoudige bewoordingen had weten te formuleren terug te vertalen in zwaarwichtige termen en ononverzichtelijke zinsconstructies. Zie, voor dergelijke moeizame (d.w.z. moeizaam leesbare, niet noodzakelijk moeizaam geschreven) combinaties van sociologisch en filosofisch jargon, bijvoorbeeld Berger en Luckmann (1966); Garfinkel (1967); Garfinkel en Sacks (1970); McKinney (1970).

10 (p. 137) Er is een analogie te bespeuren met het oordeel van leden van de Engelse aristocratie rond het midden van de negentiende eeuw, voor wie de voornaamste oorzaak van de ellende van de armen gelegen was in de drank. (Vgl. Abrams 1968, p. 43). Helemaal ongelijk hadden zij niet: de alcohol bracht veel misère teweeg. Hun verklaring reikte echter lang niet ver genoeg. Zij kwamen er niet toe de problemen van de armoede te beschouwen als voortvloeiend uit een figuratie, waartoe ook zijzelf behoorden.

11 (p. 139) Een merkwaardige contradictie in The *Authoritarian Personality* is dat een studie, volgens de titel gewijd aan autoritaire tendensen, niet culmineert in een A-schaal, maar in een F-schaal. De auteurs gaan nergens op deze contradictie in - één voorbeeld uit vele van de nonchalance die sociologen vaak ten toon spreiden ten opzichte van hun eigen taal. Nooij (1969, p. 64) wijdt wel een korte beschouwing aan de term F-schaal. Hij is van mening dat de f-schaal eigenlijk vooral conformisme aan traditionele normen meet en zou daarom gelukkiger zijn met de term B-schaal, waarin B staat voor Brave Burger. Misschien kan de F van Fatsoen in Nooijs behoefte voorzien.

12 (p. 139) Hoewel hun conclusies overwegend negatief uitvallen, blijven Kirscht en Dillehay positief gestemd: 'Toch heeft onze kennis van het autoritarisme zich bewogen naar een grotere rijpheid en differentiatie' (1967, p. 127). Deze woorden ademen het bijna plichtmatige vertrouwen van vele wetenschapsbeoefenaren, dat wie onderzoek verricht, kennis vermeerdert. Inderdaad: onze kennis breidt zich zienderogen uit - als we als maatstaf nemen het aantal titels in een bibliografie. Of echter de oorspronkelijk door Horkheimer en Adorno gestelde problemen dichter tot een oplossing zijn gebracht, staat te betwijfelen.
Inmiddels is de F-schaal, ondanks alle methodologische bezwaren, een veelgebruikt instrument voor sociologisch onderzoek geworden. Wie een enquête houdt, over welk onderwerp ook, kan ter verhoging van het aantal variabelen naast de vragen over leeftijd en beroep altijd ook nog enkele 'items' uit de F-schaal opvoeren. In Nederland is dit o.a. gebeurd bij een onderzoek naar televisie-kijkgewoonten, wat enige opschudding heeft gewekt. Zie Nooij (1969, p. 127 e.v.) voor een kleine staalkaart van toepassingen van de F-schaal.

13 (p. 142) Er wordt sociologen wel eens verweten dat hun vak 'technocratisch' zou zijn: gericht op het soepel laten functioneren van organisaties. Met een enigszins gezochte woordspeling zouden we hier een andere opdracht tegenover kunnen stellen, namelijk een socratische. De socratische opdracht voor de sociologie zou inhouden dat ze bijdraagt tot een beter inzicht in onszelf als sociale individuen: het 'ken uzelf' vanuit een sociologische antropologie.

Epiloog

Het voorwoord bij dit boek, geschreven nadat ik de laatste hand aan de tekst had gelegd, is gedateerd 10 oktober 1973. Ik was toen veertig en sinds enkele jaren hoogleraar. Niet alleen ik zelf maar de hele universitaire sociologie in Nederland was nog betrekkelijk jong.

Het vak was pas na de Tweede Wereldoorlog als studierichting aan de universiteiten ingevoerd. Degenen die toen tot hoogleraar waren benoemd vormden de eerste generatie van universitaire sociologen in Nederland. De meeste van hen hadden voor de oorlog sociografie gestudeerd; hun voornaamste leermeester was S.R. Steinmetz. In hun opvatting van de sociologie schemerde nog iets van de sociografische traditie door: zij waren over het algemeen sterk empirisch gericht, bezagen grootscheepse theorieën met enig wantrouwen, en verwachtten dat de resultaten van sociologisch onderzoek van praktisch nut konden zijn in het beleid.

Het is de sociologie in Nederland in de eerste decennia na 1950 niet slecht gegaan. Het aantal studenten nam sterk toe, vooral in de jaren zestig, het docentencorps werd uitgebreid, en er kwamen nieuwe leerstoelen. Daarop werden personen benoemd, die na de oorlog met de studie waren begonnen. Zij vormden de tweede generatie van sociologiedocenten in Nederland. Verschillende van hen toonden aanvankelijk een neiging om zich te profileren als meer professioneel sociologisch dan hun iets oudere collega's die van huis uit toch maar sociograaf waren. Deze tweede generatie onderscheidde zich door een grote interesse in Amerikaanse voorbeelden; daaraan ontleende zij nieuwe onderzoeksmethoden en vooral ook een sterke gerichtheid op theorie.

In de termen van dit boek zouden we kunnen zeggen dat de eerste generatie bijzonder veel waarde hechtte aan empirische precisie in de sociologie en de tweede generatie aan theoretische systematiek. Beide nu zagen zich rond 1970 geconfronteerd met een nieuwe generatie studenten, die een heel ander criterium voorop wensten te stellen: maatschappelijke relevantie.

De radicale woordvoerders van deze nieuwe generatie, bij wie zich ook enkele ouderen aansloten, beschouwden een sociologie die

alleen maar aandacht had voor precisie en systematiek als een toonbeeld van naïef en verwerpelijk positivisme, voortgekomen uit een weigering om de politieke implicaties van de wetenschapsbeoefening onder ogen te zien. Zij vonden het nodig opnieuw fundamentele vragen te stellen.

Er leek zo een onoverbrugbare tegenstelling te ontstaan. Aan de ene kant stonden de beide generaties van reeds gevestigde sociologen, die tegenover de radicale nieuwlichters hun onderlinge verschillen al gauw vergaten. Aan de andere kant de critici, die de tijd gekomen achtten niet alleen voor een maatschappelijke maar ook voor een wetenschappelijke revolutie, op gang te brengen door een radicale herbezinning op uitgangspunten en methoden.

Achteraf is duidelijker dan destijds wat beide partijen met elkaar gemeen hadden: een elan, een geloof in de mogelijkheden en beloften van de sociologie. Ook de heftige uitingen van crisis en desillusie, van sociologische zelfkritiek, wijzen in deze richting, want ze kwamen voort uit hooggestemde verwachtingen.

Balans van de sociologie is geschreven vanuit een positie enigszins terzijde van alle drie hier geschetste standpunten. Vandaar de nogal afstandelijke en soms kritische toon. Qua leeftijd en beroep behoorde ik tot de tweede generatie universitaire sociologen. Ik had me echter nooit geheel met de door enkele vertegenwoordigers van deze generatie geproclameerde opvattingen over het vak kunnen verenigen.[1] Ik stond dan ook sceptisch zowel tegen de gedachte dat de belangrijkste problemen in de sociologie uitsluitend de precisie en de systematiek betroffen als tegen het idee dat alles uiteindelijk draaide om de relevantie.

Het voornaamste argument dat ik tegenover deze opvattingen in stelling heb gebracht heet ‘reikwijdte’. Ieder wetenschappelijk inzicht, zo weten wij tegenwoordig, is context-gebonden (vgl. Prigogine en Stengers 1985), en voor de sociologie geldt dit wel in bijzondere mate. Het criterium reikwijdte herinnert hieraan en dwingt tot rekenschap omtrent de beperkingen van welke uitspraak ook die beoogt een sociologisch inzicht te formuleren - of het nu gaat om positivistisch gestelde ‘wetten’ dan wel om ideeën die bedoeld zijn om de wereld te hervormen.[2]

De speciale aandacht voor reikwijdte werkt verruimend maar ook relativerend. De conclusies van *Balans van de sociologie* zijn dan ook, zoals Bart van Heerikhuizen (1974) heeft opgemerkt, niet geschikt om op marsmuziek te zetten. Toch zit er wel degelijk een positieve strekking in. De teneur is zeker niet dat we het streven naar precisie, systematiek en relevantie maar moeten opgeven. Het betoog waarschuwt

alleen tegen het eenzijdig vertrouwen op één van deze criteria en het verwaarlozen van de reikwijdte.

Om te illustreren waar een al te sterke preoccupatie met systematiek toe kan leiden heb ik in *Balans* het liedje geciteerd van de matrozen die bij de marine waren gegaan om de wereld te zien - en al wat zij zagen was de zee.

Iets dergelijks dreigt iedereen te overkomen die zich bezig houdt met de studie van de menselijke samenleving. Wij kunnen over de samenleving alleen maar redeneren met behulp van begrippen en modellen, die door anderen aan ons zijn overgeleverd. Die begrippen en modellen zijn in allerlei opzichten problematisch en aanvechtbaar. Zo kan het vaak gebeuren dat we, er op uit om de problemen van het samenleven te verhelderen, in feite bezig blijven met de problemen van de sociologie: pogingen tot begripsbepaling, vergelijking van uitgangspunten enzovoort.

Zelf ben ik niet ontkomen aan deze zuigkracht. In het werk van Norbert Elias heb ik een sociologische synthese op hoog niveau herkend, die mij vanwege de grote reikwijdte bijzonder aansprak (vgl. Goudsblom 1987). Door te ijveren voor erkenning van dit werk ben ik verschillende keren in vakdisputen verstrikt geraakt, die achteraf soms meer kruitdamp dan verheldering leken te hebben opgeleverd. Waarschijnlijk zijn zulke debatten inherent aan de wetenschappelijke theorievorming; maar ze leiden af van de inhoudelijke vragen waar het in het onderzoek om begonnen is.

Ik heb daarom de laatste jaren weer geprobeerd het werken aan de onvermijdelijke problemen van begrips- en modelvorming zoveel mogelijk te combineren met inhoudelijke thema's. De focus waar ik me op ben gaan richten is de ontwikkeling van de vuurbeheersing - een onderwerp, dat in *Balans* ook al eenmaal als illustratie ter sprake komt, maar dat ik bij het persklaar maken van de eerste druk toch niet belangrijk genoeg heb gevonden om het in het register te vermelden.

Deze omissie is veelzeggend. Het onderwerp vuurbeheersing behoort niet tot het gangbare sociologische repertoire. Toch valt het helemaal onder de omschrijving van het studiegebied die ik in het hoofdstuk ‘Reikwijdte’ heb gegeven: het beschikken over vuur heeft nieuwe manieren mogelijk gemaakt om problemen van het samenleven op te lossen, en het heeft vervolgens weer nieuwe problemen met zich meegebracht, zoals brandstofvoorziening en de bestrijding van brandgevaar. De beheersing is toegenomen: een bedoeld proces, en daarmee de afhankelijkheid: een onbedoeld proces. Als vorm van

natuurbeheersing gaat de vuurbeheersing steeds gepaard met sociale beheersing en zelfbeheersing. De ontwikkeling ervan bestrijkt de hele mensheidsgeschiedenis, maar laat zich ook nagaan op het niveau van afzonderlijke samenlevingen en van individuele personen.[3]

Het kader om een zo breed panorama in kaart te brengen is in *Balans* al aangegeven. Dit betekent echter niet dat het boek moet worden gelezen als een blanco aanbeveling aan alle sociologen om zich voortaan alleen nog maar op zulke veelomvattende projecten te werpen. Integendeel, noch het vak als geheel noch de meeste individuele beoefenaren zouden daarmee gebaat zijn. De mogelijkheden van de sociologie zouden echter onvolledig benut blijven, als het vak niet ook als basis kon dienen van waaruit dergelijke grensoverschrijdende ondernemingen plaatsvinden.

Door mijn onderzoek naar de ontwikkeling van de vuurbeheersing ben ik steeds sterker gaan beseffen hoe arbitrair de grenzen zijn tussen de diverse universitaire disciplines die zich met de menselijke samenleving en cultuur bezig houden - maar ook hoe hardnekkig ze voortbestaan en het denken blijven beïnvloeden. Eén vak vooral is als gevolg van deze grensafbakening bij het schrijven van *Balans* te ver buiten mijn gezichtsveld gebleven: de antropologie. Terwijl de geschiedenis en de psychologie af en toe terecht ter sprake komen, blijft de antropologie vrijwel onopgemerkt. Zij krijgt pas een veelzeggende hommage in de laatste woorden van de laatste noot, waarin ik pleit voor een sociologische antropologie. Als ik het boek zou herschrijven, zou ik aan de antropologische traditie een ruimere plaats toekennen.

Wat de sociologie zelf betreft, zou ik nu in mijn bespreking van de verschillende varianten van het vak hier en daar andere voorbeelden kiezen en accenten anders leggen. Dit betreft echter details. In polemische passages ligt de directe aanleiding soms in publicaties die twintig jaar geleden nog actueel waren maar nu nauwelijks meer gelezen worden. Ik heb deze passages gehandhaafd omdat de bedoeling ervan exemplarisch is. Het gaat in *Balans* niet om de onmiddellijke actualiteit van 1973, maar om het algemene repertoire aan sociologische kennis en ideeën, zoals dat in de loop van de negentiende en twintigste eeuw is ontwikkeld.[4]

Dit standaardrepertoire is in de universitaire praktijk gevormd zoals het repertoire van de klassieke muziek in de orkestpraktijk. Op de samenstelling ervan is in de jaren na 1945 een sterk stempel gezet door Amerikaanse sociologen - onder wie niet alleen de meest voor-

aanstaande woordvoerders van de dominante richting zoals Parsons, Merton en Lazarsfeld, maar ook hun bekendste critici zoals Mills, Gouldner en Nisbet. Het feit dat de Europese 'klassieken' Weber en Durkheim in de hedendaagse sociologie een centrale plaats innemen, is in sterke mate te danken aan de selectie die aan de Amerikaanse universiteiten heeft plaatsgehad, waarbij enkele nationale tradities uit de Europese sociologie in de Amerikaanse hoofdstroom zijn opgenomen. Voor bijna alle belangrijke toevoegingen aan het sociologisch repertoire uit de periode 1945-1970 geldt dat ze, voor zover ze al niet uit de Verenigde Staten afkomstig waren, toch zeker via dat land ingang hebben gevonden.

Vanuit Nederland gezien is de belangrijkste verandering sinds de jaren zeventig dat de Amerikaanse hegemonie enigszins doorbroken is. Zo is het werk van Elias in de Europese sociologie een belangrijker plaats gaan innemen, zonder dat daartoe het voorbeeld in de Verenigde Staten gegeven was. En als ik me afvraag welke figuren die in de eerste druk van *Balans* nog niet voorkomen sindsdien een internationale reputatie hebben verworven, dan denk ik niet alleen aan Amerikanen zoals Immanuel Wallerstein, Theda Skocpol of Randall Collins, maar zeker ook aan Europeanen zoals Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Anthony Giddens en Niklas Luhmann.

Uit het werk van deze verschillende auteurs blijkt trouwens ook hoe sterk persoonsgebonden de sociologie nog altijd is. Het vakrepertoire bestaat niet alleen uit anoniem geworden algemeen aanvaarde inzichten, maar voor een belangrijk deel uit ideeën die herkenbaar behoren bij bepaalde 'figuren' en de 'stromingen' waarvan zij de exponenten zijn.[5]

De 'stromingen' lijken anno 1990 een nog gevarieerder delta te vormen dan in 1973. Eén van de aanleidingen tot deze divergentie ligt in de geneigdheid van sociologen om hun standaarden van precisie en systematiek aan andere disciplines te ontlenen, variërend van de biologie tot de taalkunde en de literatuurwetenschap. In *Balans* heb ik gepleit voor openheid in de sociologie; dit vloeit voort uit de algemene teneur om het terrein van studie breed op te vatten. De oriëntatie op slechts één ander vak is echter een wel erg eenzijdige openheid, die te veel mogelijkheden afsluit en afbreuk doet aan de autonomie van de sociologie zelf.

Een trend die zich de afgelopen decennia duidelijk heeft doorgezet is de afnemende invloed van de drie grote negentiende-eeuwse ideologieën: conservatisme, liberalisme en socialisme. Er zijn nog wel verbindingen herkenbaar met bepaalde theoretische stromingen - tussen conservatisme en 'general system' theorieën, tussen liberalis-

me en ‘rational choice’ theorieën, tussen marxisme en ‘world system’ theorieën -, maar deze zijn verre van eenduidig.

Het structureel functionalisme heeft zijn dominerende positie als theoretisch perspectief langzamerhand verloren. Opgekomen zijn daarentegen de zogeheten ‘rational choice’ theorieën, een nieuwe variant van ‘methodologisch individualisme’. De aanhangers hiervan trachten meer *sophisticated* te werk te gaan dan hun directe voorgangers, de ruiltheoretici Homans en Blau; een tekort blijft echter ‘het onvermogen om processen, veranderingen in de loop der tijd weer te geven’ (De Swaan 1989, p. 14; zie ook Mennell 1989b). De ‘world system’ theorieën (vgl. Tromp 1988) doen wel recht aan de tijdsdimensie; ze beperken zich echter nog hoofdzakelijk tot de moderne tijd, hoewel er heel goed aansluitingen denkbaar zijn met een de gehele mensheidgeschiedenis omvattend perspectief zoals dat met name ontwikkeld is door William McNeill.

Het perspectief van waaruit *Balans* is geschreven is bekend geworden als dat van de figuratiesociologie of, zoals het tegenwoordig ook wel wordt genoemd, de processociologie. Beide termen komen in het boek niet voor, en met reden, want ik heb nadrukkelijk geen pleidooi willen houden voor een zoveelste aparte ‘stroming’. Integendeel, het perspectief is heel ruim en pretendeert recht te doen aan het sociologisch denken zoals dat door auteurs van uiteenlopende signatuur in de afgelopen tweehonderd jaar tot ontwikkeling is gebracht. Ik heb het bij eerdere gelegenheden (bijvoorbeeld Goudsblom 1975) in de volgende vier punten samengevat:

1. Mensen zijn door en door sociale wezens, die op vele, vaak onvermoede manieren van elkaar afhankelijk, *interdependent* zijn. Hun levens spelen zich af in en worden in belangrijke mate bepaald door de samenlevingsverbanden, de sociale figuraties, die zij met elkaar vormen.
2. Sociale figuraties zijn voortdurend in beweging. Kenmerkend voor iedere sociale figuratie zijn zowel korte-termijn fluctuaties als langere-termijn *ontwikkelingen*.
3. Het verloop van deze ontwikkelingen is niet terug te voeren op enig vooropgezet plan noch op enige buitenmenselijke natuurkracht. Hoewel alle sociale ontwikkelingen op gang worden gebracht en gehouden door de handelingen van individuele mensen, vertonen ze toch een zekere eigen dynamiek, een *relatieve autonomie*.
4. Tot het sociologisch denken behoort de bereidheid om steeds rekening te houden met deze constateringen en ze ook te betrekken

op de eigen persoon en het eigen vak. *Sociologische zelfreflectie* vormt een integraal bestanddeel van de sociologie.

De begrippen ‘interdependentie’, ‘ontwikkeling’, ‘relatieve autonomie’ en ‘sociologische zelfreflectie’ markeren het inhoudelijke referentiekader van *Balans*. Evenals de criteria precisie, systematiek, reikwijdte en relevantie zijn deze uitgangspunten afgeleid uit de sociologie zelf: het zijn sociologische grondbeginselen - niet in de zin van een stelsel van axioma's die aan het wetenschappelijk onderzoek voorafgaan, maar als de samenvatting van door het onderzoek zelf voortgebrachte conclusies. Hoewel in de hier gekozen formulering enkele sleutelbegrippen ontleend zijn aan het werk van Elias, zijn de uitgangspunten als zodanig niet gebonden aan één persoon of richting. Ze berusten op algemene inzichten, die resulteren uit een lange sociaal-wetenschappelijke traditie en getoetst kunnen worden aan een veelheid van onderzoeksresultaten. Samen kunnen ze dienen als een basis van verstandhouding waarop sociologen zich in beginsel moeten kunnen verenigen. Ze behelzen het programma voor een sociologie die *consequent sociologisch* is.[6]

Deze samenvatting in vier punten mag misschien wat schools klinken, maar ze is in ieder geval niet modieus en ik zie dan ook geen aanleiding om er wijzigingen in aan te brengen. Ze klinken nu hoogstens nog vanzelfsprekender dan toen ik ze vijftien jaar geleden voor het eerst formuleerde. Ik denk ook dat er sindsdien relatief meer werk is verschenen waarin het aldus aangeduide programma herkenbaar is dan in de daaraan voorafgegane periode. De historisering van veel sociologie, de sociologisering van veel geschiedschrijving, de opkomst van nieuwe specialisaties zoals de sociologie van staatsvormingsprocessen of de sociologie van emoties - al deze recente ontwikkelingen, hoe verscheiden ook, verlopen langs lijnen die in overeenstemming zijn met de hier geschetste punten.

Voor deze derde druk is de tekst geheel overgezet. Dit bood de mogelijkheid om ingrijpende veranderingen aan te brengen. Ik heb daar van afgezien. *Balans* is de neerslag van mijn kennis en opvattingen in de vroege jaren zeventig. Elke poging om te laten zien dat ik bepaalde dingen nu beter weet of anders zie, zou inbreuk maken op de eenheid van het betoog.

Ik heb me daarom beperkt tot kleine correcties, bijna uitsluitend van stilistische aard. De belangrijkste ingreep is het laten vervallen van de in 1983 geschreven inleiding bij de tweede druk. Een voorwoord, een inleiding en een epiloog - dat leek me wat veel van het goede

voor een boek dat toch voor zichzelf moet spreken. Enkele passages uit de inleiding heb ik in deze epiloog verwerkt; maar ik heb het boek niet onder een overdosis aan commentaar willen bedelven.[7]

De literatuurlijst is enigszins uitgebreid, onder andere met titels waarnaar in deze epiloog wordt verwezen. Waar mij nieuwe edities of vertalingen van in de tekst zelf genoemde publikaties bekend zijn, heb ik deze ook opgenomen.

Amsterdam, 15 mei 1990

Eindnoten:

1 (p. 148) Mijn positie heb ik onder meer trachten te bepalen in enkele kritische commentaren op *Moderne sociologie* van Van Doorn en Lammers (1959). Zie Goudsblom 1962; 1979; 1980.

2 (p. 148) Het is veelzeggend dat het kriterium reikwijdte stelselmatig is genegeerd door auteurs die de overige drie criteria in min of meer dezelfde bewoordingen als in *Balans* hanteren (zonder daarbij overigens naar *Balans* te verwijzen). Zie bijv. Laeyendecker 1981, pp. 50-54; Becker en Bryant 1990, pp. 248-50.

3 (p. 150) Zie voor de vuurbeheersing mijn artikelenserie in *De Gids* (Goudsblom 1984-1988), voor het mensheidshistorische perspectief Goudsblom 1988b en 1989.

4 (p. 150) Het blijvend, en in zekere zin zelfs toenemend belang dat aan de 'klassieken' in de sociologie wordt gehecht, blijkt onder meer uit het feit dat in het nieuwe leerboek van Giddens (1989) de meest geciteerde auteurs zijn Marx, Weber en Durkheim. Zie ook Alexander 1987.

5 (p. 151) Tot de beste beschouwingen over recente ontwikkelingen in de sociologie behoort de bundel van Collins 1981. Voor nationale tradities in de sociologie zie Lepenies 1981. Een aantal belangrijke theoretische richtingen worden besproken in Giddens en Turner 1987. Korte overzichten bieden ook De Jager en Mok 1989, pp. 303-324, en Wilterdink en Van Heerikhuizen 1989, pp. 389-398.

6 (p. 153) Niet ten onrechte plaatsen De Jager en Mok (1989, p. 307) de figuratiesociologie in het middelpunt van hun schema van sociologische stromingen; als de figuratiesociologie al een aparte plaats inneemt in het spectrum van intellectuele oriëntaties in de sociologie, dan toch een centrale. Voor een bibliografisch overzicht van figuratiesociologisch onderzoek in Nederland zie Kranendonk 1990. Zie ook Goudsblom 1987; Mennell 1989a.

7 (p. 154) Nader commentaar is onder meer te vinden in de kritieken van Nooij 1975, Wippler 1975 en Berting 1975; de laatste twee zijn oorspronkelijk naar voren gebracht op een aan *Balans* gewijde studiedag van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging. Zie ook mijn repliek (Goudsblom 1975); Szirmai en Donkers 1975, en Cruson en Zwaan 1976. De hier niet herdrukte inleiding bij de tweede druk is gedeeltelijk gebaseerd op stukken die ik heb toegevoegd voor de Engelse uitgave (Goudsblom 1977).

Literatuur

Deze lijst bevat de titels van alle in de tekst vermelde werken. De jaartallen in de tekst verwijzen naar de eerste verschijning (bijv. Weber 1922), de paginanummers naar de in de literatuurlijst opgenomen editie (bijv. de *Studienausgabe* uit 1964).

Aberle, David F., e.a., 'The Functional Prerequisites of a Society', *Ethics* 60 (1950), pp. 100-111.
Abrams, Philip, *The Origins of British Sociology*. Chicago: University of Chicago Press, 1968.
Adorno, T.W., 'Scientific Experiences of a European Scholar in America', *Perspectives in American History* 2 (1968), pp. 338-370.
Adorno, T.W., e.a., *The Authoritarian Personality*. New York: Harper, 1950.
Adorno, T.W., en Max Horkheimer, *Soziologische Exkurse*. 2de druk, Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, 1956.
Alexander, Jeffrey C., 'The Centrality of the Classics', in: Giddens en Turner 1987, pp. 11-57.
Amalrik, *Haalt de Sovjet-Unie* 1984? Ned. vert. Amsterdam: Elsevier, 1969.
Apter, David E. (red.), *Ideology and Discontent*. New York: Free Press, 1964.

Baldamus, W., 'Types of Trivialisation', in: *University of Birmingham Discussion Papers*, Serie E, nr. 15, 1971.
Baritz, Loren, *The Servants of Power*. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1960.
Becker, Ernest, *The Structure of Evil*. New York: Braziller, 1968.
Becker, Henk A., en Christopher G.A. Bryant (red.), *What Has Sociology Achieved*? Londen: Macmillan, 1990.
Becker, Howard S., e.a., *Boys in White*. Chicago: University of Chicago Press, 1961.
Becker, Howard S., *Outsiders*. New York: Free Press, 1963.
Becker, Howard S., *Sociological Work. Method and Substance*. Chicago: Aldine, 1970.
Bendix, Reinhard, en Seymour M. Lipset (red.), *Class, Status, and Power*. 2de druk, New York: Free Press, 1966.
Bendix, Reinhard, en Guenther Roth, *Scholarship and Partisanship*. Berkeley: University of California Press, 1971.
Berger, Brigitte, *Societies in Change*. New York: Basic Books, 1971.
Berger, John, *Selected Essays and Articles*. Harmondsworth: Penguin Books, 1972.
Berger, Peter L., *Invitation to Sociology*. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor 1963; Ned. vert. *Sociologisch denken. Een kennismaking met de sociologie*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1965.

Berger, Peter L., en Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*. Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1966.
Berger, Peter L., (red.), *Marxism and Sociology*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1969.
Bernard, L.L., en Jessie Bernard, *Origins of American Sociology*. New York: Crowell 1943.
Berting, J., 'Het nut van balansen', *Sociologische Gids 22* (1975), pp. 358-370.
Bezemer, J.W., 'De sociologie van Geduld', *Internationale Spectator 26* (1972), pp. 1743-1796.
Bierkens, P.B., en L.L.J.M. Frantzen, 'Nader onderzoek met de Baron Ego Strength Scale', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 25 (1970), pp. 670-690.
Bierstedt, Robert (red.), *A Design for Sociology: Scope, Objectives, and Methods*. Philadelphia: Academy of Political and Social Science, 1969.
Black, Max (red.), *The Social Theories of Talcott Parsons*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1961.
Blau, Peter M., *The Dynamics of Bureaucracy*. Chicago: University of Chicago Press, 1955.
Blau, Peter M., *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley, 1964.
Bloch, Ernst, *Philosophische Grundfragen*, Frankfurt: Suhrkamp, 1961.
Blumberg, Paul, *Industrial Democracy*. Londen: Constable, 1968.
Blumer, Herbert, *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969; Ned. vert. *Symbolisch interaktionisme: perspektief en methode*. Meppel: Boom, 1974.
Bott, Elizabeth, *Family and Social Network*. Londen: Tavistock, 1957.
Bowlby, John, *Attachment and Loss*. Deel 1. Attachment. Londen: Hogarth Press 1969.
Braak, Menno ter, 'Politicus zonder partij' (1934), in: *Verzameld Werk 3*. Amsterdam: Van Oorschot, 1949, pp. 7-190.
Branford, Victor, 'On the Origin and Use of the Word Sociology', *Sociological Papers 1* (1905), pp. 1-24.
Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle et capitalisme*. Parijs: Flammarion, 1967.
Broom, Leonard, en Philip H. Selznick, *Sociology. A Text with Adapted Readings*. Evanston, Ill.: Row & Peterson, 1955.
Brown, George W., 'Some Thoughts on Grounded Theory', *Sociology 7* (1973), pp. 1-16.
Brunner, Otto, *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956.
Buckley, Walter, *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967.
Buckley, Walter (red.), *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist*. Chicago: Aldine 1968.
Bühl, Walter (red.), *Verstehende Soziologie*. München: Nymphenburger Verlag 1972.

Campert, Remco, *Liefdes schijnbewegingen*. Amsterdam: Bezige Bij 1963.
Caplow, Theodore, *Two Against One*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968.
Carey, Alex, 'The Hawthorne Studies: A Radical Criticism', *American Sociological Review* 32 (1967), pp. 403-417.
Cartwright, Dorwin, en Alvin Zander, *Group Dynamics: Research and Theory*. 2de druk, Evanston, Ill.: Row, Peterson & Co., 1960.
Child, John, en Roger Mansfield, 'Technology, Size, and Organizational Structure', *Sociology*, 6 (1972), pp. 369-393.
Chinoy, Ely, *Society*. 2de druk, New York: Random House, 1967.
Christie, Richard, en Marie Jahoda (red.), *Studies in the Scope and Method of 'The Authoritarian Personality'*. New York: Free Press, 1954.
Cleaver, Eldridge, *Post-Prison Writings and Speeches*. New York: Random House, 1969.
Cohen, Albert K., *Delinquent Boys*. New York: Free Press, 1955.
Cohen, Albert K., *Deviance and Control*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966.
Cohen, Percy S., *Modern Social Theory*. London: Heinemann 1968. Ned. vert. *Theorie van de samenleving*. Alphen aan de Rijn: Samson, 1971.
Coleman, James S., *The Mathematics of Collective Social Action*. Chicago: Aldine-Atherton, 1973.
Colfax, J. David, en Jack L. Roach (red.), *Radical Sociology*. New York: Basic Books, 1971.
Collins, Randall, *Sociology Since Midcentury*. New York: Academic Press, 1981.
Comte, Auguste, *Cours de philosophie positive*. Deel 4 (1838), 2de druk, Parijs: Baillière, 1864.
Conquest, Robert, *The Great Terror*, 2de druk, Harmondsworth: Penguin Books, 1971.
Conze, Werner (red.) *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz*. Stuttgart: Klett, 1962.
Coombs, C.H., 'Theory and Methods of Social Measurement', in: Leon Festinger en David Katz (red.), *Research methods in the Behavioral Sciences*. New York: Holt, 1953, pp. 411-488.
Coser, Lewis, *The Functions of Social Conflict*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1956.
Cruson, Cees, en Ton Zwaan, 'Gesprek met Johan Goudsblom', *De Gids* 89 (1976), pp. 635-645.

Dahl, Robert A., *Who Governs*? New Haven: Yale University Press, 1961.
Dahrendorf, Ralf, 'Out of Utopia: Toward a Re-orientation of Sociological Analysis', *American Journal of Sociology* 64 (1958), pp. 115-127.
Dahrendorf, Ralf, *Die angewandte Aufklärung*. München: Piper, 1963.
Dahrendorf, Ralf, *Pfade aus Utopia*. München: Piper, 1967.
Dalton, Melville, *Men Who Manage*. New York: Wiley, 1961.
Davis, Kingsley, *Human Society*. New York: Macmillan, 1949.
Davis, Kingsley, 'Reply to Tumin', *American Sociological Review* 5 (1953), pp. 394-397.

Davis, Kingsley, en Wilbert E. Moore, 'Some Principles of Stratification' (1945), in: Bendix en Lipset 1966, pp. 47-53.
Deutscher, Irwin, *What We Say/What We Do*. Glenview: Scott, Foresman & Co., 1973.
Devereux, Edward C. Jr., '"Parsons" Sociological Theory', in: Black 1961, pp. 1-63.
Dixon, Keith, *Sociological Theory. Pretence and Possibility*. London: Routledge & Kegan Paul, 1973.
Doorn, J.A.A. van, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Utrecht: Bijleveld, 1964.
Doorn, J.A.A. van, en C.J. Lammers, *Moderne sociologie. Systematiek en analyse*. Utrecht: Aula, 1959; 2de druk, *Moderne sociologie. Een systematische inleiding*. Utrecht: Aula, 1976.
Doorn, J.A.A. van, en C.J. Lammers, 'Repliek', *Sociologische Gids* 9 (1962), pp. 39-48.
Douglas, Jack D., *The Social Meanings of Suicide*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1967.
Douglas, Jack D., 'Deviance and Order in a Pluralist Society', in: McKinney en Tiryakian 1970a, pp. 367-402.
Douglas, Jack D. (red.), *The Impact of Sociology*. New York: Appleton-Century-Crofts. 1970b.
Douglas, Jack D., (red.), *The Relevance of Sociology*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1970c.
Douglas, Jack D., (red.), *Understanding Everyday* Life, Chicago Aldine, 1970d.
Durkheim, Emile, *De la division du travail social*. Parijs: Alcan, 1893.
Durkheim, Emile, *Les règles de la méthode sociologique*. Parijs: Alcan, 1895. Ned. vert. *De sociologische methode*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1969.
Durkheim, Emile, *Le suicide. Etude de sociologie*. Parijs: Alcan, 1897.
Durkheim, Emile, *Les formes élémentaires de la vie réligieuse*. Parijs: Alcan, 1912.
Durkheim, Emile, *L'éducation morale*. Parijs: Alcan, 1934.

Eberts, Paul R., en Ronald A. Witton, 'Recall from Anecdote: Alexis de Tocqueville and the Morphogenesis of America', *American Sociological Review 35* (1970), pp. 1081-1097.
Elias, Norbert, 'Problems of Involvement and Detachment', *British Journal of Sociology* 7 (1956), pp. 226-252; ook in: *Involvement and Detachment*. Oxford: Basil Blackwell, 1987; Ned. vert. *Problemen van betrokkenheid en distantie*. Amsterdam: Meulenhoff, 1982.
Elias, Norbert, *Ueber den Prozess der Zivilisation* (1939). Tweede druk in 2 delen, Bern: Francke, 1969a; Ned. vert. Het *civilisatieproces*. Utrecht: Aula, 1982.
Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft*. Neuwied: Luchterhand, 1969b.
Elias, Norbert, *Sociologie en geschiedenis*. Ned vert. van opstellen. Amsterdam: Van Gennep, 1971a.

Elias, Norbert, ‘The Sociology of Knowledge: New Perspectives’, in: *Sociology* 5 (1971b), pp. 149-168 en 355-370.
Elias, Norbert, *Wat is sociologie*? Ned vert. Utrecht: Aula, 1971c.

Elias, Norbert, en John L. Scotson, *The Established and the Outsiders*. Londen: Frank Cass, 1965; Ned. vert. *De gevestigden en de buitenstaanders*. Utrecht: Aula, 1976.
Ellis, Desmond P. 'The Hobbesian Problem of Order', in: *American Sociological Review* 36 (1971), pp. 692-703.
Emerson, Richard M., 'Power-Dependence Relations', in: *American Sociological Review* 27 (1962), pp. 31-41.
Engels, Friedrich, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845), in: *Marx-Engels Werke* 2. Berlijn: Dietz 1972, pp. 225-506.
Engels, Friedrich, brief Engels aan Bloch (21/22-9-1890), in: *Marx-Engels Werke* 37. Berlijn: Dietz 1967, pp. 462-465.
Erikson, Erik H., *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968.
Etzioni, Amitai, *The Active Society*. New York: Free Press, 1968.

Faris, Robert E.L., *Chicago Sociology* 1920-1932. San Francisco: Chandler, 1967.
Fèbvre, Lucien, *Le problème de l'incroyance au 16e siècle* (1942). Parijs: Albin Michel 1968.
Ferguson, Adam, *An Essay on the History of Civil Society* (1767). 8ste druk, Philadelphia: Finley, 1819.
Fitzhugh, George, 'Sociology for the South' (1854), in: Wish 1960, pp.41-95.
Freidson, Elliot, *The Profession of Medicine*. New York: Dodd, Mead & Co., 1970.
Freud, Sigmund, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1917), in: *Gesammelte Werke* XI, Londen: Imago, 1940.
Freud, Sigmund, *Die Zukunft einer Illusion* (1927), in: *Gesammelte Werke* XIV Londen: Imago, 1948, pp. 323-380.
Freud, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur*. (1930), in: *Gesammelte Werke* XIV, Londen: Imago, 1948, pp. 419-506.
Freudenthal, Hans, 'De eerste ontmoeting tussen de wiskunde en de sociale wetenschappen', *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van Belgie*. Klasse der Wetenschappen 28 (1966), nr. 88.
Friedrichs, Robert A., *A Sociology of Sociology*. New York: Free Press, 1970.
Fromm, Erich, *Man for himself*. New York: Holt, Rinehart & Winter, 1957.
Fruin, R. (red.), *Enqueste upt stuck der verpondinghe van* 1494. Leiden: Brill, 1876.

Gadourek, I., *Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn*. Groningen: Wolters, 1963.
Gadourek, I., *Absences and Well-being of Workers*. Assen: Van Gorcum, 1965.
Galtung, Johan, *Theory and Methods of Social Research*. London: Allen & Unwin, 1967.
Garfinkel, Harold, *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967.
Garfinkel, Harold, en Harvey Sacks, 'On Formal Structures of Practical Action', in: McKinney en Tiryakian 1970, pp. 337-366.

Geertz, Clifford, *Agricultural Involution*. Berkeley: University of California Press, 1963.
Geertz, Clifford, 'Ideologie as a Cultural System', in: Apter 1964, pp. 47-76.

Geiger, Theodor, *Ideologie und Wahrheit*. Stuttgart/Wien: Humboldt, 1953.
Gerth, Hans, en C. Wright Mills, *Character and Social Structure*. New York: Harcourt, Brace & World, 1953.
Giddens, Anthony, *Sociology*. Oxford: Polity Press, 1989.
Giddens, Anthony, en Jonathan Turner (red.), *Social Theory Today*, Oxford: Polity Press, 1987.
Glaser, Barney G., en Anselm L. Strauss, *Awareness of Dying*. Chicago: Aldine, 1965.
Glaser, Barney G., en Anselm L. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine, 1967.
Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor, 1959.
Goldthorpe, John H., 'A Revolution in Sociology?' *Sociology* 7 (1973), pp. 449-462.
Goldthorpe, John H., e.a., *The Affluent Worker*. 3 delen, Cambridge: Cambridge University Press, 1968-1969.
Goudsblom, J., *Nihilisme en cultuur*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1960; 4 de druk, Amsterdam: Meulenhoff, 1987.
Goudsblom, J., 'Een kritiek op Moderne Sociologie', *Sociologische Gids* 9 (1962), pp. 28-39.
Goudsblom, J., *Dutch Society*. New York: Random House, 1967.
Goudsblom, J., 'Bij de tweede druk van "Ueber den Prozess der Zivilisation"', *Mens en Maatschappij* 45 (1970), pp. 352-361; ook in Goudsblom 1987, pp. 27-38.
Goudsblom, J., 'Norbert Elias', *Intermediair* 9 (14 sept. 1973) nr. 36; ook in Goudsblom 1987, pp. 11-26.
Goudsblom, J., 'Repliek', *Sociologische Gids* 22 (1975), pp. 371-382.
Goudsblom, J., *Sociology in the Balance. A Critical Essay*. Oxford: Basil Blackwell, 1977.
Goudsblom, J., 'Moderne sociologie: de systematiek geanalyseerd', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 6 (1979), pp. 371-398.
Goudsblom, J., 'Nawoord', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 7 (1980), pp. 344-346.
Goudsblom, J., 'Vuur en beschaving. De domesticatie van vuur als een beschavingsproces', *De Gids* 147 (1984), pp. 227-243; 148 (1985), pp. 3-27 en 714-722; 149 (1986), pp. 640-652 en 784-802, 151 (1988), pp. 171-187 en 901-911.
Goudsblom, J., *De sociologie van Norbert Elias*. Amsterdam: Meulenhoff, 1987.
Goudsblom, J., *Taal en sociale werkelijkheid. Sociologische stukken*. Amsterdam: Meulenhoff, 1988a.
Goudsblom, J., 'Lange-termijn processen in de mensheidsgeschiedenis', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 15 (1988b), pp. 5-25.
Goudsblom, J., 'Human History and Long-Term Social Processes', in: Goudsblom, Jones en Mennell, 1989, pp. 11-26.
Goudsblom, J., E.L. Jones en Stephen Mennell (red.), *Human History and Social Process*. Exeter: Exeter University Press, 1989.

Gouldner, Alvin W., ‘Reciprocity and Autonomy in Functional Theory’, Gross 1959, pp. 241-270; ook in Gouldner 1973, pp. 190-225.
Gouldner, Alvin W., ‘The Sociologist as Partisan’, in: *American Sociologist* 3 (1968), pp. 103-116; ook in Gouldner 1973, pp. 27-68.
Gouldner, Alvin W., *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books, 1970; Ned. vert. *De naderende crisis van de sociologie*. Bilthoven: Ambo, 1975.
Gouldner, Alvin W., *For Sociology. Renewal and Critique in Sociology Today*. Londen: Allen Lane, 1973.
Groen van Prinsterer, G., *Ongeloof en revolutie*. 3de druk, Amsterdam: H.A. van Bottenburg, 1903.
Gross, Llewellyn (ed.), *Symposium on Sociological Theory*. Evanston: Row, Peterson & Co., 1959.
Gurvitch, Georges, en Wilbert E. Moore (red.), *Twentieth Century Sociology*. New York: Philosophical Library, 1945.

Habermas, Jürgen, *Theorie und Praxis*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1971.
Hannerz, Ulf, *Soulside*. New York: Columbia University Press, 1969.
Hartz, Louis, *The Liberal Imagination in America*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1955.
Hayakawa, S.I., *Language in Thought and Action*. 2de druk, New York: Harcourt, Brace & World, 1964.
Hayek, F.A., *The Counter-Revolution of Science*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1952.
Heap, James L., en Phillip A. Roth, ‘On Phenomenological Sociology’, *American Sociological Review* 38 (1973), pp. 354-367.
Heerikhuizen, Bart van, ‘Sociologisch signalement’, in: *Intermediair* 10 (15 november 1974) nr. 46, p. 27.
Hempel, Carl G., ‘The logic of Functional Analysis’, in: Gross 1959, pp. 271-307.
Heije, J.P., ‘De Zeeuwsche arbeider’, in: *De Nederlanden*. 's-Gravenhage: Nederlandsche Maatschappij van Schoone Kunsten, 1841.
Heymans, G., *De toekomstige eeuw der psychologie*. Groningen: Wolters, 1909.
Hindess, Barry, ‘The “phenomenological” Sociology of Alfred Schutz’, *Economy and Society* 1 (1971), pp. 1-27.
Hofland, H.J.A., *Tegels lichten*. Amsterdam: Contact, 1972.
Hofstadter, Richard, *Social Darwinismen in American Thought*, 2de druk, Boston: Beacon Press, 1955.
Hollingshead, August B., *Elmtown's Youth*. New York: Wiley, 1949.
Homans, George C., *The Human Group*. New York: Harcourt-Brace 1950; Ned. vert. *Individu en gemeenschap. Menselijk gedrag in groepsverband*. Utrecht: Aula, 1967.
Homans, George C., *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace & World, 1961.
Homans, George C., *Sentiments and Activities*. New York: Free Press, 1962.
Homans, George C., *The Nature of Social Science*. New York: Harcourt, Brace & World, 1967.

Homans, George C., ‘Bringing Men Back In’, *American Sociological Review* 19 (1969), pp. 809-818.

Horkheimer, Max (red.), *Studien über Autorität und Familie*. Parijs: Alcan, 1936.
Houten, B.C. van, *Tussen aanpassing en kritiek*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1970.
Hughes, Everett C., *Men and their work*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1958.
Hughes, Henry, *A Treatise on Sociology*. Philadelphia: 1854.
Hume, David, *Essays, Moral, Political and Literary* (1748). Ed. T.H. Green en T.H. Grose, Londen: Longmans, 1912.
Hunter, Floyd, *Community Power Structure*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1953.
Hyman, Herbert H., en Paul B. Sheatsley, '"The Authoritarian Personality". A Methodological Critique', in: Christie en Jahoda 1954, pp. 50-122.

Inkeles, Alex, *What is Sociology*? Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1964.
Israel, Joachim, en Henri Tajfel (red.), *The Context of Social Psychology*. Londen/New York: Academic Press, 1972.

Jackson, Elton F., en Richard F. Curtis, 'Effects of Vertical Mobility on Status Inconsistency', *American Sociological Review* 37 (1972), pp. 701-713.
Jager, H. de, en A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie, Gezichtspunten en begrippen*. 9de druk, Leiden: Stenfert Kroese, 1989.
James, William, *Principles of Psychology*. New York: Holt, 1890.
Janssen Perio, E.M., 'Auguste Romieu en het Caesarisme', *Nederlands Tijdschrift voor Geschiedenis* 85, 1 (1972), pp. 38-55.
Jay, Martin, *The Dialectical Imagination*. Boston: Beacon Press, 1973.
Johnson, Harry M., *Sociology: A Systematic Introduction*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1960.
Jones, D. Caradog, *Social Surveys*. Londen: Hutchinson, 1948.

Kaláb, Milos, 'The Specificity of the Marxist Conception of Sociology', in: P. Berger 1969, pp. 58-76.
Kinsey, Alfred C., e.a., *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: Saunders, 1948.
Kirscht, John P., en R.C. Dillehay, *Dimensions of Authoritarianism*. Lexington, Kent.: University of Kentucky Press, 1967.
Koopmans, R.R., 'Sociologische theorie en de Franse mei-gebeurtenissen', *Sociologische Gids* 17 (1970), pp. 123-132.
Kranendonk, Willem, *Figurational Sociology in the Netherlands. A Bibliography*. Amsterdam: Publicatiereeks Sociologisch Instituut, 1990.
Kroeber, Theodora, *Ishi in Two Worlds*. Berkely: University of California Press, 1961.
Kruijt, C.S., *Zelfmoord. Statistisch-sociologische verkenningen*. Assen: Van Gorcum, 1960.
Kuhn, Thomas S., *The Structure of Scientific Revolutions*. 2de druk, Chicago: University of Chicago Press, 1970.

Lachenmeyer, C., *The Language of Sociology*. New York: Bedminster Press, 1971.

Laeyendecker, L., *Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1981.
Lammers, C.J., 'Het maatschappelijk nut van bewijsvoering in de sociologie', *Sociologische Gids* 6 (1959), pp. 49-58.
Lammers, C.J., *Het Koninklijk Instituut van de Marine*. Assen: Van Gorcum, 1963.
Lammers, C.J., 'De professionele vereisten van een sociologische opleiding', *Sociologische Gids* 20 (1973), pp. 73-87.
Landau, David, en Paul F. Lazarsfeld, 'Adolphe Quetelet', *International Encyclopedia of the Social Sciences* 13, New York: Macmillan (1968), pp. 247-257.
LaPiere, Richard T., 'Attitudes Versus Actions', *Social Forces* 13 (1934), pp. 230-237.
Larrabee, Eric, 'David Riesman and his Readers', in: Lipset en Lowenthal, 1961, pp. 401-419.
Laski, Harold J., *The Rise of European Liberalism*. Londen: Allen & Unwin, 1936.
Laslett, Peter, *The World We Have Lost*. Londen: Methuen, 1965.
Lazarsfeld, Paul F., '"The American Soldier": An Expository Review', *Public Opinion Quarterly* 13 (1949), pp. 377-404.
Lazarsfeld, Paul F., 'Notes on the History of Quantification in Sociology', in: Woolf 1961, pp. 147-203.
Leff, Gordon, *The Tyranny of Concepts*. 2de druk, Londen: Merlin Press, 1969.
Lehmann, William C., *John Millar of Glasgow*. Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
Leiss, Wiliam, *The Domination of Nature*. New York: Braziller, 1972.
Lenski, Gerhard, *Power and Privilege*. New York: McGraw-Hill, 1966.
Lenski, Gerhard, *Human Societies. A Macrolevel Introduction to Sociology*. New York: McGraw-Hill, 1970; 5de druk: Gerhard Lenski en Jean Lenski, *Human Societies. An Introduction to Macrosociology*. New York: McGraw-Hill, 1987.
Lepenies, Wolf, *Geschichte der Soziologie. Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin*. 4 delen, Frankfurt: Suhrkamp, 1981.
Leplay, Frédéric, *Les Ouvriers Européens*. Parijs: Imprimerie Impériale, 1855.
Lerner, Daniel, '"The American Soldier" and the Public', in: Merton en Lazarsfeld 1950, pp. 212-251.
Lévi-Strauss, Claude, *Het wilde denken*. Ned. vert., Amsterdam: Meulenhof, 1968.
Levy Jr., Marion J., *The Structure of Society*. Princeton: Princeton University Press, 1952.
Levy Jr., Marion J., *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1966.
Lewis, Oscar, *The Children of Sanchez*. New York: Random House, 1961.
Lichtheim, George, *Marxism*. 2de druk, Londen: Routledge & Kegan Paul, 1964.
Lichtheim, George, *The Origins of Socialism*. Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1969.

Linschoten, J., *Idolen van de psycholoog*. Utrecht: Bijleveld, 1964.
Lipset, Seymour Martin, en Leo Lowenthal (red.), *Culture and Social Character*. Glencoe: Free Press, 1961.

Lipset, Seymour Martin, en Neil J. Smelser (red.), *Sociology. The progress of a Decade*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1961.
Locke, John, *Two Treatises of Government* (1690). Ed. Peter Laslett, Londen: Cambridge University Press, 1960.
Lorenz Konrad, *Das sogenannte Böse*. Wenen: Borothe-Schöler, 1963; Ned. vert. *Over agressie bij mens en dier*. Amsterdam: Ploegsma, 1965.
Lynd, Robert S., *Knowledge For What*? Princeton: Princeton University Press, 1939.
Lynd, Robert S., en Helen M., *Middletown*. New York: Harcourt, Brace & World, 1929.
Lynd, Robert S., en Helen M., *Middletown in Transition*. New York: Harcourt, Brace & World, 1937.
Lynn, R., *Personality and National Character*. Oxford: Pergamom Press, 1971.

Macpherson, C.B., *The Political Doctrine of Possessive Individualism*. Oxford: Clarendon, 1962.
Madge, John, *The Origins of Scientific Sociology*. Glencoe: Free Press, 1962.
Mandelstam, Nadezhda, *Hope Against Hope*. Eng. vert. Londen: Collins & Harvell, 1971.
Mannheim, Karl, 'Das konservative Denken' (1927), in: Kurt H. Wolff (red.), *Wissenssoziologie*. Neuwied: Luchterhand, 1964, pp. 408-508.
Mannheim, Karl, *Ideology and Utopia*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1936.
Manuel, Frank E., *The Prophets of Paris*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962.
Marcuse, Herbert, *Eros and Civilization*. Boston: Beacon Press, 1955.
Marcuse Herbert, *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon Press, 1964; Ned. vert. *De eendimensionele mens*. Bussum: Paul Brand, 1968.
Marcuse, Herbert, *Negations: Essays in Critical Theory*. Boston: Beacon Press, 1968.
Marx, Karl, *Zur Kritik der politische Ökonomie* (1859), in: *Marx Engels Werke* 13, Berlijn: Dietz, 1972, pp. 3-160.
Marx, Karl, *Das Kapital*. Deel 1 (1867), *Marx Engels Werke* 23. Berlijn: Dietz 1972; Ned. vert. *Het Kapitaal*. Deel 1. Hilversum: Paul Brand, 1967.
Marx, Karl, en Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei* (1848), in: *Marx Engels Werke* 4. Berlijn: Dietz 1972, pp. 459-493; Ned. vert. *Het communistisch manifest*. 18de druk, Amsterdam: Pegasus, 1988.
Marijnen, C., *Een begripsanalyse vanuit het paradigma van N. Elias van R.M. Emerson's Macht-afhankelijkheidsrelaties*. Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 1972.
Matza, David, *Becoming Deviant*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1969.
Mayo, Elton, *The Social Problems of an Industrial Civilization*. Cambridge, Mass.: Graduate School of Business Administration, Harvard University, 1945.
Mazur, Allen, 'The Littlest Science', *The American Sociologist* 3 (1968), pp. 195-200.
McCall, George J., en J.L. Simmons (red.), *Issues in Participant Observation*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1969.

McKinney, John C., ‘Sociological Theory and the Process of Typification’, in: McKinney en Tiryakian 1970, pp. 235-270.

McKinney, John C., en Edward A. Tiryakian (red.), *Theoretical Sociology. Perspectives and Developments*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1970.
Mennell, Stephen, *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image*. Oxford: Blackwell, 1989a.
Mennell, Stephen, 'Short-Term Interests and Long-Term Processes: The Case of Civilisation and Decivilisation', in: Goudsblom, Jones en Mennell 1989b, pp. 93-127.
Merton, Robert K., *Social Theory and Social Structure*. 2de druk, New York: Free Press, 1957.
Merton, Robert K., *On Theoretical Sociology*. New York: Free Press, 1967.
Merton, Robert K., 'Insiders and Outsiders', *American Journal of Sociology* 78 (1972), pp. 9-47.
Merton, Robert K., en Paul F. Lazarsfeld (red.), *Studies in the Scope and Method of 'The American Soldier'*. New York: Free Press, 1950.
Mills, C. Wright, *White Collar*. New York: Oxford University Press, 1951.
Mills, C. Wright, *The Sociological Imagination*. New York: Oxford, University Press, 1959; Ned. vert. *De sociologische visie*. Utrecht: Aula, 1963.
Moor, R.A. de, *De verklaring van het conflict*. Assen: Van Gorcum, 1961.
Moore Jr., Barrington, *Political Power and Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.
Moore Jr., Barrington, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press, 1966.
Moore Jr., Barrington, *Reflections on the Causes of Human Suffering*. Boston: Beacon Press, 1972.
Mosteller, Frederick, en Daniel P. Moynihan (red.), *On Equality of Educational Opportunity*. New York: Random House, 1972.
Myrdal, Gunnar, *An American Dilemma*. New York: Harper, 1944.

Nietzsche, Friedrich, *Menschliches, Allzumenschliches* (1879), in: *Werke in drei Bänder*. Ed. Karl Schlechta, I, München: Hanser, 1954, pp. 435-1008.
Nietzsche, Friedrich, *Götzen-Dämmerung* (1889), in: *Werke in drei Bänder*. Ed. Karl Schlechta, II, München: Hanser, 1955, pp. 939-1033.
Nisbet, Robert A., *The Sociological Tradition*. New York: Basic Books, 1966.
Nisbet, Robert A., *Social Change and History*. New York: Oxford University Press, 1969.
Nisbet, Robert A., 'Developmentalism: A Critical Analysis', in: McKinney en Tiryakian 1970a, pp. 167-204.
Nisbet, Robert A., *The Social Bond*. New York: Knopf, 1970b.
Nooij, A.T.J., *De boerenpartij*. Meppel: Boom, 1969.
Nooij, A.T.J., 'Richtlijnen in de methodologie en de keuze van pretenties', *Sociologische Gids* 19 (1972), pp. 229-238.
Nooij, A.T.J., 'Goudsblom's Balans van de sociologie', in: *Sociologische Gids* 22 (1975), pp. 342-345.
Nijhoff, P., 'Talcott Parsons', in: *Intermediair* 9 (17 augustus 1973); ook in: Rademaker en Petersma 1974-1978, deel 2, pp. 23-38.

Pareto, *Traité de sociologie générale*. 2 delen, Parijs: Payot, 1917.
Park, Robert E., 'The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment' (1916), in: *Human Communities*. New York: Free Press, 1952.
Parsons, Talcott, *The Structure of Social Action*. Boston: McGraw-Hill, 1937.
Parsons, Talcott, *The Social System*. New York: Free Press, 1951.
Parsons, Talcott, *Essays in Sociological Theory*. 2de druk, New York: Free Press, 1954.
Parsons, Talcott, 'An Outline of the Social System', in: Parsons e.a. 1961a, pp. 30-79.
Parsons, Talcott, 'The Point of View of the Author', in: Black 1961b, pp. 311-363.
Parsons, Talcott, e.a. (red.), *Theories of Society*. New York: Free Press, 1961.
Parsons, Talcott, *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966.
Parsons, Talcott, *Sociological Theory and Modern Society*. New York: Free Press, 1967.
Parsons, Talcott, 'Some Problems of General Theory in Sociology', in: McKinney en Tiryakian 1970, pp. 27-68.
Parsons, Talcott, *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1971.
Parsons, Talcott, R.F. Bales, en E.A. Shils, *Working Papers in the Theory of Action*. New York: Free Press, 1953.
Phillips, Derek K., *Knowledge From What*? Chicago: Rand McNally, 1971.
Pivcevic, Edo, 'Can There Be a Phenomenological Sociology?', *Sociology* 6 (1972), pp. 335-349.
Polsky, Norman, *Hustlers, Beats and Others*. Chicago: Aldine, 1967.
Pool, J., 'National Development and Language Diversity', *Sociologische Gids* 17 (1970), pp. 86-101.
Popper, Karl R., *The Open Society and Its Enemies*. 2 delen, Londen: Routledge & Kegan Paul, 1945.
Popper, Karl. R., *The Poverty of Historicism*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1957; Ned. vert. *De armoede van het historicisme*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1967.
Popper, Karl. R., *Objective Knowledge*. Londen: Oxford University Press, 1972.
Prigogine, Ilya, en Isabelle Stengers, *Orde uit chaos. De nieuwe dialoog tussen de mens en de natuur*. Ned. vert. Amsterdam: Bert Bakker, 1985.
Puzo, Mario, *The Godfather Papers*. Greenwich, Conn.: Fawcett Crest, 1972.

Quetelet, Adolphe, *Recherches sur le penchant au crime aux différens âges*. 2de druk, Brussel: Hayez, 1833.

Rademaker, L., en E. Petersma, *Hoofdfiguren uit de sociologie*. 3 delen, Utrecht: Aula, 1974-1978.
Rainwater, Lee, en William L. Yancey (red.), *The Moynihan Report and the Politics of Controversy*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1967.

Rapoport, Anatol, ‘Foreword’, in: Buckley 1968, pp. xiii-xxii.
Redfield, Robert, *The Little Community*. Chicago: University of Chicago Press, 1960.
Rescher, Nicholas, *Introduction to Logic*, New York: St. Martin's Press, 1964.
Reve, Karel van het, *Lenin heeft echt bestaan*. Amsterdam: Van Oorschot, 1972.
Riesman, David, *The Lonely Crowd*. 2de druk, New Haven: Yale University Press, 1961.
Roethlisberger, F.J., en William J. Dickson, *Management and the Worker*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1939.
Rostow, Walter, *The Stages of Economic Growth*. Londen: Cambridge University Press, 1960.
Rubinstein, Renate, *Tamarkolommen*. Amsterdam: Meulenhoff, 1973.
Rüstow, Alexander, *Ortsbestimmung der Gegenwart*. 3 delen, Erlenbach-Zürich: Rentsch, 1950-1957.

Sabine, George H., *A History of Political Theory*. 3de druk, Londen: Harrap, 1951.
Salomon, Albert, ‘German Sociology’, in: Gurvitch en Moore 1945, pp. 586-614.
Salomon, Albert, *The Tiranny of Progress*. New York: Noonday, 1955.
Scheff, Thomas, J., ‘Negotiating Reality’, *Social Problems* 16 (1969), pp. 3-17.
Schneider, Joseph W., en Sally L. Hacker, ‘Sex Role Imagery and Use of the Generic “Man” in Introductory Texts’, *American Sociologist* 8 (1973), pp. 12-18.
Schneider, Louis (red.), *The Scottish Moralists on Human Nature and Society*. Chicago: University of Chicago Press, 1967.
Schutz, Alfred, *Collected Papers*. Deel I, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1962.
Schutz, Alfred, *Collected Papers*. Deel II, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1964.
Sennett, Richard, en Jonathan Cobb, *The Hidden Injuries of Class*. New York: Knopf, 1972.
Shanin, Teodor, ‘Units of Sociological Analysis’, in: *Sociology* 6 (1972), pp. 351-367.
Shils, Edward A., ‘Authoritarianism: “Right” and “Left”’, in: Christie and Jahoda 1954, pp. 24-49.
Shils, Edward A., ‘Tradition, Ecology and Institution in the History of Sociology’, *Daedalus* 99 (1970), pp. 760-825.
Simmel, Georg, *Soziologie*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1908.
Simmel, Georg, *Grundfragen der Soziologie*. Berlijn: Gruyter, 1917.
Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776). Ed. Edwin Cannon, Londen: Methuen, 1904.
Sorokin, Pitirim A., *Social and Cultural Dynamics*. 4 delen, New York: Bedminster Press, 1937.
Sorokin, Pitirim A., *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*. Chicago: Henry Regnery Co., 1956.
Sorokin, Pitirim A., *Sociological Theories of Today*. New York: Harper & Row, 1966.

Spaemann, R., *Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration*. München: Kösel-Verlag, 1959.
Speijer, N., *Het zelfmoordvraagstuk*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1969.
Stein, Maurice, *The Eclipse of Community*. Princeton: Princeton University Press, 1960.
Stein, Maurice, en Arthur Vidich (red.), *Sociology on Trial*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1963.
Stephan, Frederick F., 'History of the Use of Modern Sampling Procedures', *Journal of the American Statistical Association* 43 (1948), pp. 12-39.
Stinchcombe, Arthur L., 'Some Empirical Consequences of the Davis-Moore Theory of Stratification', *American Sociological Review* 15 (1963), pp. 805-808.
Stouffer, Samuel A., e.a., *Studies in Social Psychology in World War II*. 4 delen, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1949-1950.
Stouffer, Samuel A., *Social Research to Test Ideas*. New York: Free Press, 1962.
Suetonius, Gaius Tranquillus, *Levens der Romeinse keizers*. Ned. vert. Amsterdam: Arbeiderspers, 1968.
Sumner, William Graham, *What Social Classes Owe to Each Other*. New York: Harper, 1883.
Swaan, Abram de, *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
Szirnai, Eddy, en Jan Donkers, 'Pleidooi voor reikwijdte in de sociologie', *De Revisor* 2/3 (juli 1975), pp. 45-52.

Tamar, 'Was ze ook zo?', *Vrij Nederland* (20 januari 1973); niet opgenomen in Rubinstein 1973.
Tawney, R.H., *Equality*. 4de druk, Londen: Allen & Unwin, 1952.
Tellegen, Egbert, *Revolutie tegen de dood*. Bilthoven: Ambo, 1972.
Thoenes, P., 'Anti Zetterberg', *Sociologische Gids* 6 (1959), pp. 162-183.
Thomas, William I., en Florian Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*. 5 delen, Chicago: University of Chicago Press, 1918-1920.
Toby, Jackson, 'Review Article: The System of Modern Societies by Talcott Parsons', *Contemporary Sociology* 1 (1972), pp. 395-401.
Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America* (1835). Eng. vert., New York: Random House, 1956.
Tocqueville, Alexis de, *The Old Régime and the French Revolution* (1856). Eng. vert., Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1955.
Tocqueville, Alexis de, *Souvenirs d'Alexis de Tocqueville*. Ed. Luc Monnia, 1 ode druk, Parijs: Gallimard, 1942.
Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: Fues, 1887.
Trilling, Lionel, *The Liberal Imagination*. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor Books, 1953.
Tromp, Bart, 'De theorie van het wereldsysteem: een overzicht', *Sociologische Gids* 35 (1988), pp. 4-23.
Tumin, Melvin M., 'Some Principles of Stratification', American Sociological Review 5 (1953), pp. 387-393.
Turner, Ralph H., 'The Quest for Universals in Sociological Research', *American Sociological Review* 18 (1953), pp. 387-393.

Valk, J.M.M. de, *De evolutie van het wetsbegrip in de sociologie*. Assen: Van Gorcum, 1960.
Vidich, Arthur J., en Joseph Bensman, *Small Town in Mass Society*. 2de druk, Princeton: Princeton University Press, 1968.

Ward, Lester F., *Dynamic Sociology*. 2 delen, New York: Appleton, 1883.
Warner, W. Lloyd, en Paul S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community*. New Haven: Yale University Press, 1941.
Watson, James D., *The Double Helix*. Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1968; Ned. vert. *De dubbele helix*. Utrecht: Bruna, 1969.
Wax, Rosalie H., *Doing Fieldwork*. Chicago: University of Chicago Press, 1971.
Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922). Studienausgabe, Keulen/Berlijn: Kiepenheuer und Witsch, 1964.
Wertheim, W.F., *Evolutie en revolutie. De golfslag der emancipatie*. Amsterdam: Van Gennep, 1970.
White, Leslie A., *The Evolution of Culture*. New York: McGraw-Hill, 1959.
Whyte, William Foote, *Street Corner Society*. 2de druk, Chicago: University of Chicago Press, 1955.
Wiatr, Jerzy J. (red.), *The State of Sociology in Eastern Europe*. Carbondale, Ill,: Southern Illinois University Press, 1971.
Wichers, A.J., *De oude plattelandsbeschaving*. Assen: Van Gorcum, 1965.
Wiese, Leopold von, *Allgemeine Soziologie*. 2de druk, München/Leipzig: Duncker & Humblot, 1933.
Wiese, Leopold von, *Soziologie. Geschichte und Hauptprobleme*. 5de druk, Berlijn: Walter de Gruyter, 1954.
Wilensky, Harold L., *Organizational Intelligence*. New York: Basic Books, 1967.
Willer, David, *Scientific Sociology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967.
Wilson, Edmund, *Classics and Commercials*. New York: Random House, 1950.
Wilterdink, Nico, en Bart van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. 2de druk, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1989.
Wippler, R., *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorcum, 1968.
Wippler, R., 'Progressie en regressie in de sociologie: Goudsblom's balans van de sociologie in een ontwikkelingsperspectief', *Sociologische Gids* 22 (1975), pp. 345-358.
Wish, Harvey (red.), *Ante Bellum Writings of George Fitzhugh and Hinton Rowan Helper on Slavery*. New York: Capricorn Books, 1960.
Witt, P., Charles C. Gordon, en John R. Hofley, 'Religion, Economic Development and Lethal Agression', *American Sociological review* 37 (1972), pp. 193-201.
Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell, 1958.
Woolf, Harry (red.), *Quantification: A History of the Meaning of Measurement in the Natural and Social Sciences*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1961.

Young, Michael, en Peter Willmott, *Family and Kinship in East London*. 2de druk, Harmondsworth: Penguin Books, 1962.

Zeitlin, Irving M., *Ideology and the Development of Sociological Theory*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968.
Zetterberg, Hans L., *On Theory and Verification in Sociology*. 3de druk, New York: Bedminster Press, 1965a.
Zetterberg, Hans L., *Social Theory and Social Practice*. New York: Bedminster Press, 1965b.
Zimmerman, David, en D. Lawrence Wieder, 'Ethnomethodology and the Problem of Order', in: Douglas 1970d, pp. 287-298.
Zivkovic, Ljubomir, 'The Structure of Marxist Sociology', in: P. Berger 1969, pp. 98-127.
Zorbaugh, Harvey W., *The Gold Coast and the Slum*. Chicago: University of Chicago Press, 1929.
Zijderveld, A.C., *De theorie van het symbolisch interactionisme*. Meppel: Boom, 1973.

Personenregister

Aberle, David F. 160
Abrams, Philip 18, 172
Adorno, T.W. 25, 80, 138-140, 172
Alexander, Jeffrey C. 173
Amalrik, Andrei 94
Aristoteles 16, 162
Aron, Raymond 80

Bales, Robert F. 159
Baldamus, W. 137-139
Baritz, Loren 34
Becker, Ernest 87
Becker, Henk A. 173
Becker, Howard S. 42, 43, 45, 88, 143
Bendix, Reinhard 52, 110
Bensman, Joseph 31
Berg, J.H. van den 163
Berger, Brigitte 164
Berger, John 26
Berger, Peter L. 75, 161, 162, 172
Berlin, Irving 61
Bernard, Jessie 168
Bernard, L.L. 168
Berting, J. 174
Bezemer, J.W. 46, 115
Bierkens, P.B. 158
Bierstedt, Robert 75
Blalock Jr., Hubert M. 58
Blau, Peter M. 45, 56-59, 65, 79, 100, 126, 152, 160
Bloch, Ernst 168
Blumberg, Paul 33, 34
Blumer, Herbert 31, 40, 43, 62-65, 88, 102, 128, 161
Bogdanovich, Peter 157
Booth, Charles 29-31, 36
Bott, Elizabeth 164
Bottomore, T.B. 58
Bourdieu, Pierre 151
Bowlby, John 92
Braak, Menno ter 167
Branford, Victor 155
Braudel, Fernand 91
Brown, George W. 44, 64
Brunner, Otto 107
Bryant, G.A. 173
Buckley, Walter 61

Bühl, Walter L. 132
Burke, Edmund 112

Campert, Remco 170
Caplow, Theodore 163
Carey, Alex 34
Cartwright, Dorwin 163
Child, John 64
Chinoy, Ely 35, 156
Cicourel, Aaron V. 45
Cleaver, Eldridge 143
Cobb, Jonathan 136, 166
Cohen, Albert K. 43, 158
Cohen, Percy S. 61
Coleman, James S. 58, 136
Colfax, J. David 25, 160
Collins, Randall 151, 173
Comte, Auguste 11, 15, 16, 18, 28, 29, 48, 50-53, 66, 70, 71-72, 78, 79, 89, 107
Condorcet 50, 51, 130
Conquest, Robert 98
Conze, Werner 13
Coombs, C.H. 36
Copernicus 141
Coser, Lewis 163
Cruson, Cees 174
Curtis, Richard F. 64

Dahl, Robert A. 32
Dahrendorf, Ralf 59, 67, 77, 78, 80, 84
Dalton, Melville 45
Darwin, Charles 50, 141
Davis, Kingsley 59-61, 66, 68
Descartes, René 84
Deutscher, Irwin 39
Devereux Jr., Edward C. 54, 158
Dickson, William J. 33, 34, 82
Dillehay, R.C. 139, 172
Dixon, Keith 163
Donkers, Jan 174
Doorn, J.A.A. van 21, 32, 66, 83, 117, 156, 159, 163
Douglas, Jack D. 58, 65, 73, 104, 131, 162, 166, 169
Durkheim, Emile 18, 19, 49, 51, 53, 73, 74-76, 78, 101, 112, 113, 130, 131, 133, 151, 162, 167, 169

Eberts, Paul R. 163
Elias, Norbert 12, 27, 44, 63, 65, 67, 72, 85-88, 91, 93, 94, 96, 98, 108, 111, 119, 121, 125-127, 140-142, 149, 151, 153, 155, 159, 161, 165, 169
Ellis, Desmond P. 58
Emerson, Richard M. 191
Engels, Friedrich 29, 30, 50, 72, 106, 110
Erikson, Erik H. 94, 165
Etzioni, Amitai 19, 58, 93, 158

Faris, Robert E.L. 32
Fèbvre, Lucien 12
Ferguson, Adam 11, 108, 109
Feuerbach, Ludwig 85
Fitzhugh, George 204
Foucault, Michel 151
Fourier, Charles 11
Frantzen L.L.J.M. 158
Freidson, Elliot 45
Freud, Sigmund 106, 119, 141, 165, 167, 171
Freudenthal, Hans 28
Friedrichs, Robert A. 20, 164
Fromm, Erich 105, 175
Fruin, R. 27

Gadourek, I. 158
Galilei, Galileo 15
Galtung, Johan 45
Garfinkel, Harold 58, 172
Geertz, Clifford 107, 130
Geiger, Theodor 80, 107

Gerth, Hans 128
Giddens, Anthony 151, 173
Glaser, Barney G. 42, 44, 64, 158
Goffman, Erving 44, 64, 65, 67, 161
Goldthorpe, John H. 66, 137
Gordon, Charles C. 158
Goudsblom, J. 120, 149, 152, 161, 164
Gouldner, Alvin W. 26, 62, 67, 86, 87, 127, 143, 151
Groen van Prinsterer, G. 112, 168
Guiccardini, Ludovico 29
Gurvitch, Georges 19, 52

Habermas, Jurgen 112
Hacker, Sally L. 84
Hannerz, Ulf 136
Hartz, Louis 168
Hayakawa, S.I. 162
Hayek, F.A. 109, 130
Heap, James L. 66
Heerikhuizen, Bart van 173
Hegel, G.W.F. 162
Hempel, Carl G. 124
Henderson, L.J. 158
Heije, J.P. 269
Heymans, G. 165
Hindess, Barry 172
Hobhouse, L.P. 18
Hofland, H.J.A. 157
Hofley, John R. 158
Hofstadter, Richard 168
Holbach, P.H.D. d' 50
Hollingshead, August B. 157

Homans, George C. 24, 35, 43, 55, 56, 58, 59, 61, 65, 67, 126, 131, 152, 157, 158, 159, 160
Horkheimer, Max 30, 138, 139, 172
Horton, Donald 156
Houten, B.C. van 25
Hughes, Everett C. 88
Hughes, Henry 168
Hume, David 155
Hunter, Floyd 32
Hyman, Herbert H. 140

Inkeles, Alex 83
Israel, Joachim 166

Jackson, Elton F. 64
Jager, H. de 173
James, William 162
Janssen Perio, E.M. 167
Jay, Martin 25
Johnson, Harry M. 22, 23, 28, 117
Jones, D. Caradog 27, 30, 47

Kaláb, Milos 88
Kant, Immanuel 77
King, Gregory 170
Kinsey, Alfred C. 44, 136
Kirscht, John P. 139, 172
Kolb, William L. 157
Koopmans, R.R. 161
Korzybski, Alfred 162
Kranendonk, Willem 173
Kroeber, Theodora 96, 164
Kruijt, C.S. 73
Kuhn, Thomas S. 20, 31, 155

Lachenmeyer, C.W. 162
Laeyendecker, L. 173
Lammers, C.J. 21, 38, 45, 66, 83, 116, 117, 156, 159, 164, 173
Landau, David 28
LaPiere, Richard T. 39, 40
Larrabee, Eric 80
Laski, Harold J. 107
Laslett, Peter 170
Lazarsfeld, Paul F. 20, 24, 25, 28, 36, 37, 150, 157, 158
Leff, Gordon 67
Lehmann William C. 11
Leiss, William 119

Lenin, V.I. 98
Lenski, Gerhard 164, 165
Lepenies, Wolf 173
LePlay, Frédéric 29-31, 36
Lerner, Daniel 38
Lévi-Strauss, Claude 48
Levy Jr., Marion J. 44, 94, 99, 156, 164, 166
Lewis, Oscar 160
Lewis, Sinclair 157
Lichtheim, George 11, 67, 107
Linschoten, J. 131
Lipset, Seymour M. 100, 116
Locke, John 13
Lorentz, Konrad 100, 169
Luckmann, Thomas 161, 162, 172
Luhmann, Niklas 151
Lunt, Paul S. 32, 157
Lynd, Helen M. 32, 47, 135, 136, 157
Lynd, Robert S. 32, 38, 47, 135, 136, 157
Lynn, R. 158

Machiavelli 16
Macpherson, C.B. 101, 108
Madge, John 19, 162
Maistre, Joseph de 112
Mandelstam, Nadezhda 98
Mannheim, Karl 80, 107, 111, 117, 168
Mansfield, Roger 64
Manuel, Frank E. 11
Marcuse, Herbert 52, 84, 165
Marshall, Alfred 53
Marx, Karl 11, 50, 53, 71, 72, 74, 75, 78, 82, 85, 88, 89, 106, 107, 110, 115, 136, 158, 173
Marijnen, C. 160

Masaryk, Thomas 11
Matza, David 64
Mayo, Elton 33
Mazur, Allen 7
McCall, George J. 42
McKinney, John C. 57, 58, 172
McNeill, William H. 152
Mennell, Stephen 152, 173
Merton, Robert K. 20, 21, 24, 86, 117, 118, 123, 125, 126, 143, 150, 156
Mill, John Stuart 11, 50, 168
Millar, John 11
Mills, C. Wright 24, 59, 80, 92, 100, 128, 144, 151, 156, 157
Mok, A.L. 173
Montaigne Michel de 16
Montesquieu 11, 155
Moor, R.A. de 61
Moore Jr., Barrington 66, 76, 164, 170
Moore, Wilbert E. 19, 59-61, 66, 68
Mosteller, Frederick 136
Moynihan, Daniel P. 136
Myrdal, Gunnar 136

Newton, Isaac 15
Nietzsche, Friedrich 61, 164, 167
Nisbet, Robert A. 58, 90, 91, 112, 115, 122, 151, 163
Nooij, A.T.J. 15, 172, 173, 174
Nijhoff, P. 158

Pareto, Vilfredo 51, 53, 155, 158
Park, Robert E. 31
Parsons, Talcott 19, 20, 23, 24, 26, 37, 53-55, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 75, 124, 133, 150, 156, 158, 159, 161, 163, 172
Pascal, Blaise 84, 85
Perron, E. du 171
Phillips, Derek L. 7, 25, 26
Plato 16, 49, 167
Polsky, Norman 64
Pool, J. 161
Popper, Karl R. 18, 67, 109, 162, 168
Prigogine, Ilya 148
Protagoras 84
Proudhon, P.J. 122
Puzzo, Mario 170

Quetelet, Adolphe 28, 29, 79

Rainwater, Lee 136, 137

Rapoport, Anatol 61
Redfield, Robert 135
Rescher, Nicholas 48
Reve, Karel van het 23, 162
Riesman, David 80, 81
Roach, Jack L. 25, 160
Roethlisberger, F.J. 33, 34, 82
Rostow, Walter 94
Roth, Julius 52
Roth, Phillip A. 66
Rousseau, Jean Jacques 50
Rüstow, Alexander 170
Ryle, Gilbert 69

Sabine, George H. 167
Sacks, Harvey 58, 172
Saint-Simon, Claude Henry de 11, 16
Salomon, Albert 72, 112
Scheff, Thomas J. 142
Schneider, Joseph W. 84
Schneider, Louis 11
Schutz, Alfred 65, 84, 133, 134, 171, 172
Scotson, John L. 44, 140
Sennett, Richard 136, 166
Shanin, Teodor 59
Sheatsly, Paul B. 140
Shils, Edward A. 24, 140, 159
Simmel, Georg 51, 56, 73, 78, 134, 163, 196
Simmons, J.L. 42
Skocpol, Theda 151
Smelser, Neil J. 116
Smith, Adam 12, 101, 108, 109, 167, 168

Sorokin, Pitirim A. 24, 52, 156-158, 169, 164
Spaemann, R. 112
Spencer, Herbert 51-53, 89, 107
Speijer, N. 73
Stalin, Joseph 98, 166
Stein, Maurice 25, 43
Steinmetz, S.R. 147
Stengers, Isabelle 148
Stephan, Frederick F. 36
Stinchcombe, Arthur L. 60
Stouffer, Samuel A. 20, 24, 36, 38, 39, 116, 157
Strauss, Anselm M. 42, 44, 64, 158
Suetonius 166
Sumner, W.G. 109, 110, 168
Swaan, Abram de 152
Sykes, Gresham M. 157
Szirmai, Eddy 174

Tajfel, Henri 166
Tamar 44
Tawney, R.H. 160
Tellegen, Egbert 164
Thoenes, P. 156
Thomas, William I. 31
Tiryakian, Edward A. 57, 58
Toby, Jackson 158
Tocqueville, Alexis de 11, 79, 80, 82, 106, 107, 136, 157, 163, 167
Toennies, Ferdinand 159
Tolstoi, Leo 11, 166
Trilling, Lionel 45
Tromp, Bart 152
Tumin, Melvin M. 60
Turgot, A.R.J. 11, 50, 51
Turner, Ralph H. 62, 173

Valk, J.M.M. de 50, 52, 64 88
Veblen, Thorstein 80, 155
Vico, Giambattista 11
Vidich, Arthur J. 25, 32

Wallerstein, Immanuel 151
Ward, Lester F. 164
Warner, Lloyd 32, 157
Watson, James D. 158
Wax, Rosalie H. 42
Weber, Max 51-54, 65, 72, 73, 76-78, 115, 132, 133, 151, 163, 171, 172, 173
Wertheim, W.F. 87, 120, 163

White, Leslie A. 165
Whitehead, A.N. 52
Whyte, William F. 42, 43, 45
Wiatr, Jerzy J, 46
Wichers, A.J. 98
Wieder, Lawrence 66
Wiese, Leopold von 52, 78, 79
Wilensky, Harold L. 46
Willer, David 156
Wilmott, Peter 35
Wilson, E. 166
Wilterdink, Nico 173
Wippler, R. 41, 42, 64, 117, 158, 161
Witt, P. 158
Wittgenstein, Ludwig 69, 123
Witton, Ronald A. 163

Yancey, William L. 136, 137
Young, Michael 35

Zander, Alvin 163
Zeitlin, Irving M. 72
Zetterberg, Hans L. 22, 23, 42, 101
Zimmerman, David 66
Zivkovic, Ljubomir 88
Znaniecki, Florian 31
Zorbaugh, Harvey 31
Zwaan, Ton 174
Zijderveld, A.C. 24

Zakenregister

academische sociologie 25, 26, 80, 105, 118
administratief onderzoek 28, 29, 45, 47, 157
affectbeheersing 96
affecthuishouding 98
afhankelijkheden 95, 96, 104, 105, 106, 109, 122, 150, 166
ambivalentie 99, 100, 125
anomie 112, 126, 169
anonieme krachten 14, 108
analytische categorieën 21, 24, 25, 28, 54, 55, 60, 64, 65, 83
antisemitisme 138-140
antropologie 150
apathie 130
apologie 168
arbeidersklasse 30, 107, 137, 138
arbeidsdeling 11, 59, 99-102, 103, 108, 167, 169
armoede 173
ascriptie 60, 160
attenderende begrippen 101, 161

bedrijfssociologie 32
begrippen 12, 14, 19, 23, 24, 53-56, 68, 73, 80, 81, 87, 89, 105, 123, 163, 167, 170
begripsvorming 14, 88
behaviorisme 56, 131, 170
beheersing 85, 95-98, 103, 106, 119, 120, 122, 150, 165, 166, 169
beheersingsapparaat 104, 119, 120, 165
belang 128
belastingen 27
beschaving 93, 119
betrokkenheid 42, 85, 86, 140
bezit 68, 99-102, 108
biologie 124, 125, 130
bourgeoisie 106
bovenbouw 71, 72
burgerij 15, 108
bijgeloof 98

Chicago 18, 31, 32, 88
civilisatie 93, 165, 169
complexiteit 99, 137
conceptualisering 72, 74, 76, 88, 164
concurrentie 110
conflicttheorieën 58
consensus 59, 60, 98, 111, 113, 115
conservatisme 98, 107, 109, 111-116, 168, 169

continuïteit 113, 115
contract 98, 109
cultuur 23, 86, 87, 164

deductie 49
deelsociologieën 82
definities 19, 24, 41, 66, 83, 130, 131, 156, 159, 160
democratisering 116
Derde Wereld 94
determinanten 41, 42
discriminatie 136, 138, 140
distantie 85, 91, 121, 129, 130, 136, 137, 140, 141
driften 165
documentaire traditie 29, 31
dwang 74, 98, 100, 110, 111

economie 11, 18, 60, 70-72, 79, 101, 110, 137

economische structuur 71
eigenbelang 59, 98, 106-112, 126, 128
elites 98, 100, 107, 117, 143, 166
emancipatie 120
enkelvoud 164, 166
enquête 27, 36-47, 173, 174
escalatiekringloop 129
etnomethodologie 58, 66
ethologie 117, 169
ethos 118
etiquette 125
evolutie 50, 51, 53, 91, 93, 94

fenomenologie 58, 65-67, 84, 161, 162, 173
figuraties 6, 63, 65, 94, 95, 120, 126, 127, 129, 136, 140, 143, 145, 152, 153, 172
figuratiesociologie 152, 153, 173
filosofie 16, 26, 51, 65, 132, 164
formalisme 52, 60, 61
formele sociologie 78
Frankfurt 25
F-schaal 139, 172, 173
functiemodel 125
functies 66, 68, 105, 122-127, 132, 136, 140
functionele analyse 124

gedrag 42, 55, 131-133, 170
geesteswetenschappen 78, 132, 133
geluk 165
generaties 147, 148
geschiedenis 18, 79, 155
geweld 110, 111
geweldsmonopolie 93

handelingsmodel 53, 54, 76, 125, 140
Hawthorne 32-34, 38, 56, 82, 123
hedengerichtheid 9, 17, 90-92
heerschappijtypen 52
hiërarchie 59, 99-101, 112, 113, 143, 169
historisch materialisme 85
hodiecentrisme 90-92, 164
homo clausus 67
homo sociologicus 77, 78, 84, 100
hypothesen 55, 56, 60, 63, 64, 163

ideaal-typen 52, 76
ideologie 34, 61, 66, 89, 98, 107-119, 169

ik-functies 127, 129
individu 74-77, 81, 92, 96, 98, 108-110, 163, 168
individualisering 85
inductie 29-30, 41, 50
inductionisme 43, 55, 64
industrialisering 116
industriële sociologie 33
informatie 27, 43-47, 117
instituering 116, 117, 121, 170
integratietheorieën 58
interdependentie 95, 121, 126, 153
involutie 130

jargon 58, 66, 67, 173

kapitalisme 30, 72, 110-112, 164, 168
kennis 16, 18, 22, 38, 44, 45, 70, 85, 103-106, 116, 118, 122, 143, 144, 166, 173
kennissociologie 72, 105, 162
kennisverwerving 18, 26, 42, 103, 105
kerk 13
klassemodel 68
klassenstrijd 30, 107, 111, 113, 114
kosmologie 49

latente functies 123, 124
leerboeken 14, 19, 21, 26, 48, 66, 75, 83, 89
levensloop 92, 93
liberalisme 60, 98, 106-114, 116, 136, 168, 169
logica 48, 49, 54, 60, 69, 94, 124
lokale studies 32, 42
loyaliteit 141

maatschappij 12-14, 19, 74-78, 85-88, 92, 94, 95, 106, 108, 111, 112, 114, 156, 162, 163, 166, 168
maatschappijkennis 27
macht 43, 46, 57, 68, 94, 95, 97, 100, 106, 114, 119, 120, 140, 160, 163
macro-variabelen 93, 137, 139, 165
marktmechanisme 108, 114
marxisme 25, 58, 59, 66-68, 88, 98, 109-116, 122, 137
meervoud 67, 84, 85, 88, 89, 164
mensbeeld 67, 78, 136
mensheidsgeschiedenis 148, 152
metafysica 51
methodologie 15, 24, 26, 30, 51, 76, 78, 132, 174
micro-variabelen 92, 137, 138, 165
motieven 76, 128, 131, 134, 171

naïef realisme 65
nationalisme 111
natuur 50, 95-97, 121
natuurbeheersing 96, 97, 103, 119, 150, 165
natuurwetenschappen 15, 16, 25, 29, 49, 51, 53, 119, 122, 132, 133, 155, 158
naturalistische sociologie 64
nivellering 80, 107

onderbouw 71, 72
onderdrukking 170, 171
ontdekking 35, 36, 123
ontwikkeling 14, 15, 18, 50, 51, 58, 71, 72, 75, 81, 89-94, 99, 106, 107, 110, 111, 114, 116, 122, 141, 145, 152, 153
ontwikkelingsperspectief 9, 67, 89, 124, 164
ontwikkelingstheorieën 67
operationalisering 63
ordening 49
oriëntatie 103, 113, 143, 144

paradigma 31, 32, 42, 89
participerende waarneming 24, 27, 29, 42-45, 135
partijdigheid 130, 140, 143
patroonvariabelen 158, 159
pikorde 100
polarisatie 143
politicologie 79, 137
precisie 15-18, 22, 24, 26-48, 61, 64, 65, 70, 79-81, 83, 105, 116, 117, 119, 122, 135, 137, 143-145, 147, 148, 153
probleemreductie 117, 137
problemen van het samenleven 16, 17, 26, 44, 46, 48, 74, 82, 83, 87, 89, 92, 94-105, 120, 122, 126, 135, 140, 143, 144, 149
processociologie 152, 153

produktieverhoudingen 71, 72, 111, 116
psychoanalyse 58, 106, 119, 141, 164, 165, 167
psychologie 18, 70, 74, 93, 97, 98, 131, 137, 140
publicaties 155
publieken 106, 107, 116, 144

rang 99-101, 160
realistische sociologie 63, 65, 88, 102, 136, 142
recensies 37, 156
recht 48, 101
reformisme 114
regeringen 27, 28, 45-47, 168
reïficatie 60, 74, 76, 86, 87, 143, 162, 163, 166
reikwijdte 15-18, 22, 26, 30, 31, 38, 43, 47-48, 51, 56, 57, 70-102, 105, 137, 143-145, 148, 149, 153, 173
relatieve autonomie 88, 108, 153, 170
relevantie 15-19, 22, 30, 38, 43, 47, 68, 80, 103-120, 143-145, 147, 148, 153
representativiteit 36, 42

retoriek 10, 20, 29, 41, 49, 117, 143, 156, 167
roofbouw 119, 166
ruilmodel 56, 59, 60, 65, 67, 100
ruiltheorieën 58, 126, 152

samenwerking 119, 120
schaaltechnieken 36
scholastiek 66, 67
schoolvorming 66, 67
semantiek 69, 88, 89, 122, 162
sentimentalisme 109
sexualiteit 44, 136
slavernij 168
sociaal conflict 58, 129, 163
sociaal contract 17, 61, 98
sociaal handelen 77, 131, 133
sociaal systeem 19, 55, 62, 74, 90, 123, 159, 164
sociale beheersing 103
sociale bindingen 98-100, 103, 108, 111, 119
sociale controle 13, 97, 159, 160
sociale dwang 141
sociale druk 100
sociale fysica 28, 70
sociale normen 112
sociale ongelijkheid 59, 68, 100, 160, 167
sociale positie 77
sociale psychologie 166
sociale structuur 8, 74, 76, 77, 79, 86, 89, 109, 120, 135, 163, 164
sociale verandering 89-91, 115
sociale werkelijkheid 7, 9, 12, 14, 16, 18, 21, 24, 25-27, 40, 44, 52, 54, 55, 61-65, 67, 68, 70, 78, 81, 89, 93, 111, 128, 130, 134, 143, 145
sociale wetenschappen 53, 73, 76, 79, 133, 134
socialisatie 92, 164
sociogenese 48, 139
sociografie 32, 42, 43, 147, 148
sociologisme 73
socratische sociologie 173
solidariteit 59, 99-102, 111, 169
Sowjet-Unie 46, 98, 111
specialisatie 8, 9, 20, 32, 48, 51, 70, 71, 79, 82, 83, 104
spionage 27
staat 12, 13, 28, 115
staatsvorming 93
statistiek 28-30, 46, 68, 69, 131, 158
steekproef 36
stratificatie 59, 61, 66, 68, 100
structuralisme 58

structureel-functionalisme 59, 60, 152, 160, 163
symbolisch interactionisme 24, 58
synthese 149
systeemtheorieën 61
systematiek 15-19, 22-24, 26, 29, 30, 33, 38, 43, 47, 48-69, 70, 74, 76, 79, 80, 81, 83, 93, 99, 101, 105, 116, 117, 119, 122, 134, 137, 143, 145, 147, 153, 163, 167, 171

taal 67, 68, 109, 128, 155, 170, 173
taxonomie 23, 55
techniek 48, 98
technocratie 173
terminologie 19, 35, 89, 173
theologie 16, 48
theorie 15, 19, 21-23, 25-26, 48, 51-60, 62, 70, 133, 152, 158, 168, 173
theorievorming 51, 52, 55, 58, 59, 65
trivialisering 137-141
Tweede Wereldoorlog 36, 37
typologie 94, 98, 133

u-functies 127, 128
uitbuiting 30, 34, 47, 110, 111, 119, 120, 122, 169, 170
universiteiten 18, 19, 24, 72, 78, 127, 144

variabelen 62-64, 81, 117, 158, 161, 173
veiligheid 95, 96, 103
veranderingstempo 91, 92
verbondenheid 76, 78, 85, 89, 97-99, 122, 128
Verenigde Staten 19, 31, 46, 94, 123, 151, 168
Verstehen 132-134, 160
vervreemding 90, 110, 119, 123, 135, 165
verwarring 56, 57
volkstelling 28, 45, 47
vooroordeel 139, 140
vriendelijkheid 98
vuurbeheersing 102, 103, 149, 150, 173

waardenvrijheid 117, 123
waterkering 97
wetenschap 7, 8, 20, 21, 37, 47, 48, 106, 114, 117-119, 130, 134, 141, 144, 167, 168, 172
wetenschappelijkheid 23, 75
wetten 12, 14, 23, 25, 50, 52, 53, 88, 101, 106, 114, 148, 168
wiskunde 47, 48, 69
wonen 99
woordgeschiedenis 14
wij-functies 127, 128
wij-perspectief 99, 128-133, 135, 140

zelfbeheersing 96-98, 103, 104, 119, 122, 150, 165
zelfervaring 77, 85
zelfmoord 73, 74, 77, 112, 130, 133, 162, 169
zij-functies 127, 128
zij-perspectief 99, 128-135, 140, 169, 195